І. УЧИТЕЛЬ КАРЛ ІВАНОВИЧ

12 серпня 18... року, саме на третій день після дня мого народження, коли мені вийшло десять років і коли я дістав такі чудові подарунки, о 7-й годині ранку Карл Іванович розбудив мене, вдаривши над самісінькою модю головою хлопавкою — з грубого паперу на палиці — по мусі. Він зробив це так невдало, що зачепив образок мого ангела, який висів на дубовій спинці ліжка, і що вбита муха впала просто мені на голову. Я висунув носа з-під ковдри, придержав рукою образок, що й досі хитався, скинув убиту муху на підлогу і хоч заспаними, але сердитими очима глянув на Карла Івановича. Але він, у строкатому ватяному халаті, підперезаному поясом з тіфї самої матерії, в червоній в'язаній ярмулці з китицею та в м'яких сап'янцях, усе ходив коло стін, націлявся й бив.

"Нехай, — думав я, — я й маленький, але нащо він тривожить мене? Чого він не б'є мух коло Володиного ліжка? Аж он скільки їх! Ні, Володя більший за мене, а я найменший: тим то він мене й мучить. Тільки про те й думає все своз життя,— прошепотів я, — як би меии допекти. Він дуже добре бачить, що розбудив і налякав мене, але удаз, ніби й не помічав... ну, й уредний же! І халат, і шапочка, й китиця — все таке гидке!"

В той самий час, як отака мене досада брала на Карла Івановича, він підійшов до свого ліжка, подивився на годинника, що висів над ним у шитому бісерному черевичку, повісив хлопавку на гвіздок і, як можна було помітити, в дуже доброму гуморі, повернувся до нас.

— Auf, Kinder, auf!., s'ist Zeit. Die Mutter ist schon im Saal, — крикнув він добрим німецьким голосом, потім підійшов до мене, сів у ногах і дістав із кишені табатирку. Я удавав, ніби сплю.

Кард Іванович перше понюхав, витер носа, кляснув пальцями й тоді тільки заходився коло мене. Він, сміючись, почав лоскотати мені п'яти. — Nun, nun, Faulenzer! — говорив він.

Я хоч як боявся лоскоту, не зіскочив з ліжка ä не відповідав йому, а тільки глибше заховав голову під подушки, з усієї сили хвицався ногами й стримувався, щоб не засміятись.

— Який він добрий і як він усіх нас любить, а я міг таке думати про нього!

Мені було досадно і на себе самого, і на Карла Івановича, хотілось сміятися й хотілось плакати: нерви розходилися.

— Ach, lassen sie, Карле Івановичу! — закричав я крізь сльози, висовуючи голову з-під подушок.

Карл Іванович здивувався, облишив мої підошви і стурбовано почав розпитувати мене: чого це я? чи не приснилося мені чого?.. Його добре німецьке обличчя, ласкавість, з якою він намагався вгадати причину моїх сліз, змушували мене плакати ще дужче, мені було соромно, і я не ррзумів, як за хвилину перед тим, я міг не любити Карла Івановича, і як мені могли здаватися гидкі його халат, шапочка й китиця; тепер, навпаки, все це мені було надзвичайно миле, і навіть китиця, Здавалося, Q очевидний доказ його доброзичливості!. Я сказав йому, що плачу через те, що бачив лихий сон — ніби maman померла, і її несуть ховати. Все це я вигадав, бо аж ніяк не пам'ятав, що саме снилося мені тщї ночі; але, коли Карл Іванович, зворушений моїм оповіданням, почав розважати й заспокоювати мене, мені здалося, що я й справді бачив цей страшний сон, і сльози полилися вже з іншої причини.

Коли Карл Іванович пішов од мене і я, підвівшись на ліжкові, почав натягувати панчохи на свої маленькі ноги, сльози трохи вгамувались, але тяжкі думки про вигаданий сон снувалися й далі. Увійшов дядьо Микола — маленький, чистенький чоловічок, завжди серйозний, акуратний, почтивий і великий приятель Карлові Івановичу. Він ніс нашу одежу й узуття: Володі чоботи, а мені покищо оті осоружні черевики з бантиками. При ньому мені соромно було б плакати; до того ж ранкове сонечко

весело світило в вікна, а Володя, перекривляючи Марію Іванівну (сестрину Гувернантку), так весело й дзвінко сміявся, стоячи над умивальником, що навіть серйозний Микола, з рушником через плече, з милом в одній руці і з глечиком у другій, посміхаючись, казав:

— Годі вам, Володимире Петровичу, вмивайтесь уже! Я зовсім розвеселився.

— Sind sie bald fertig? — почув я з клясної кімнати голос Карла Івановича.

Голос йому був суворий і не мав уже того відтінку доброзичливості!, що зворушив мене до сліз. У клясній Карл Іванович був зовсім інша людина: він був навчите ль. Я швиденько вбрався, вмився і, ще з щіткою в руці, пригладжуючи мокре волосся, з'явився на його заклик.

Карл Іванович, з окулярами на носі й книгою в руці, сидів на своєму звичайному місці, між дверима та віконцем. Ліворуч од дверей? було дві полички: одна — наша, дитяча, друга — Карла Івановича — "власна". На нашій були всякі книжки — навчальні й ненавчальні: які стояли, які лежали. Лише два великі томи Histoire des voyages у червоній оправі, поважно впиралися в стіну; а потім пішли довгі, товсті, великі й маленькі книги,— палітурки без книжок і книжки без палітурок; все туди ж таки, було, напхаєш і всунеш, коли звелять, перед рекреацією, дати лад а бібліотеці", як урочисто називав Карл Іванович цю поличку. Колекція книжок на а власній" якщо не була така велика, як на нашій, так була ще різноманітніша. Я пригадую з них три: німецьку брошуру про угноювання городів під капусту — без оправи, один том історії семирічної війни — в пергаменті, пропаленому з одного краю, і повний курс гідростатики. Карл Іванович більшу частину свого часу віддавав на читання, навіть зіпсував, читаючи, очі; але опріч цих книжок та "Северной Пчелы" він нічого не читав.

Серед речей, що лежали на полиці Карла Івановича, було одне, що найбільше мені його нагадує— Це — кружальце з картону, вставлене в дерев'яну ніжку, де це кружальце рухалося за допомогою шпеньків. На кружальці був наліплений малюнок— карикатури якоїсь пані та перукаря. Карл Іванович дуже добре клеїв і кружальце це сам винайшов і зробив для того, щоб захищати свої слабі очі від яскравого світла.

Як тепер бачу я перед собою довгу постать у ватяному халаті й у червоній шапочці, з-під якої видко рідке сиве волосся. Він сидить коло столика, де стоїть кружальце з перукарем, що кинуло тінь на його обличчя; в одній руці він держить книгу, друга лежить на ручці крісла; коло нього лежить годинник З намальованим мисливцем на циферблаті, картата хустка, чорна кругла табатирка, зелений футляр на окуляри, щипці на скриньці. Все це так пристойно, акуратно лежить на своєму місці, що з самого цього порядку можна було бачити, що в Карла Івановича сумління чисте й душа спокійна.

Було, як досхочу набігаєшся внизу по залі, навшпиньках прокрадешся нагору, до клясної кімнати, дивишся—Карл І іано-вич сидить собі сам на своєму кріслі і з спокійно-величним виразом на обличчі читає якунебудь із своїх улюблених книжок. Іноді я заставав його й у такі хвилини, коли він не читав: окуляри спускались нижче на великому, орлячому носі; блакитні напівзаплющені очі дивилися з якимось особливим виразом, а губи сумно всміхалися. В кімнаті тихо; лише чути, як рівномірно дихад він та відбивав годинник з мисливцем.

Він мене, було, не помічав, а я стою коло дверей та й думаю собі: бідний, бідний дідусь! Нас багато, ми гуляймо, нам весело, а він — сам-самісінький, і ніхто його не приголубить. Правду він говорить, що він сирота. І, історія його життя яка жахлива! Я пам'ятаю, як він розказував її Миколі —жахна річ бути в його становищі! І так жалко стане, що підійдеш, булог до нього, візьмеш за руку й скажеш: ((lieber Карл Іванович!" Він любив, коли я йому говорив так; завжди пригорне, і видко, що зворушений.

На другій стіні висіли ляндкарти, майже всі порвані, але вміло підклеєні рукою Карла Івановича. На третій стіні, посередині якої були двері вниЗ; з однієї сторони висіло дві лінійки: одна, порізана — наша, а друга, новенька—а власна в, що її він уживав більше, щоб підохочувати, а не лініювати; з другої — чорна дошка, де кружальцями відзначалося наші велики провини, а хрестиками маленькі. Ліворуч від дошки був куток, куди; нас становили навколішки.

Який мені пам'ятний цей куток! Пам'ятаю заслонку в печі, душник у цій заслонпі й шум від нього, коли його повертали. Стоїш, було, стоїш у кутку, аж коліна й спина заболять, та й думаєш: "забув за мене Карл Іванович: йому, мабуть, спокійно сидіти на м'якому кріслі й читати свою гідростатику, — а мені як?" І почнеш, щоб нагадати за себе, потихеньку відчиняти й зачиняти заслонку або колупати тиньк із стіни; але коли раптом упаде на землю й грюкне надто великий уламок, — далебі,, самий страх гірший за всяку кару. Оглянешся на Карла Івановича,— а він сидить собі з книгою в руці і нібито нічого не помічав.

Серед кімнати стояв стіл, накритий чорною подраною цера-тою, з-під якої в багатьох місцях видно було краї, порізані складаними ножиками. Круг столу було декілька непофарбова-них, але від довгочасного користування залакованих дзиґликів. В останній стіні було три віконця. От що можна було бачити З них: просто під вікнами — дорога, на якій кожна вибоїна, кожен камінчик, кожна колія давно знайомі й милі мені; за дорогою — підстрижена липова алея, з-за якої подекуди видко пліт, через алею видко лугє з одного боку якого — клуня, а.насупроти — ліс; далеко в лісі видно хатку сторожа. З вікна праворуч видко частину тераси, де сиділи звичайно дорослі перед.

обідом. Було, коли виправляв К ар л Іванович аркушик із диктантом, визирнеш у той бік — бачиш чорну матусину голову, чию-небудь спину й ледве-ледве чуєш звідти гомін та сміх; так зробиться прикро, що не можна там бути, і думаєш: коли вже ото буду я великий, перестану вчитися і завжди буду сидіти не за діялогами, а з тими, кого я люблю?

Досада перейде в сум і, хто зна з чого й про що так замислишся, іцо й не чуєш, як Карл Іванович гніваються за помилки. —

Карл Іванович ізняв халат, одяг синій фрак з горбочками та зморшками на плечах, поправив перед люстерком свою краватку й повів нас униз—-вітати матусю.

II. MAMAN

Матуся сиділа у вітальні й розливала чай; однією рукою вона притримувала чайник, другою — крант самовара, з якого вода лилася через вінця чайника на тацю. Але хоч вона дивилася пильно, вона не помічала цього, не помічала й того, що ми ввійшли.

Так багато виринас спогадів минулого, коли намагаєшся відтворити в уяві риси милої істоти, що крізь ці спогади, немов крізь сльози, неясно бачиш їх. Це — сльози уяви. Коли я хочу пригадати матусю такою, яка вона була тоді, " мені ввижаються тільки її карі очі, в яких світилися завжди однакові лагідність та любов, родинка на шиї, трохи нижче від того місця, де в'ються маленьке волоссячко, вишитий білий комірчик, ніжна суха рука, що так часто мене голубила й що я її гак часто цілував; але загальне враження біжить од мене. Ліворуч від канапи стояв старий англійський рояль; перед роялем сиділа чорномазенька моя сестричка Любочка і рожевенькими, допіру вимитими холодною водою пальчиками, з помітним напруженням грала етюди Clementi. їй було одинадцять років; вона ходила в коротенькому полотняному платтячку, в біленьких, обшитих мереживом, панталончиках, і октави могла брати лише "arpeggio". Біля неї, впівоберта, сиділа Марія Іванівна, у чепчику з рожевими стрічками, в голубій кацабайці і з червоним сердитим обличчям, яке набрало ще суворішого вигляду, скоро увійшов Карл Іванович. Вона грізно подивилась на нього і, не відповідаючи на його поклін, вела далі, тупаючи ногою, своєї: un, deux, trois, un, deux, trois, ще голосніше і владніше, ніж доти.

2ÎJ

Кард Іванович, не звертаючи на це ніякісінької уваги, своїм звичаям, підійшов з німецьким привітанням просто до матусиної ручки. Вона отямилася, труснула голівкою, ніби бажаючи цим рухом відігнати сумні думки, подала руку Карлові Івановичу й поцілувала його в зморшкувату скроню, тоді як він цілував її в руку.

— Ich danke, lieber Карл Іванович, — і, продовжуючи говорити по-німецькому, вона спитала:

— Чи добре спали діти?

Карл Іванович був глухий на одне вухо, а тепер за шумом від рояля й зовсім нічого не чув. Він нахилився ближче до канапи, сперся однією рукою на стіл, стоячи на одній нозі, і З усмішкою, що здавалася мені тоді найвищою мірою витонче-ности, підняв шапочку над головою й сказав:

— Ви дозволите мені, Наталю Миколаївно?

Карл Іванович, щоб не застудити своді голови, ніколи не знімав червоної шапочки, але щоразу, ввіходячи до вітальні, питав на це дозволу.

— Одягніть, Карлс Івановичу... Я питаю вас, чи добре спали діти? — сказала maman, присунувшись до нього й досить голосно. І

Але він знов нічого не чув, прикрив лисину червоною шапочкою і ще миліше всміхався.

— Почекайте хвилинку, Мімі, — сказала maman, теж посміхаючись, Марії Іванівні: — нічого не чути.

Коли мама всміхалася, її обличчя — хоч яке було хороше— робилося незрівняно краще, і все навколо наче веселішало. Коли б під тяжкі хвилини яшття я хоч мигцем міг бачити цю усмішку, я не знав би, що таке горе. Мені здасться, що лише в усмішці криються те, що звуть красою обличчя: якщо усмішка додаз принадности обличчю, то воно прекрасне; якщо вона не змінюй його, то воно звичайне; якщо обличчя від усмішки гір-шає, воно погане.

Привітавшись до мене, maman узяла обома руками мою голову й одхилила її назад, потім пильно подивилась на мене й сказала:

— Ти плакав сьогодні?

Я не відповідав. Вона поцілувала мене в очі й по-німецькому спитала:

— Чого ти плакав?

Коли вона розмовляла з нами по-товариському, вона завжди говорила цією мовою, якою володіла досконало.

— Це я уві сні плакав, maman, — сказав я, пригадуючи в усіх подробицях вигаданий сон і мимоволі здригаючись від цієї думки.

Карл Іванович ствердив мої слова, але промовчав про сон. Поговоривши ще про погоду—розмова, в якій взяла участь і Мімі,— maman поклала на тацю шість грудочок цукру, для деяких почесних слуг, устала й підійшла до п'ялець, що стояли коло вікна.

— Ну, тепер ідіть до тата, діти, та скажіть йому, щоб він неодмінно зайшов до мене раніше, ніж піде на тік.

Музика, рахування й грізні погляди почалися знов, а ми пішли до тата. Перейшовши через кімнату, яка ще від часів дідуся зберегла назву аофіціянтської", ми пішли до кабінету.

III. ТАТО

Він стояв коло писемного бюрка і, вказуючи на якісь конверти, папери й купки грошей, гарячився і з запалом товмачив щос прикажчикові Якову Михайлову, що, стоячи на своєму звичайному місці — між дверима й барометром, заклавши руки за спину, дуже швидко й у різних напрямах ворушив пальцями.

Що більше гарачився тато, то" швидче рухалися пальці, і, навпаки, коли тато замовкав, — пальці зупинялися; але коли Яків починав говорити, пальці надзвичайно непокоїлися й шалено стрибали в різні сторони. З їхніх рухів, мені здасться, можна було б угадувати потайні думки Якова; обличчя ж йога завжди було спокійне, — на ньому позначалася певність своз'ї гідности й разом із тим підлеглосте тобто: правда моя, а втім— як хочете.

Побачивши нас, тато лише сказав:

— Почекайте, зараз.

І показав головою на двері, щоб хтонебудь із нас зачинив їх.

— Ой, боже милостивий! що це з тобою сьогодні, Якове?— говорив він до прикажчика, сіпаючи плечима "(він знав таку звичку).—Цей конверт із 800 карбованцями...

Яків підсунув рахівницю, кинув 800 і втупив очі в якусь невизначену точку, чекаючи, що буде далі.

— ...на витрати в мастку, коли мене не буде. Розумієш? За млин ти маєш одержати тисячу карбованців... так, чи ні? Застав із казни ти маєш одержати назад вісім тисяч; за сіно, якого, за твоїм же розрахунком, можна продати сім тисяч пудів— нехай по сорок п'ять копійок — ти

матимеш три тисячі; отже, всіх грошей у тебе буде скільки?—Дванадцять тисяч... так, чи ні?

— Так точно, — сказав Яків.

Аде пальці йому почали рухатися дуже швидко, і я з того, помітив, що він хоче заперечувати; тато перебив його:

— Ну, з оцих-о грошей ти й пошлеш 10.000 до Ради за Петровське... Тепер гроші, що є в конторі, — казав далі тато (Яків скинув попередні 12.000 і положив 21.000), — ти принесеш мені й сьогоднішнім числом покажеш у видатках (Яків перемішав рахівницю й перевернув її, показуючи цим, мабуть, що ії гроші 21.000 так само пропадуть). А цей конверт із грішми і и передаси на адресу.

Я стояв близько столу й подивився на напис. Було написано: <(Кар лові Івановичу Мауерові".

Помітивши, мабуть, що я прочитав те, чого мені знати не треба, тато поклав мені руку на плече й легеньким рухом показав напрямок геть од стола. Я не зрозумів, чи це ласка, чи зауваження, і про всякий випадок поцілував велику жилаву руку, що лежала на моєму плечі.

— Слухаю, — сказав Яків. — А який наказ буде щодо хаба-рівських грошей?

Хабарівка була мамине село.

— Лишити в конторі й ні в якому разі нікуди не повертати без мого наказу.

Яків помовчав кілька секунд; потім пальці йому раптом закрутилися швидкогшвидко, і він, змінивши вираз слухняного туподумства, з яким

слухав панські накази, на властивий йому вираз хитруватої кмітливості!, підсунув до себе рахівницю й почав говорити.

— Дозвольте вам сказати, Петре Олександровичу, що як вам завгодно буде, а до Ради вчасно заплатити не можна. Ви зволите говорити, — казав він далі повагом, — що маємо дістати гроші З застав, з млина й з сіна. (Вираховуючи ці статті, він кинув їх на рахівниці). Так я боюся, коли б нам не помилитись на розрахунках, — додав він, помовчавши трохи й глибокодумно глянувши на тата.

— Чому?

— А от, будь ласка: щодо млина, так мірошник уже двічі приходив до мене відстрочення просити й Христом-богом присягався, що не має грошей... та він і тепер тут: так ви сами З ним , може вдговорите?

— Що ж він говорить? — спитав тато, хитаючи головою на знак тогр, що не хоче говорити з мірошником.

— Та що щ там! Говорить, що млива зовсім не було, що які грошенята були—так усі на греблю витратив. Що JK, коли нам його зняти, пане, так знов же таки, чи цим допоможемо?

Про застави казали ви, — так я вясе, здасться, вам говорив, що наші грошики там засіли, і скоро їх дістати звідти не доведеться. Я оце посилав у місто до Івана Панасовича віз борошна й записку в цій справі: так вони знов же таки відповідають, що й радніші 6 допомогти Петрові Олександровичу, та справа, мовляв, не в їхніх руках, а що як з усього видко, так навряд чи й через два місяці матимемо нашу квитанцію. Ви, потім, за сіно говорили—ну, нехай і продамо на З.000...

Він кинув на рахівниці З.000 і якусь хвилину мовчав, поглядаючи то на рахівницю, то в очі татові, ніби кажучи:

((Ви сами бачите, як це мало! Та й на сіні знов же проторгуймо, коли його тепер продавати, сами ж знайте"...

Видко було, що він іще мад чимало доказів; мабуть, через те тато й перебив його.

— Я своїх наказів не зміню, — сказав він, — але вже коли справді цих грошей не можна буде одержати вчасно, то, що робити,— візьмеш із хабарівських, скільки треба буде.

— Слухаю.

З виразу на обличчі й на пальцях Якова помітно було, що останній наказ дуже його потішив.

Яків був кріпак, дуже запопадлива й віддана людина; він, як і всі добрі прикажчики, був аж надто скупий за свого папа і мав про панський інтерес надзвичайно чудні уявлення. Він завжди дбав про те, щоб власність його пана зростала коштом власности пані, намагаючись доводити, що всі прибутки з її маєтків слід повертати на Петровське (село, де ми жили). Тепер він був дуже вдоволений, бо цілком дійшов свого.

Привітавшись до нас, тато сказав, що годі нам на селі байдики бити, що ми вже не маленькі, і що час нам серйозно вчитись.

— Ви вже знайте, я гадаю, що я сьогодні вночі їду до Москви й беру вас із собою, — сказав він. — Ви житимете в бабусі, а maman з дівчатами лишиться тут. І ви це знайте, що одна лише втіха їй буде — чути, що ви вчитесь добре і що з вас задоволені.

Хоча ми вже кілька день помічали, що в домі готуються до чогось незвичайного, але ця новина нас дуже вразила. Володя почервонів і тримтячим голосом переказав матусине доручення.

"Так от що віщував мені мій сон! — подумав я. — Коли б лише бог дав, щоб гіршого чого не було".

Мені дуже, дуже жалко стало матусі, і разом із тим думка, що ми й справді стали великі, тішила мене.

"Коли ми сьогодні їдемо, то навчання, мабуть, не буде: це добре! — думав я. — А Карла Івановича жалко. Йому, напевне, доведеться одійти, бо коди б ні — не заготовляли б для нього конверта... Вже краще б довіку вчитися та не їхати нікуди, не розлучатися з матусею й не кривдити бідного Карла Івановича. Він і так дуже нещасний!)).

Думки ці пробігали в моїй голові: я стояв нерухомо й пильно дивився на чорні бантики своїх черевиків.

• Сказавши з Карлом Івановичем ще кілька слів про те, що барометр спадам, і наказавши Якову не годувати собак, щоб на прощання виїхати по обіді послухати молодих гончаків, тато, несподівано для мене, послав нас учитись, потішивши, проте7 обіцянкою взяти на полювання.

— Йдучи нагору, забіг я на терасу. Біля дверей, на сонечку,, зажмурившись лежала улюблена батькова хортиця—Милка.

— Ми л очко, — говорив я, пригортаючи її та цілуючи в морду, — ми сьогодні їдемо. Прощай! Ніколи більше не побачимось.

Я розчулився й заплакав.

ІГ. НАВЧАННЯ

Карл Іванович був дуже не в доброму гуморі. Це було помітно з його насуплених брів і з того, як він шпурнув свого сурдута в комоду й як сердито підперезався, і як дуже черкнув нігтем у книзі діялогів, щоб відзначити те місце, до якого ми мусили вчити. Володя вчився пристойно,

а я був такий знервований, що зовсім нічого не міг робити. Довго безтямно дивився я в книгу діялогів, але через сльози, що їх наганяли мені на очі думки про неминучу розлуку, не міг читати; коли яс прийшов час говорити їх Карлові Івановичу, що слухав мене, зажмурившись (це була недобра прикмета), саме на тому місці> де один говорить: Wo kommen sie her? а другий відповідач: ich komme vom Kaffeehause, я не міг більше стримувати сліз і за плачем не міг вимовити: "Haben sie die Zeitung nicht gelesen?" Коли дійшло до писання, я через сльози, що падали на папір, наробив таких чорнильних плям, ніби я писав водою на бібули

Карл Іванович розсердився, поставив мене навколішки, товмачив мені, що це упертість, лялькова комедія (це був улюблений його вираз), загрожував лінійкою й вимагав, щоб я перепрошував, тоді як я й слова не міг проказати через сльози; нарешті, він, відчуваючи, мабуть, свою несправедливість, пішо* у кімнату до Миколи й грюкнув дверима.

З клясної чути було гомін у Миколиній кімнаті:

— Ти чув, Миколо, що діти їдуть до Москви? — сказав Карл Іванович, увіходячи до кімнати.

— А як же, чув.

Мабуть, Микола хотів устати, бо Карл Іванович сказав: "сиди, Миколо", і слідом за тим зачинив двері. Я вийшов із кутка й підійшов до дверей підслухувати.

— Хоч скільки зробиш доброго людям, хоч який їм відданий будеш,— на подяку, Миколо, очевидьки, не можна сподіватись,—говорив зворушено Карл Іванович.

Микола, шевцюючи коло вікна, ствердкуючи хитнув головою.

— Я дванадцять років живу в цьому домі й можу сказати перед богом, Миколо,—казав далі Карл Іванович, підводячи очі й табатирку вгору,—що я їх любив і доглядав їх краще, ніж коли б це були мої власні діти. Ти пам'ятаєш, Миколо, коли Володя хорів на гарячку, ти пам'ятаєш, як я дев'ять день просидів коло його ліжка, очей не заплющивши? Так! Тоді я був добрий, любий Карл Іванович, тоді я був потрібний, а тепер,— додав він, іронічно всміхаючись, — тепер "діти великі стали: їм треба серйозно вчитись". Наче вони тут не вчаться, Миколо?

— Як же ще вчитись, здасться? — сказав Микола, поклавши шило й тягнучи обома руками дратву.

— Так, тепер я непотрібний, мене й треба прогнати; а де обіцянки? де подяка? Наталю Миколаївну я поважаю й люблю, Миколо,—сказав він, прикладаючи руку до грудей,—та що вона... її воля в цьому домі все одно, що оце-о!..—І він красномовним жестом кинув на підлогу шматочок шкіри.—Я знаю, чиї це витівки й через що я став непотрібний: через те, що я не підлещуюся й не потураю в усьому, як інші люди. Я звик завжди й перед усіма говорити правду, — сказав він погордо.— Бог з ними! З того, що мене не буде, вони не розбагатіють, а я, бог дасть, матиму собі шматок хліба... Чи так, Миколо?

Микола підвів голову й подивився на Карла Івановича так, наче хотів пересвідчитись, чи справді може він знайти собі шматок хліба, але нічого не сказав.

Багато й довго говорив у цьому дусі Карл Іванович; говорив про те, як краще вміли цінувати його послуги в якогось генерала, де він перше жив (мені дуже боляче було це чути), говорив про Саксонію, про своїх батьків, про приятеля свого кравця Schönheit і т. інш., і т. інш.

Я співчував його горю, і мені боляче було, що батько й Карл Іванович, яких я майже однаково любив, не зрозуміли один одного; я знов пішов у куток, сів на п'яти й почав міркувати, як би встановити між ними згоду.

Повернувшись до клясної кімнати, Карл Іванович звелів мені встати й приготувати зошит для диктанта. Коли все було готове, він велично сів у cßoq крісло й голосом, що, здавалося, виходив з якоїсь глибини, почав диктувати таке: Von al-len Lei-den-schaf-ten die grau-sam-ste ist... "Haben Sie geschrieben?" Тут він зупинився, поволі понюхав тютюну й продовжував із новою силою: die grausamste ist, die Un-dank-bar-keit... "Ein grosses U". Чекаючи, що буде далі, я, написавши останню слово, подивився на нього.

— Punctum,—сказав він з ледве помітною усмішкою і подав Знак, щоб ми давали зошити.

Кілька разів, з різними інтонаціями і з виразом великого задоволення, прочитав він цей вислів, що визначав його заповітну думку; потім дав нам завдання з історії й сів коло вікна. Обличчя йому не було похмуре, як раніше: воно визначало задоволення людини, що добре помстилася за свою кривду.

Було чверть до першої, але Карл Іванович, здавалося, й не думав про те, щоб пустити нас: він давав нам нові й нові завдання. Нудьга й апетит збільшувалися однаковою мірою. Я нетерпляче стежив за всіма ознаками, що віщували наближення обіду. От двірська жінка з мийкою йде тарілки мити, от чути, як гримають посудом у буфеті, розставляють стіл і стільці, от Мімі з Любою та Катрусею (Катруся — дванадцятилітня донька Мімі) ідуть із садка, але не видко Фоки — шафаря Фоки, який завжди приходить і оповіщав, що вже обід готовий. Тілька тоді можна буде покинути книжки і, не звертаючи уваги на Карла Івановича, бігти вниз.

От чути кроки на сходах: але це не Фока! Я вивчив його ходу й завжди пізнаю рип його чобіт. Двері розчинилися, і на порозі з'явилася постать, мені зовсім невідома.

V. ЮРОДИВИЙ

До кімнати ввійшов чоловік років п'ятдесяти, з блідим віспуватим довгастим обличчям, довгим сивим волоссям і рідкою рудуватою борідкою. Він був такий високий, що для того, щоб пройти в двері, йому не тільки треба було нахилити голову, але й зігнутися всім тілом. Він був одягнений у щось порване, що скидалося на каптан чи на підрясник; у руці він мав величезну патерицю. Увійшовши до кімнати, він з усієї сили грюкнув нею об підлогу і, скрививши брови та надмірно роззявивши рота, зареготав дуже страшно й неприродньо. Він був крипніі на одне око, і біла зіниця цього ока скакала безупинно й надавала його і без того негарному обличчю ще відворотнішого виразу.

— Ага! попалися!—закричав він, маленькими кроками підбігаючи до Володі, вхопив його за голову й почав ретельно розглядати йому тім'я. Потім з цілком серйозним обличчям одій-шов від нього, підійшов до столу й почав дути під церату та христити її.—Ох, жалко!.. О-ох боляче!., бідолашні... полетять...— Заговорив він потім тримтячим від сліз голосом, співчутливо придивляючись до Володі, і почав утирати руками сльози, що полилися насправді.

Голос йому був грубий і хрипкий, рухи метушливі й нерівні, мова беззмістовна й недоладна (він ніколи не вживав заі-менників), але наголоси були такі зворушливі, і довге негарне обличчя його набувало іноді такого одверто-сумного виразу, що, слухаючи його, не можна було стриматися від якогось мішаного почуття жалю, страху й суму.

Це був юродивий і мандрівник Гриць.

Звідки він був? хто були його батьки? що змусило його обрати собі яшття мандрівника?—ніхто не знав цього. Знаю лише те, що він з п'ятнадцятого року свого життя зробився відомий, як юродивий, що зиму й літо ходить босий, відвідує манастирі, дарує образки тим, кого полюбить, і говорить загадкові слова, які дехто вважають за віщування, що ніхто й ніколи не знав його в іншому вигляді, що він зрідка ходив до бабусі, і що хто говорив, що він нещасний син багатих батьків і чиста душа, а хто—що він просто мужик і ледар.

Нарешті з'явився давно бажаний і пунктуальний Фока, і ми пішли вниз. Гриць, схлипуючи й говорячи далі якусь нісенітницю, йшов за нами й грюкав патерицею по сходах. Марія Іванівна поважно сиділа на одному з крісел, що утворювали симетрично прямий кут із канапою, і суворим, але стриманим голосом напучувала дівчаток, що сиділи коло неї. Коли Карл Іванович увійшов до кімнати, вона глянула на нього, зараз же одвернулася, і на обличчі її застиг той вираз, що його можна було розуміти так: "Я вас не помічаю, Карле Івановичу". Дівчат видно було по очах, що вони дуже хотіли якнайшвидче передати нам якусь дуже важливу звістку, але зіскочити з своїх місць і підійти до нас було б порушити правила Мімі. Ми раніше повинні були підійти до неї, сказати: "bonjour, Мімі!я, човгнути ногою, а потім уже дозволялося говорити.

Що за вредна людина була ота Мімі! При ній, було, ні про що не можна було говорити: все вона вважала за непристойне.

До того ж, вона завжди чіплялася: "parlez donc français", а тут саме, як на зло, так і хочеться чесати по-російському; або за обідом тільки-но розбереш смак у якійнебудь страві й хочеш, щоб ніхто не заважав,—уже вона неодмінно: "mangez donc awec du pain", або "comment ce que vous tenez votre fourchette?" "І яке їй до нас діло!—подумаєш.—Нехай вона вчить своїх дівчат, а ми масмо для цього Карла Івановича". Я цілком поділяв його ненависть до "інших людей".

— Попроси maman щоб нас узяли на полювання, — сказала Катруся пошепки, притримуючи мене за курточку, коли дорослі пройшли вперед до їдальні.

— Гаразд, постараймось.

Гриць обідав у їдальні, але за окремим столиком, він не піднімав очей од свой тарілки, зрідка зідхав, страшно кривив обличчя й говорив, ніби сам до себе: "жалко!., полетіла... полетить голуб на небо... ох, на могилі камінь!.." і т. інш.

Maman з самого ранку була засмучена; присутність Гриця, його слова та вчинки помітно посилювали в ній цей настрій.

— Ага, я була й забула попросити тебе про щось,—сказала вона, подаючи татові тарілку з супом.

— Що таке?

— Звели, будь ласка, замикати своїх страшних собак, а то вони мало не закусали бідного Гриця, коли він ішов двором. Вони так і на дітей можуть кинутись.

Почувши, що мова йде за нього, Гриць повернувся до столу, почав показувати порвані поли свосї одежі і, пережовуючи, приказував:

— Хотів, щоб загризли... Бог не дав. Гріх собаками цькувати! великий гріх! Не бий, большак1)... Нащо бити? Бог простить... дні не такі.

— . Що він там говорить? — спитав тато, пильно й суворо придивляючись до нього.—Я нічого не розумію.

— А я розумію, — відповіла maman: — він мені розказував, що якийсь мисливець навмисне на нього пускав собак, так він і говорить: "Хотів, щоб загризли, та бог не дав", і просить тебе, щоб ти за це його не карав.

— А! От воно що!—сказав тато.—А звідки ж він знас, що я хочу покарати цього мисливця? Ти знасш, я взагалі не дуже прихильний до цих добродіїв,—казав він далі по-французькому,— але цей особливо мені не подобаються, і він, мабуть...

— Ой, не кажи так, друже мій,—перебила його maman, ніби злякавшись чогось.—Звідки ти знасш?

*.) Так він називав усіх чисто чоловіків.

— Здасться, я мав час вивчити цю породу людей— їх до тебе стільки ходить—усі на один копил. Завжди одна й та сама історія...

Видко було, що матуся мала зовсім іншу думку щодо цього і не хотіла сперечатись.

— Передай мені, будь ласка, пиріжок,—сказала вона. — Що, чи добрі вони сьогодні?

— Ні, мене гнівить,—говорив тато, взявши пиріжок в руку, але тримаючи його на такому віддаленні, щоб maman не могла його дістати, —ні, мене гнівить, коли я бачу, що люди розумні й освічені допускаються омани.

І він стукнув виделкою по столу.

— Я просила тебе передати мені пиріжок,—повторила вона, простягаючи руку.

— І чудово роблять,—говорив далі тато, одсуиаючи руку,— що таких людей беруть до поліції. Вони дають ту лише користь, що псують і без того слабі нерви деяких осіб, — додав він з усмішкою, і, помітивши, що ця розмова дуже не подобаються матусі, подав їй пиріжок.

— Я на це тобі тільки одне скажу: важко повірити, щоб чоловік, який, дарма що мас п'ятдесят два роки, зиму й літо ходить босий і, не знімаючи, носить під одежею заліза на два пуди завважки, і який не раз відмовлявся від пропозицій жити спокійно й на всьому готовому, — важко повірити, щоб такий чоловік все це робив тільки з лінощів. Щодо віщувань, — додала вона, зідхаючи й помовчавши трохи: —je suis pauée pour y croire; я тобі казала, здасться, як Кирило день у день, година в годину провістив покійному татові його смерть.

— Ой, що ти зі мною зробила!—сказав татко, усміхаючись і приставивши руку до рота з тісї сторони, де сиділа Мімі (Коли він це робив, я завжди слухав надзвичайно уважно, чекаючи чогонебудь смішного).—Нащо ти мені нагадала за його ноги? Я подивився й тепер їсти нічого не буду.

Обід кінчався. Любочка й Катруся безперестанку підморгували нам, крутились на своїх стільцях і взагалі дуже непокоїлися. Підморгування це визначало: "чого ж ви не просите, щоб нас узяли на полювання?" Я штовхнув ліктем Володю. Володя штовхнув мене і, нарешті, наважився: спочатку несміливим голосом, а потім досить твердо й голосно, він пояснив, що як ми сьогодні масмо їхати, то бажали 6, щоб дівчатка разом із нами поїхали на полювання, лінійкою. По коротенькій нараді між дорослими, питання це розв'язане було на нашу користь і—що було ще приємніше—maman сказала, що вона сама поїде з нами.

VI. ГОТУВАННЯ ДО ЛОВІВ

Підчас солодкого покликано Якова й дано накази щодо лінійки, собак та верхових коней, — все якнайдокладніше, називаючи кожного коня на ймення. Володин кінь кульгав; тато звелів засідлати для нього мисливського. Ці слова — ((мисливський кінь" якось чудно бриніли у вухах maman; їй здавалося, що мисливський кінь це ніби якийсь скажений звір і що він неодмінно понесе і вб'д Володю. Незважаючи на умовляння тата й Володі, який навдивовижу по-молодецькому говорив, що це нічого і що він дуже любить, коли кінь несе, бідолашна maman говорила одне, що вона підчас усього полювання мучитиметься.

Обід скінчився; дорослі пішли до кабінету пити каву, а ми побігли в сад човгати ногами по алеях, укритих зів'ялим листям, і розмовляти. Почалися балачки про те, що Володя поїде мисливським конем, про те, як соромно, що Любочка тихше бігає, ніж Катруся, про те, що цікаво було б подивитись на Грицеві заліза і т. інш., про те ж, що ми розлучаймось, і слова не було сказано. Розмову нашу перебив гуркіт лінійки, що під'їхала, маючи коло кожної ресори по двірському хлопчикові * За лінійкою їхали

мисливці з собаками, за мисливцями — кучер Гнат на призначеному для Володі коневі і вів на поводі мого старовинного клепера. Спочатку ми всі кинулись до паркану, від якого видко було всі ці цікаві речі, а потім з вереском і тупотінням побігли нагору одягатись, і одягатись так, щоб якнайбільше скидатись на мисливців. Один із найголовніших способів до того—було всовувати штани в чоботи. Ніяк не гаючи часу, ми заходились коло цієї справи, поспішаючи якнайшвидче закінчити її й бігти на ґанок милуватись собаками та кіньми й розмовляти з мисливцями.

День був душний. Білі, химерні хмарки зранку показались на виднокрузі; шЛім усе ближче й ближче почав зганяти їх маленький вітрець, так що подеколи вони закривали сонце. Але хоч як ходили й чорніли хмари, очевидьки не судилося їм зібратись у грозу і востаннє перебити нам нашу розвагу. Надвечір вони знов почали розходитись; які зблідли, подовшали й бігли до обрію; які, над самою головою, перетворилися на білу прозору луску; одна лише чорна, велика хмара спинилася на сході. Карл Іванович завжди знав, куди яка хмара піде; він пояснив, що ця хмара піде на Маслівку, що дощу не буде й погода буде чудова.

Фока, дарма що був підстаркуватий, збіг зі сходів дуже спритно й швидко, крикнув: ((Давай!" і, розчепіривши ноги, міцно став посеред під'їзду, між тим місцем, куди мав підвезти лінійку кучер, і порогом, у позиції людини, якій не треба нагадувати за її обов'язки. Панії зійшли й після невеличкої дискусії про те, кому з якого боку сісти й за кого держатись (хоч, здаються мені, зовсім не треба було держатись), сіли, розкрили парасолі й поїхали. Коли бричка рушила, maman, указуючи на ((мисливського коня", спитала тримтячим голосом у кучера:

— Це для Володимира Петровича кінь?

І коли кучер відповів, вона махнула рукою й одвернулася. Мене дуже брала нетерплячка: я зліз на свого коника, дивився йому між вуха й виробляв по двору різні еволюції.

— Собак, паничу, щоб якось не подавити, — сказав мені якийсь мисливець.

— Заспокойся: мені не первина,—відповів я спогорда. Володя, хоч і мав сміливу вдачу, сів на свого "мисливського

коня" не без страху і, поглаясуючи його, кілька разів спитав:

— Чи він смирний?

На коневі ж він був дуже гарний — наче дорослий. Обтягнені стегна його лежали на сідлі так хороше, що мене завидки брали, — особливо через те, що, як видко мені було на тіні, я далеко не мав такого чудового вигляду.

От почулися татові кроки на сходах; вижлятник підігнав гончаків, що порозбігались були; мисливці з хортами підізвали своїх і почали сідати. Стременний підвів коня до ґанку; собаки таткової шворі, що раніше лежали в різних мальовничих позах коло нього, кинулись до тата. Слідом за ним, у бісерному нашийнику, побрязкуючи залізячкою, весело вибігла Милка. Вона, виходячи, завжди здоровкалась із псарними собаками: з якими погаються, з якими понюхаються та погарчить, а в яких пошукаю блох.

Тато сів на коня, і ми поїхали.

VII. ПОЛЮВАННЯ

Доїжджачий, що його звали Турка, на голубому горбоносому коні, в лахматій шапці, з величезним рогом за плечима й ножем на поясі, їхав попереду усіх. Коли подивитись на похмурий та лютий вигляд цього чоловіка, то можна було б швидче подумати, що він їде на смертельний бій, ніж на полювання. Коло задніх ніг його коня строкатим хвилястим

клубком бігли з'єднані по двою гончаки. Жалко було дивитись, якої долі за-

Знавав той нещасний собака, якому спадало на думку відстати. Йому треба було тягти з усієї сили, щоб перетягти свого товариша, а коли він доходив свого, — один із псарів, що їхав ззаду, обов'язково хльоскав його гарапникам, приказуючи: а До купи!" Виїхавши за ворота, тато звелів мисливцям і нам їхати, шляхом, а сам звернув у жито.

Саме були жнива. Безмежне, блискучо-жовте поле кінчалося лише з однієї сторони високим синявим лісом, що здавався мені тоді найдальшим таємничим місцем, за яким або кінчається світ, або починаються незалюднені країни. Все поле вкрите було полукіпками й народом. У високому густому житі можна було бачити подекуди на вижатому загоні зігнуту спину жниці, помах колосків, коли вона перекладала їх поміж пальцями, жінку в холодочку, похилену над колискою, і розкидані снопи на вкритій васильками стерні. З другого боку — мужики в самих сорочках, стоячи на возах, накладали полукіпки й збивали куряву на сухому, розпеченому полі. Староста, в чоботах і свитині наопашку, з карбами в руці, здалеку помітивши пана, зняв свого пояркового бриля, витирав руду бороду й покрикував на бабів. Руденький коник, що ним їхав тато, йшов легкою, грайливою ходою, іноді спускаючи голову до грудей, витягуючи поводи й зганяючи густим хвостом дроків та мух, що пожадливо липли до нього. Два хорти, напружено загнувши хвости серпом і високо піднімаючи ноги, граціозно скакали по високій стерні за ногами коня; Милка бігла попереду і, загнувши голову, чекала на підгодівлю. Гомін народу, тупотіння коней та возів, веселе свистіння перепелів, дзижчання комашні, що нерухомими зграйками вилася в повітрі, запах полину, соломи й кінського поту, тисячі різних фарб і тіней, що їх розливало пекуче сонце по ясно-жовтій стерні, синій далині лісу й 6ІЛО-фіялкових хмарках, біле павутиння, що літало в повітрі або лягало по стерні—все це я бачив, чув і відчував.

Під'їхавши до Калинового лісу, ми знайшли лінійку вже там і, цілком несподівано, побачили, що там ще стояв віз одним конем, а на возі сидів

буфетник. З-під сіна видко було самовар, діжечку з формою для морозива і ще деякі принадні вузлики й коробочки. Не можна було помилитись: це був чай на вільному повітрі, морозиво й фрукти. Побачивши цей віз, ми дуже зраділи, бо пити чай у лісі на траві і взагалі на такому місці, де його ніхто ніколи не пив, вважалося за велику насолоду.

Турка під'їхав до острова, зупинився, уважно вислухав від тата докладне розпорядження, як рівняти і куди виходити (проте, він ніколи не вважав на ці розпорядження, а робив по-своєму), розпарував собак, повагом застібнув нашийники, сів на коня й, насвистуючи, зник за молодими березками.

Розпаровані гончаки перш за все замахали хвостами на знак свого вдоволення, стріпонулися, причепурились і потім у;;:е легеньким підтюпцем, принюхуючись і махаючи хвостами, побігли в різні сторони.

— є в тебе хустка? — спитав тато.

Я вийняв хустку з кешені й показав йому.

— Ну, так візьми на хустку цього сірого собаку...

— Жирана? — сказав я з виглядом знавця.

— Так, і біжи дорогою. Коли прибіжиш до галявини, зупинись і дивись: до мене без зайця не приходити.

Я обмотав хусткою лахмату Жиранову шию й прожогом кинувся бігти до призначеного місця. Тато сміявся й кричав мені навздогін:

— Швидче, швидче, а то спізнишся!

Жиран раз-у-раз зупинявся, піднімаючи вуха, і прислухався до цькування мисливців. Мені не вистачало сили стягти його З місця, і я починав кричати: "ату! ату!" Тоді Жиран рвався так сильно, що я насилу міг стримувати його, і не раз упав, поки добувся місця. Вподобавши коло кореня високого дуба тіняве й рівне місце, я ліг на траву, посадив коло себе Жирана й почав чекати. Уява моя, як завжди буваз в таких випадках, далеко випередила дійсність: я уявляв собі, що полюю вже третього зайця, тоді як озвався в лісі перший гончак. Турчин голос гучніше й жвавіше залунав у лісі, гончак дзявкав, і голос його чути було частіше й частіше; до нього приєднався другий басовитий голос, потім третій, четвертий... Голоси ці то замовкали, то перебивали одне одного. Звуки поступово ставали дужчі й безнастанніші і, нарешті, злилися в один дзвінкий, заливистий гук. Острів був голосистий і гончаки "варили варом".

Почувши це, я завмер на своєму місці. Втопивши очі на узлісся, я безтямно всміхався, піт заливав мені очі, і хоч краплини його, стікаючи на підборіддя, лоскотали мене, я не витирав їх. Мені здавалося, що не може бути хвилини серйознішої над цю. Ця напруженість була надто виде неприродня, щоб тривати довго. Гончаки то заливалися коло самісінької галявини, то помалу віддалялись від мене; зайця не було. Я почав розглядатись на всі боки. З Жираном було те й саме: попервах він рвався й вищав, потім ліг біля мене, поклав морду мені на коліна й заспокоївся.

Коло оголеного коріння того дуба, що під ним я сидів, по €Ірій сухій землі, між сухим дубовим листям, жолудями, пересохлими, зам шили ми хворостинками, жовто-зеленим мохом та тоненькими зеленими травинками, що де-не-де пробивалися,—аж кишіли мурашки. Вони одна по одній швиденько бігали стежками, що сами їх уторували: які з вагою, а які порожняком. Я взяв хворостину й загородив нею дорогу. Треба було бачити, як одні, не вважаючи на небезпеку, підлазили під неї, інші лізли горою, а декотрі, особливо ті, що були з вагою, зовсім розгублювалися й не знали, що робити: зупинялися, шукали манівців, або вертали назад, або по хворостинці добувалися до моді руки і, здасться, мали намір залізти під рукав моєї курточки. Від цих цікавих спостережень мене

одвернув метелик З жовтими крильцями, що надзвичайно принадно літав передо мною. Скоро я звернув на нього увагу, він одлетів од мене кроків на два, покрутився над майже зав'ялою білою квіткою дикої конюшини й сів на неї. Не знаю, чи сонечко його пригріло, чи він брав сік із цієї травиці, — тільки видко було, що він почуваю себе чудово. Він подеколи стріпував крильцями й щільно тулився до квітки, нарешті зовсім завмер. Я сперся головою на руки й задоволено дивився на нього.

Раптом Жиран завив і рванувся з такою силою, що я мало не впав. Я оглянувся. На узліссі, пригнувши одне вухо й наставивши друге, скакав заедь. Кров ударила мені в голову, і я, все забувши в ту мить, закричав щось не своїм голосом, пустив собаку й кинувся бігти. Але не встиг я цього зробити, як уже почав каятись: заедь присів, потім плигонув, — і більше я його не бачив.

Тільки який же був мені сором, коли слідом за гончаками, що як один вивели на узлісся, з-за кущів вийшов Турка. Він бачив мою помилку (бо ж я не "витримав") і, презирливо подивившись та шене, сказав тільки: "Ех, пане!" Але треба знати, як він це сказав. Мені було б легче, коли б*він мене, як отого зайця, почепив до сідла.

Довго стояв я в великому розпачі на тому самому місці, не кликав собаки й тільки говорив раз-у-раз, ляскаючи себе по стегнах:

— Боже мій, що я наробив!

Я чув, як гончаки погнали далі, як застукали на другому боці острова, одбили 'зайця, і як Турка своїм величезним рогом викликав собак, — але все не міг зійти з місця...

VIII. ІГРИ

Полювання закінчилося. В холодку під молодими березками розстелили килим, і на килимі кружка сиділи всі. Буфетник Гаврило,

прим'явши коло себе зелену соковиту траву, перетирав тарілки й діставав із коробочки загорнені в листя сливи та персики. Крізь зелені віти молодих берез просвічувало сонце й кидало на мережаний килим, на мої ноги й навіть на лису, спітнілу голову Гаврили круглі хитливі просвіти. Легенький вітрець, пробігаючи по листю берез, по модму волоссю, по спітнілому обличчю, надзвичайно освіжав мене.

Коли нас обділили морозивом та фруктами, робити на килимі не було чого, і ми, незважаючи на скісні, пекучі промені сонця, повставали й пішли бавитись.

— Ну, в чого? — сказала Любочка, мружачи очі від сонця

— Ні... нудота! — сказав Володя, ліниво потягуючись на траві іі пережовуючи листочки: — Завжди Робінзон! Якщо вже так вам хочеться, тоді краще хоч альтаночку будувати.

Володя помітно величався: мабуть, він пишався тим, що приїхав мисливським конем, і удавав, ніби дуже стомився. Могло бути й те, що в нього було вже надто багато здорового розуму й дуже мало сили уявлення, щоб тішитись як слід грою в Ро-бінзона. Гра ця полягала в тому, що ми влаштовували сцени З "Robinson suisse", якого ми читали незадовго перед тим.

— Ну, зроби ласку... чого ти не хочеш потішити нас, — чіплялись до нього дівчата. — Ти будеш Charles або Ernest, або батько — як хочеш, — говорила Катруся, намагаючись за рукав курточки підтягти його з землі.

— Справді не хочеться — скучно чогось! — сказав Володя, потягуючись і разом із тим самовдоволено всміхаючись.

— Так краще було б удома сидіти, коли ніхто не хоче гратись, — крізь сльози проказала Любочка.

Вона була страшенно плаксива.

— Ну, ходімо! Тільки не реви, будь ласка: ото мені найгірше!

З Володиної поблажливости мало нам було втіхи; навпаки, його лінивий та скучний вигляд розвіював усі чари гри. Коли ми сіли на землю і, вдаючи, що пливемо ловити рибу, з усієї сили почали гребти, Володя сидів, згорнувши руки і в позі, що не мала нічого схожого з позою рибалки. Я зауважив йому це, але він відповідав, що від того, що ми будемо більше чи менше махати руками, ми нічого не виграємо й не програсмо, і все ж далеко не від'їдемо. Я мимоволі згодився з ним. Коли, удаючи,

й підстрибуючи

ніби я йду полювати, з палицею на плечі, я пішов у ліс, Володя ліг на спину, закинувши руки під голову, і сказав мені, що він ніби теж ходив. Такі вчинки й слова, розхолоджуючи нас до гри, були дуже неприємні, а надто-бо не можна було справді не погодитись, що Володя робить правильно.

Я сам знаю, що з палиці не те що вбити птицю, а й стрельнути аж ніяк не можна. Це гра. Коли так думати, так і на стільцях їздити не можна; а Володя, я гадаю, сам пам'ятає, як довгими зимовими вечорами ми напинали крісло хустками, робили З нього бричку, один сідав за кучера, другий за льокая, дівчата всередину, три стільці правили за троє коней, — і ми вирушали в дорогу. І як весело й швидко минали зимові вечори!.. Якщо вже по-справжньому казати, так і гри ніякої не буде. А не буде гри — що ж тоді лишиться?..

IX. ЩОСЬ НІБИ ПЕРШЕ КОХАННЯ

Удаючи, що вона рве з дерева якісь американські фрукти, Любочка зірвала на одному листку величезного гробака, з виразом жаху кинула

його на землю, підняла руки догори й од-скочила, ніби боячись, щоб з нього не чвиркнуло чогонебудь. Гра урвалася; ми всі, головами докупи, припали до землі подивитись на цю диковину.

Я дивився через плече Катрусі, що силкувалася підняти гробака на листочку, підставляючи йому його на дорозі.

Я помітив, що багато дівчат мають звичку смикати плечима, щоб цим порухом підтягти платтячко з відкритою шиєю, що спустилося, на його місце. Ще пригадую, що Мімі завжди гнівалася за це й казала: "C'est un geste de femme de chambre". Нахилившись над гробаком, Катруся так само смикнула плечем, і тут якраз вітер підняв косиночку з її біленької шийки. Плічко підчас цього поруху було на два пальці від моїх губів. Я дивився вже не на гробака, дививсл-дивився й з усієї сили поцілував Катрусю в плече. Вона не повернулася, але я помітив, що шийка їй і вуха почервоніли. Володя, не піднімаючи голови, презирливо сказав:

— Що за ніжності?

Мені ж сльози бриніли на очах.

Я не зводив очей з Катрусі. Я давно вже звик до її свіжого білого личка й завжди любив його; але тепер я уважніше почав придивлятись до нього й полюбив іще більше. Коли ми підійшли до дорослих, тато, на велику нашу радість, оповістив нас, що виїзд відкладено до завтрішнього ранку, бо матуся просила.

Ми поїхали назад разом із лінійкою. Володя і я, бажаючи перевищити один одного вмінням їздити верхи й молодецтвом, гарцували коло неї. Тінь моя була довша, ніж раніше, і, вважаючи на це, я гадав, що маю вигляд досить справного верхівця; але почуття самовдоволення, що я його відчував, незабаром зникло от через що: щоб уже зовсім заполонити всіх, хто сидів у бричці, я відстав трохи, потім, за допомогою батога й ніг, розігнав свого коника, прийняв молодецьку позу й хотів як

вихор проскакати повз них, з того боку, де сиділа Катруся. Я не знав тільки, як краще зробити: чи мовчки проскакати чи крикнути. Але вредний коник, порівнявшись із запряженими, незважаючи на всі мої заходи, зупинився так несподівано, що я перескочив із сідла на шию і мало не впав.

X. ЩО ЗА ЛЮДИНА БУВ МІЙ БАТЬКО

Він був людина минулого сторіччя й мав властивий молоді того часу невловимий характер лицарства, підприємливості!, самовпевненості, ґречности й гульби. На людей цього сторіччя він дивився презирливо, і це було так само через природжену гордість, як і через приховану досаду, що' тепер він не міг мати ні того впливу, ні тих успіхів, які мав свого часу. Дві головні пристрасті в його житті були — карти й жінки: він виграв за своє життя декілька мільйонів і мав позашлюбні зв'язки з силою-силенною жінок усякого стану.

Високий, ставний зріст, чудна якась дрібна хода, звичка сіпати плечима, маленькі очі, що завжди всміхалися, великий орлячий ніс, неправильні губи, що якось хоч і не так красиво, але присмно складалися, хиба в вимові—шепелявіння, і велика, на всю голову, лисина, — от зовнішній вигляд мого батька тієї пори, коли я його пам'ятаю, — зовнішній вигляд, з яким він умів не лише уславитись і бути людиною à bonnes fortunes, але й подобатись усім чисто — людям усякого стану й походження, особливо ж тим, кому він хотів подобатись.

Він умів брати гору в стосунках з ким завгодно. Не бувши ніколи людиною дуже великого світу, він завжди водився З людьми цієї верстви, і так, що його поважали. Він знав ту крайню міру гордости й самонадійности, яка, не обраясаючи нікого, підносила його в очах світу. Він був ориґінальний, але не завжди, а вдавався до ориґінальности, як до засобу, що іноді замінює світськість або багатство. Ніщо в світі не могло його Здивувати: хоч би в якому блискучому становищі він опинився, здавалось — він народився для нього. Він так добре вмів ховати від інших і віддаляти від себе відому всім темну, повну дрібних прикростей, сторону

життя, що не можна було не заздрити йому. Він був знавець усього, що дад комфорт і насолоду, і вмів користатися з нього. Коник його був блискучі зв'язки, що він їх мав почасти через своїх товаришів молодости, на яких він трошки сердився в душі за те, що вони пішли в великі чини, а він назавжди лишився відставленим поручником гвардії. Він, як і всі колишні військові, не вмів ходити по-модному; але він зате прибирався ориґінально й елеґантно. Завжди дуже широке й легке вбрання, чудова білизна, великі відкочені манжети й ковнірчики... А втім, усе личило до його високого зросту, дужої постаті, лисої голови й спокійних, самовпевнених рухівє Він був почутливий і навіть тонкосльозий. Часто, коли він читав уголос і доходив до патетичного місця, голос йому починав трпмтіти, на очі наверталися сльози, і він, досадуючи, кидав книжку. Він любив музику, співав, акомпаньоючи собі на фор-тепіяні, романси свого приятеля А..., циганські пісні й деякі мотиви з опер, але вченої музики не любив і, не звертаючи уваги на загальну думку, одверто говорив, що сонати Бетговена наганяють на нього лише сон та нудьгу, і що він не знає пі-чого кращого, як "Не будите меня молоду", як її співала Семенова, та "Не одна", як співала циганка Тетяна. Його вдача була з тих, яким для доброго діла потрібна була публіка. І він тільки те вважав за добре, що вважала за добре публіка. Хто зна, чи мав він якінебудь моральні переконання. В житті йому так часто доводилося захоплюватись тим чи іншим, що він не мав часу витворити собі переконання, та він, до того ж, такий був щасливий у житті, що не вбачав у тому потреби.

На старість у нього зформувався постійний погляд на речі й незмінні правила, але тільки на практичній основі; ті вчинки й побит, що давали йому щастя чи втіху, він вважав за добрі й визнавав, що так завжди й усі повинні робити. Він говорив дуже захопливо, і ця властивість, здасться мені, надавала ще більшої гнучкости його правилам, бо він міг змалювати один і той самий вчинок і як милий жарт, і як низьке паскудство.

XI. ЩО РОБИЛОСЯ В КАБІНЕТІ И У ВІТАЛЬНІ

Вже смеркало, коли ми приїхали додому. Maman сіла до роялю, а ми, діти, принесли паперу, олівці, фарби й розташувались малювати довкола круглого стола. У мене була лише синя фарба; але, незважаючи на це, я вирішив намалювати полювання. Дуже схоже намалювавши синього хлопця, що сидів верхи на синьому коневі, і синіх собак, я не знав напевне, чи можна намалювати синього зайця, і побіг до тата по пораду. Тато читав щось, і, коли я запитав: а чи бувають сині зайці?)), він, не підводячи голови, відповів: "бувають, голубчику, бувають". Повернувшись до круглого стола, я намалював синього зайця, потім визнав за потрібне переробити синього зайця на кущ. Кущ теж мені не сподобався; я зробив з нього дерево, з дерева скирту, з скирти — хмару, і, нарешті, так вимазав увесь папір у синю фарбу, що з досади порвав його й пішов дрімати до вольтерівського крісла.

Maman грала другий концерт Фільда, свого вчителя. Я дрімав, і в моїй уяві виринали якісь легкі, ясні й прозорі спогади. Вона заграла патетичну сонату Бетговена, і мені пригадалося щось сумне, тяжке й темне. Maman часто грала ці дві п'єси; тому я дуже пам'ятаю ті почуття, що їх вони в мене викликали. Почуття це подібне було до спогадів; але спогадів чого? Здавалося, що згадуєш те, чого ніколи не було.

Проти мене були двері до кабінету, і я бачив, як туди ввійшли Яків і ще якісь люди в чумарках і з бородами. Двері в ту ж мить зачинились за ними. "Ну, почалася робота!" подумав я. Мені здавалося, що нічого в світі не могло бути важливішого за те, що діялося в кабінеті; в цій думці мене підтримувало ще й те, що до дверей кабінету всі підходили, здебільшого, перешіптуючись і навшпиньках; звідти ж чути було гучний голос тата й запах сигари, який завжди, не знаю чому, дуже мене вабив. Спросоння раптом мене вразило дуже знайоме рипіння чобіт в офіціянтській. Карл Іванович навшпиньках, але з обличчям похмурим і рішучим, з якимись записками в руці, підійшов до дверей і тихенько постукав. Його пустили, і двері знов щільно зачинилися.

((Коли б якого нещастя не сталося, — подумав я: — Карл Іванович розгніваний: він на все готовий"...

Я знов задрімав.

Але ніякого нещастя не трапилося; за годину мене розбудило те ж таки рипіння чобіт. Карл Іванович, утираючи хусткою сльози, вийшов з дверей і, буркочучи щось собі під ніс, пішов нагору. Слідом за ним вийшов тато й увійшов до вітальні.

— Знаєш, що я зараз надумав? — сказав він веселим голосом, поклавши руку на плече.

— Що, друже мій?

— Я беру Карла Івановича з дітьми. Місце в бричці є. Вони до нього звикли, і він до них, здається, справді душею прихилився; а 700 карбованців на рік — це ж дурниці et puis au fond c'est un bon diable.

Я ніяк не міг збагнути, за що тато лаяв Карла Івановича.

— Я дуже рада, — сказала maman, — за дітей і за нього: він хороший дідусь.

— А бачила б ти, який він був зворушений, коли я йому сказав, щоб він лишив ці 500 карбованців собі, як подарунок... Але що найкумедніше — це розрахунок, що він його приніс мені. На це варт подивитись, — додав він з усмішкою, подаючи їй записку, написану рукою Карла Івановича. — Це ж чудово!'

От зміст цієї записки: "Дітям два вудка 70 копек.

"Кольорова папір, золотий крайочка, клестір і бовван для коробочка —6 карб. 55 копек.

"Книжка та лук, дарунка дітям — 8 карб. 16 копек. "Панталон Миколаєві — 4 карбованця.

"Обіцяв Петро Олександрович із Москву 18... році золотий годинник —140 карбованців.

"Разом належить Карлові Мауеру крім платню — 159 карбованців 70 копек".

Прочитавши цю записку, де Карл Іванович вимагає, щоб йому виплатили всі гроші, які він витратив, на подарунки, і навіть, щоб заплатили за обіцяний подарунок, кожен подумає, що Карл Іванович лише бездушний і користолюбний себелюбець,— і кожен помилиться.

Увійшовши до кабінету з записками в руці і з заготовленою промовою в голові, він мав намір красномовно розповісти татові про всі кривди, що їх він зазнав у нашому домі; але коли він почав говорити тим самим зворушливим голосом, і з тими самими чутливими інтонаціями, з якими він звичайно диктував нам, його красномовність вплинула найдужче на його самого; отож, дійшовши до того місця, де він говорив: "хоч як мені гірко буде розлучатися з дітьми", він зовсім заплутався, голос йому затримтів, і він змушений був дістати з кешені картату хустку.

— Так, Петро Олександровичу, — сказав він крізь сльози (цього місця зовсім не було в заготовленій промові), — я так звик до дітей, що не знаю, що й робитиму без них. Краще я дурно буду служити у вас, — додав він, однією рукою витираючи сльози, а другою подаючи рахунка.

Що Карл Іванович тоді говорив щиро, це я напевне можу сказати, бо знаю його добре серце; але як міг рахунок іти в парі з його словами — лишаються для мене таємницею.

— Якщо вам гірко, так мені було б іще гірше розлучитися З вами, — сказав тато, поплескавши його по плечі: — я тепер передумав.

Незадовго перед вечерею до кімнати ввійшов Гриць. Він із того самого часу, як прибув до нас, не переставав зідхати та плакати, що, на думку тих, хто вірили в його здатність пророкувати, віщувало якунебудь біду нашому домові. Він почав прощатись і сказав, що завтра вранці піде далі. Я підморгнув Володі й вийшов у двері.

— Що? :

— Коли хочет.е подивитись на Грицеві заліза, то ходіть зараз на чоловічу гору. Гриць спить у другій кімнаті, а в комірці чудово можна сидіти, і ми все побачимо.

— Гаразд! Зажди тут, я покличу дівчат.

Дівчата вибігли, і ми пішли нагору. Посперечавшись трошки, кому першому йти до темної комірки, ми посідали й почали чекати.

XII. ГРИЦЬ

Нам усім було моторошно в темряві, ми тулилися одне до одного й нічого не говорили. Майже слідком за нами тихим кроком увійшов Гриць. В одній руці він мав свою патерицю, в другій — лойову свічку в мідяному свічнику. Ми й дух затаїли.

— Господи Ісусе Христе! Мати пресвята богородице! Отцеві й синові і святому духові!.. — втягуючи в себе повітря, раз-у-раз казав він з різними інтонаціями й скороченнями, властивими лише тим, хто часто повторюють ці слова.

З молитвою поставивши свою патерицю в куток і оглянувши ліжко, він почав роздягатись. Розв'язавши свій старенький чорний пас, він поволі зняв порваний китайковий каптанець, обережно згорнув його й повісив на спинку стільця. На обличчі його не було тепер, як завжди,

виразу хапливости й дуркува-тости; навпаки, він був спокійний, замислений і навіть величний. Рухи його були повільні й обдумані.

Лишившись у самій білизні, він тихо сів на ліжко, обхри-стив його з усіх боків і, як видко було, з зусиллям (бо він скривився) поправив під сорочкою заліза. Посидівши трохи і дбайливо оглянувши подерту в кількох місцях білизну, він підвівся, з молитвою підніс свічку врівень із божницею, де стояло кілька образів, перехристився на них і обернув свічку вогнем униз. Вона затріщала й погасла.

У вікна, обернені до лісу, лив своз сяйво майже повний місяць. Довгу білу постать юродивого з однієї сторони осявало бліде сріблясте проміння місяця, а з другої вона позначалася чорною тінню, що разом із тінями від рям падала на підлогу та стіни й діставала стелі. На дворі вартівник калатав у мідну дошку.

Згорнувши свої величезні руки на грудях, спустивши голову й безперестанку тяжко зідхаючи, Гриць мовчки стояв перед образами, потім важко став навколішки й почав молитись.

Спочатку він тихо говорив відомі молитви, роблячи наголос лише на деяких словах, потім проказав їх іще раз, але голосніше й з більшим захватом. Він почав говорити свої слова, помітно намагаючись висловлюватись по-слов'янському. Слова його були нескладні, але зворушливі. Він молився за всіх своїх благодійників (так він називав усіх, що приймали його), в тому числі за матусю, за нас; молився за себе, просив, щоб бог простив йому його тяжкі гріхи, і часто говорив: "Боже, прости ворогам моїм!)) З кректанням підводився він і, повторюючи ще і ще ті й самі слова, припадав до землі й знов уставав, незважаючи на вагу заліз, що сухо та різко бряжчали, падаючи на землю.

Володя щипонув мене дуже боляче за ногу, але я навіть не оглянувся: потер тільки рукою те місце й стежив далі за всіма Грицевими рухами й словами з почуттям дитячого здивування, жалю й побожности.

Замість веселощів та сміху, на що я сподівався, ввіхо-дячи до комірчини, я відчував тримтіння та завмирання серця.

Довго ще був Гриць у такому релігійному захваті й імпровізував молитви. То проказував він кілька разів уряд: "Господи, помилуй", але кожного разу з новою силою та виразом; то говорив він: "прости мене, Господи, навчи мене, що робити... навчи мене, що робити, Господи!", з таким виразом, наче чекав от-от, цю мить відповіді на свої слова; то чутні були лише жалісні ридання... Він підвівся на коліна, згорнув руки на грудях і замовк.

Я потихеньку висунув голову з дверей і майже не дихав. Гриць не ворушився; з грудей йому виривались тяжкі зідхання;

в мутній зіниці його кривого ока, осяяного місяцем, застигла сльоза.

— Нехай буде воля твоя! скрикнув він раптом з якоюсь незвичайною силою, упав лобом на землю й заридав, як дитина.

Багато води утекло з того часу, багато спогадів про минуле втратили для мене вагу й стали невиразними мріями, навіть і мандрівник Гриць давно закінчив свою останню мандрівку, але враження, що він його на мене справив, і почуття, що його збудив, ніколи не вмруть у моїй пам'яті.

О, великий християнине Грицю! Твоя віра була така сильна, що ти відчував близькість бога; твоя любов була така велика, що слова самі собою лилися з уст твоїх, — ти їх не перевіряв розумом... і яку високу хвалу ти приніс його величності, коли, не маючи слів, у сльозах упав на землю!..

Почуття зворушення, з яким я слухав Гриця, не могло тривати довго, поперше, через те, що цікавість моя була вже задоволена, а подруге— через те, що я пересидів обидві ноги, сидячи на одному місці, і мені хотілося приєднатись до загаль-? ного шепотіння й вовтузні, що їх чути

було позад мене в темній комірчині. Хтось узяв мене за руку й пошепки сказав: "чия ц;е рука?" В комірці було зовсім поночі, але з одного дотику й голосу, що шепотів мені над самісіньким вухом, я пізнав Катрусю.

Цілком несвідомо я схопив її руку в коротеньких рукавчиках за лікоть і припав до неї губами. Катруся, мабудь, здивувалася з цього вчинку й відхопила руку: цим порухом вона штовхнула поламаний стілець, що стояв у комірці. Гриць підвів голову, тихо озирнувся і, читаючи молитви, почав хри-стити всі кутки. Ми з тупотом і шепотінням вибігли з комірки.

XIII. НАТАЛЯ САВІВНА

В половині минулого сторіччя, по дворах села Хабарівки бігала в пістревій сорочці босонога, але весела, товста й червонощока дівка Наталка. За заслуги й на прохання батька, клярнетиста Савки, дідусь мій узяв її нагору, щоб вона була в числі жіночої бабусиної челяді. Покоївка Наталка відзначилася на цій посаді лагідною вдачею й запопадливістю. Коли народилась матуся й потрібна була нянька, цей обов'язок поклали на Наталку. І на цій новій арені вона заслужила собі хвалу й нагороди за свою старанність, вірність і відданість молодій пані. Але напудрена голова й панчохи з пряжками молодого, жвавого офіціянта Фоки, що мав у справах службових часті стосунки з Наталею, полонили її грубе, але люб'яче серце. Вона навіть сама наважилася йти до дідуся просити дозволу віддатись за Фоку. Дідусь узяв її бажання за невдячність, розгнівався й покарав бідну Наталку, заславши до степового села на обору. Але через шість місяцев її повернено до двору на те й саме місце, бо ніхто не міг замінити Наталки. Повернувшись у пістрі з заслання, вона прийшла до дідуся, впала йому в ноги й просила повернути їй панську ласку й забути ту дурість, що на неї нашла і що тепер, вона присягалася, більше не повернеться. І справді, вона додержала свого слова.

Відтоді Наталка зробилася Наталя Савівна й одягла чепчик; ввесь запас любови, що в ній зберігався, вона перенесла на свою панночку.

Коли біля матусі почала ходити, замість неї, гувернантка, Наталі дістались ключі від комори, і їй на руки здали всю білизну й харч. Нові обов'язки ці вона виконувала з тією ж таки старанністю та любов'ю. Все життя її було в панському добрі, в усьому вона вбачала марнотратство, шкоду, крадіжку й намагалася, як тільки могла, протидіяти.

Коли maman пішла заміж, бажаючи чимнебудь віддячити Наталі Савівні за її двадцятирічну службу і відданість, вона покликала її до себе і, висловивши щонайщирішими словами всю свою до неї вдячність та любовь, вручила їй аркуш гербового паперу — визвільний лист і сказала, що, незалежно від того, чи буде вона, як і раніше, служити в нашому домі, чи ні, вона завжди одержуватиме щорічну пенсію — 300 карбованців. Наталя Савівна мовчки вислухала все це, потім, узявши в руки документа, злісно глянула на нього, пробурчала щось крізь зуби й вибігла з кімнати, грюкнувши дверима. Не розуміючи причини такого чудного вчинку, maman трохи згодом увійшла до кімнати Наталі Савівни. Вона сиділа з заплаканими очима на скрині, перебираючи пальцями хустку, і пильно дивилась на клапті порваного визвільного листа, що валялись перед нею на підлозі-

— Що з вами, голубонько Наталю Савівно, — спитала maman, узявши її за руку.

— Нічого, пані, — відповіла вона: — мабуть, я вам через щось гидка, що ви мене виганяйте... Ну, що ж, я піду!

Вона висмикнула свою руку і, ледве стримуючи сльози, хотіла вийти з кімнати. Maman її придержала, обійняла й обидві вони розплакалися.

З того часу, як я себе пам'ятаю, пам'ятаю я й Наталю Са-вівну, її любов та ласку, але тільки тепер умію цінувати їх, тоді ж мені й на думку не спадало, яке незвичайне, чудове створіння була ця бабуся. Вона не тільки ніколи не говорила, але й не думала, здасться, за себе; все її життя було — любов і саможертва. Я так звик до її некорисливої ніжної

любови до нас, що й не уявляв собі, щоб це могло бути інакше, аж ніякої вдячности до неї не почував і ніколи не запитував себе: а чи щаслива вона? чи задоволена?

Було, випросившись з лекції ніби з невідкладної потреби, прибіжиш до неї в кімнатку, сядеш і почнеш мріяти вголос, ніяк не зважаючи, що вона тут. Завжди вона щось та робила: або виплітала панчохи, або копалася в скринях, що їх повно було в її кімнаті, або записувала білизну і, слухаючи всяку нісенітницю, що я говорив, "як, коли я буду генералом, я одружуся з чудовою красунею, куплю собі рижого коня, збудую шкляний будинок і випишу родичів Карла Івановича з Саксонії" і т. інш., вона приказувала: "так, мій батечку, так". Здебільшого, коли я вставав і збирався йти, вона відчиняла голубу скриню, на віку якої зсередині — як тепер бачу — були наліплені: якийсь розмальований гусарин, картинка з помадної баночки й Володин малюнок, виймала з ЦІЄЇ скрині курево, запалювала його й, помахуючи говорила:

— Це, батечку, ще очаківське курево. Коли ваш покійний дідусь — царство небесне, під турчина ходили, так звідти ще привезли. От уже остання грудочка лишилася, — додавала вона ЗІдхаючи.

В скринях, що ними була заставлена її кімната, було все на світі. Коли щонебудь було комусь потрібне, звичайно говорили: "Треба спитати в Наталі Савівни", і справді, пошукавши трохи, вона знаходила потрібну річ і казала: "От і добре, що заховала". В скринях цих були тисячі таких речей, за які ніхто в домі, опріч неї, не знав і не думав.

Одного разу я на неї розгнівався. От як це було. За обідом, наливаючи собі квасу, я впустив карафку й облив скатертину.

— А покличте-но Наталю Савівну, нехай милується своїм улюбленцем! — сказала maman.

Наталя Савівна ввішла і, побачивши калюжу, що я її зробив, похитала головою, потім maman щось сказала їй на вухо, і вона, посварившись на мене, вийшла.

По обіді я, в найкращому гуморі, підстрибуючи, побіг до Залі, коли раптом з-за дверей вискочила Наталя Савівна з скатертиною в руці, піймала мене і, незважаючи на те, що я пручався з усієї сили, почала терти мене мокрим по обличчю, приказуючи:

— Не маж скатерок, не маж скатерок!

Мене так це образило, що я розревівся з досади.

"Як це! — говорив я сам собі, походжаючи по залі й захлинаючись від сліз. — Наталя Савівна, просто Наталка, говорить мені "ти" та ще й б'є по обличчю мокрою скатеркою, як двірського хлопчиська! Ні, це жах!"

Коли Наталя Савівна побачила, що я розрюмався, вона зараз же подалася геть, а я, походжаючи, міркував, як би віддячити Наталці за образу, що я її від неї зазнав.

За кілька хвилин Наталя Савівна повернулася, несміливо підійшла до мене й почала вмовляти:

— Годі, мій батечку, не плачте!., простіть мене, дурну... я винна!., ви вже простіть мене, мій голубчику!., ось вам...

Вона вийняла з-під хустки й тримтячою рукою дала мені дві цукерки й одну фиґу, загорнуті в червоний папір. У мене не було сили глянути в обличчя добрій бабусі; я, одвернувшись, прийняв подарунок, і сльози, потекли ще рясніше, але вже не З досади, а з любови й сорому.

XIV. РОЗЛУКА

Другого дня після описаних подій, о дванадцятій годині ранку, коляска й бричка стояли коло під'їзду. Микола був одягнений по-дорожньому, тобто штани були всунуті в чоботи й старий сурдут був якнайтужче підперезаний поясом. Микола стояв у бричці й укладав шинелі та подушки під сидіння; коли воно здавалося йому високе, він сідав на подушки й, приско-куючи, приминав їх.

— Будьте такі ласкаві, Миколо Митровичу, чи не можна буде до вас баринову щикатулку поставити? — сказав засапа-ний татків камердинер, висовуючись із коляски, — вона маленька!..

— А ви б раніше говорили, Михею Івановичу, — відповідав Микола скоромовкою з досади. — Ій-бо, голова й так обертом іде, а тут іще ви з вашими щикатулками, — додав він, знявши картуза й витираючи з загорілого лоба великі краплини поту.

Двірська челядь у чумарках, каптанах, сорочках, без шапок, жінки в пістревих смугастих хустках, з дітьми на руках, і босонога дітвора — всі стояли коло ґанку, позираючи на екіпажі й розмовляли поміж собою. Один із візників — згорблений дід у теплій шапці й свитині — тримав у руці дишель коляски, помацував його й глибокодумно поглядав на хід; другий — показний молодий парубок, у самій білій сорочці з червоними китайчаними ластками, в чорному поярковому брилі, що він його, чухаючись у своїх білявих кучерях, збивав то на одне, то на друге вухо, — поклав свою сірячину на передок, закинув туди ж віжки і, постьобуючи плетеним батіжком, поглядав то на свої чоботи, то на кучерів, що мастили бричку. Один із них, напружившись, підважував бричку; другий, нахилившись над колесом, старанно мастив вісь і маточину, — навіть, щоб не пропадав дьоготь, що лишався ще на квачі, мазнув ним по колесу знизу. Поштові різномасні розбиті коні стояли коло огорожі й відмахувались від мух хвостами. Які, виставляючи свої лахматі брезклі ноги, мружили очі й дрімали, а які з нудьги чухали одне одного або щипали листя та стебла жорсткої темно-зеленої папороті, що росла коло ґанку. Декілька хортів важко дихали, лежачи на сонці, а інші в холодочку ходили під коляскою та бричкою й вилизували сало коло осей. В усьому

повітрі була якась порошниста імла, обрій був сіро-фіялкового кольору, але жодної хмарки не було на небі. Дужий західній вітер підіймав стовпами пил із шляхів та полів, нагинав верховіття високих лип та берез у садку й далеко відносив пожовкле листя, що падало з дерев. Я сидів біля вікна й нетерпляче чекав, коли все буде готове.

Коли всі зібрались у вітальні коло круглого стола, щоб востаннє кілька хвилин побути вкупі, мені й на думку не спадало, яку сумну хвилину маємо ми пережити. Нікчемні думки якісь лізли мені в голову. Я запитував себе: який кучер правитиме бричкою, а який коляскою? хто поїде з татом, а хто З Карлом Івановичем? і чому це хочуть неодмінно одягти мене у ватяну куцину й закутати шарфом?

"Що я за пестунчик такий? ачей не замерзну! Хоч би швидче все це кінчалося: сісти б та їхати".

— Кому скажете записку про дитячу білизну віддати? — сказала увійшовши з заплаканими очима й запискою в руці Наталя Савівна, звертаючись до maman.

— Миколі віддайте, та приходьте ж потім із дітьми попрощатись.

Старенька хотіла була щось сказати, але раптом зупинилась, затулила обличчя хусткою і, махнувши рукою, вийшла з кімнати. Мені трохи защеміло в серці, коли я побачив цей жест; але нетерплячка їхати була дужча над це почуття, і я зовсім байдуже слухав собі й далі розмову тата з матусею. Вони говорили про те, що очевидно не цікавило ні того, ні другого: що треба купити для дому? що сказати князівні Sophie та madame Julie? чи добра буде дорога?

Увійшов Фока і точнісінько таким самим голосом, яким він оповіщав: аобід готовий",—зупинившись коло одвірка, сказав: "Коні готові". Я помітив, що maman здригнулася й зблідла, почувши про звістку, ніби вона була для неї несподівана.

Фоці звеліли позачиняти всі двері в кімнаті. Мене це дуже тішило, — "наче всі сховались од когось".

Коли всі сіли, Фока теж присів на красчку стільця, але тільки він це зробив, двері рипнули, і всі оглянулись. До кімнати похапцем увійшла Наталя Савівна і, не підводячи очей, притулилась коло дверей на одному стільці з Фокою. Як тепер бачуся лису голову, зморшкувате, непорушне обличчя Фоки й згорблену добру маленьку постать у чепчику, з-під якого вибиваються сиве волосся. Вони тиснуться на одному стільці, і їм обом незручно.

А я був усе такий же безжурний і нетерплячий. Десять секунт, що ми просиділи їх з зачиненими дверима, видалися мені за цілу годину. Нарешті, всі встали, перехристилися й почали прощатись. Тато обійняв maman і кілька разів поцілував її.

— Годі, мій друже! — сказав тато. — Адже не назавжди розлучаймось.

— Але ж таки сумно! — сказала maman тримтячим од сліз голосом.

Коли я почув цей голос, побачив її тримтячі губи й очі, повні сліз, я забув про все, і мені так зробилося сумно, боляче й страшно, що хотілося б краще втекти, ніж прощатися з нею. Я зрозумів тоді, що, обіймаючи тата, вона вже прощалася з нами.

Вона стільки разів починала цілувати й христити Володю, що, гадаючи, що вона тепер звернеться до мене, я витикався наперед, але вона ще й ще благословляла його й пригортала до грудей. Нарешті, я обійняв її і, притулившись міцно до неї, плакав,— плакав, не думаючи ні про що, крім свого горя.

Коли ми пішли сідати, в передпокою підійшла прощатись обридлива челядь. Іхнс "пожалуйте ручку-с", голосні поцілунки в плече й запах сала

від їхніх голів збудили в мені почуття, дуже близьке до огиди в людей дражливих. Під упливом цього почуття я надзвичайно байдуже поцілував у чепчик Наталю Са-вівну, коли вона, вся в сльозах прощалася зі мною.

Дивно те, що я як зараз оце бачу обличчя всіх двірських і міг би намалювати їх з усіма найменшими подробицями; але обличчя й поза maman рішуче біжать від моєї уяви, може через те, що за ввесь цей час я й разу не міг набратись духу й глянути на неї. Мені здавалось, що коли б я це зробив, її й моє горе повинно було 6 дійти до неможливих меж.

Я поперед усіх кинувся до коляски й сів на задньому місці. За піднятою будкою я нічого не міг бачити, але якийсь інстинкт говорив мені, що maman ще тут. і

((Подивитись на неї, чи не треба?.. Ну, востаннє!"—сказав я сам собі й висунувся з коляски до ґанку. В цю хвилину maman, маючи те, що й я, на думці, підійшла з другого боку до коляски й покликала мене. Почувши її голос іззаду, я повернувся до неї, але так швидко, що ми стукнулися головами; вона журно всміхнулася й міцно-міцно поцілувала мене востаннє.

Коли ми від'їхали на кілька сажнів, я зважився подивитися на неї. Вітер піднімав голубеньку косиночку, що нею була пов'язана її голова; похиливши голову й затуливши обличчя руками, вона поволі сходила на ґанок. Фока підтримував її.

Тато сидів поруч мене й нічого не говорив; я ж захлинався слізьми, і щось так давило мені в горлі, що я боявся задихнутися... Виїхавши на битий шлях, ми побачили білу хустку, якою хтось махав з балькону. Я почав махати своєю, і цей рух трохи заспокоїв мене. Я плакав і далі, і думка, що мої сльози доводять мою чулість, давала мені втіху й задоволення.

Від'їхавши з версту, я сів зручніше й пильно та уважно почав дивитись на найближчу річ перед очима—задню частину пристяжної, що бігла з мого боку. Дивився я, як махала хвостом ця строката пристяжна, як забивала вона одну ногу об другу, як діставав по ній плетений батіг візника, й ноги починали скакати разом; дивився, як скакала на ній шлея і на шлеї кільця, і дивився доти, поки ця шлея коло хвоста не вкрилася милом. Я почав дивитися навкруги: на розхвильовані поля стиглого жита, на темні перелоги, на яких де-не-де видніли соха, мужик, кобила з лошам, на верстові стовпи, зазирнув навіть на передок, щоб довідатись, який візник з нами їде; і ще моє обличчя не просохло після сліз, як думки мої були вже далеко від матері, з якою я розлучився, може, назавжди. Але всякий спогад наводив мене на думку про неї. Я згадав За гриб, що його знайшов напередодні в березовій алеї, згадав про те, як Любочка з Катрусею поспорились, кому зірвати його згадав також і про те, як вони плакали, прощаючись з нами.

"Жалко їх! і Наталі Савівни жалко, і березової алеї, і Фоки жалко! Навіть злої Мімі — і тієї жалко. Всього, всього жалко! А бідна maman?"—і сльози знов навертались на очі, але не надовго.

XV. дитинство

Щасливі, щасливі, незабутні літа дитячі! Як не любити, як не берегти спогадів про них! Спогади ці свіжать мою душу, і вони для мене— джерело найвищої насолоди.

Набігавшись досхочу, сидиш, було, за чайним столом на своєму високому кріслечку: вже пізно, давно випив свою чашку молока з цукром, сон сплющує очі, але не рухаєшся з місця, сидиш і слухаєш. Та й як не слухати? Maman розмовляє З ким-небудь, і звуки її голоса такі солодкі, такі привітні. Самі звуки ці так багато говорять моєму серцю. Затуманеними дрімотою очима я пильно дивлюсь на її обличчя, і раптом вона зробилась уся маленька-маленька, обличчя їй не більше од ґудзика; але його мені все так само ясно видно; бачу, як вона подивилась на мене і як усміхнулася. Мені подобається бачити її такою малісінькою. Я

примружую очі ще більше, і вона стає не більше од тих чоловічків, що бувають у зіницях; але я поворухнувся—і чари зникли; я звужую очі, повертаюся, всяко намагаюсь відновити їх, але даремно.

Я встаю, з ногами забираюсь' на крісло і зручно влаштовуюсь.

— Ти знов заснеш, Миколонько! — говорить мені maman:— ти б краще йшов нагору.

— Я не хочу спати, мамо, — відкажеш їй, і неясні, але солодкі мрії сповнюють уяву, здоровий дитячий сон заплющує повіки, і за хвилину вже й заснеш і спиш доти, поки не розбудять. Чуєш, було, спросоння, що чиясь ніжна рука торкає тебе; з єдиного дотику пізнаєш її і ще ввi сні мимоволі схопиш цю руку і міцно-міцно притиснеш її до губів.

Всі вже розійшлися; одна свічка горить у вітальні; maman сказала, що вона сама розбудить мене; це вона присіла на крісло, де я сплю, своєю чудовою ніжною ручкою провела по моєму волоссю, і над вухом моїм бринить милий знайомий голос:

— Уставай, моє серденько, час іти спати!

Нічиї байдуяи погляди не заважають їй: вона не боїться злити на мене всю свою ніжність і любов. Я не ворушусь, але ще міцніше цілую її руку.

— Уставай же, мій янголе!

Вона другою рукою бере мене за шию, і пальчики її швидко рухаються й лоскочуть мене. В кімнаті тихо, напівтемно; нерви мої збуджені лоскотом і пробудженням: матуся сидить так близенько коло мене; вона торкає мене; я чую її запах і голос. Все це змушує мене скочити, охопити руками її за шию, притиснутись головою до її грудей і, задихаючись, сказати:

— Ой, мила, мила моя матусю, як я тебе люблю!

Вона всміхаються своюю сумною, чарівною усмішкою, бере обома руками мою голову, цілую мене в лоб і кладе до себе на коліна.

— Так ти мене дуже любиш? — Вона мовчить із хвилину, потім говорить:—Дивись, завжди люби мене, ніколи не забувай. Якщо не буде твою'ї матусі, ти не забудеш її? не забудеш, Миколонько?

Вона ще ніжніше цілую мене.

— Покинь! і не кажи цього, голубонько моя, серденько мою!— скрикую я, цілуючи її коліна; і сльози струмком ллються з моїх очей,— сльози любови й захвату.

Після того, як прийдеш, було, нагору й станеш перед образами в своюму ватяному халатику, яке чудове почуття відчу-ваюш, кажучи: "Спаси, господи, тата й маму ж В ті хвилини, коли я повторював молитви, що їх уперше лепетали дитячі уста мої за милою матусею, любов до неї і любов до бога якось чудно зливалися в одне почуття.

По молитві загорнешся, було, в ліжничок, на душі легко й радісно; мрії наздоганяють мрії,—але про що вони? Вони невловимі, але сповнені чистої любови й надій на ясне щастя. Згадаюш, було, за Карла Івановича та його гірку долю, — юдину людину, що я її знав за нещасну, і так його жалко стане, так полюбиш його, що сльози потечуть з очей, і думают: "Дай йому, боже, щастя, дай мені можливість допомогти йому, полегшити йому горе; я ладен_ усім, для. нього пожертвуватн". Потім улюблену порцелянову забавку—зайчика або собачку—встромиш у куток пухової подушки й милуюшся, як хороше, тепло й затишно їй там лежати. Ще помолишся за те, щоб бог дав щастя всім, щоб усі були вдоволені і щоб завтра була добра година для гуляння, перевернешся на другий бік, думки й мрії поплутаються, змішаються, і заснеш тихо, спокійно, з іще мокрим після сліз лицем.

Чи повернуться колинебудь та свіжість, безжурність, потреба любити й сила віри, що їх маюш у дитинстві; Який час може бути кращий, ніж той, коли дві найдорожчі чесноти — чиста веселість та безмежна потреба любити—були юдині мотиви в житті?

Де ті палкі молитви? де найкращий дарунок — чисті сльози Зворушення? Прилітав ангел-утішник, з усмішкою утирав сльози ці й навівав солодкі мрії незіпсованій дитячій уяві.

Невже життя лишило такі тяжкі сліди в моюму серці, що назавжди одійшли від мене сльози ці й захват?

Невже лишились самі спогади?

XVI. ВІРШІ

Майже через місяць після того, як ми переїхали до Москви, я сидів нагорі, в бабусиному будинкові, за великим столом і писав; проти мене сидів учитель малювання і востаннє виправляв намальовану чорним олівцем голову якогось турка в чалмі. Володя, витягаючи шию, стояв позад учителя й дивився йому через плече. Голівка ця був перший Володин твір чорним олівцем, і її сьогодні ж, на бабусині іменини, малося піднести іменинниці.

— А сюди ви не покладете тіні? — сказав Володя вчителеві, піднімаючись навшпиньки й показуючи на шию турка.

— Ні, не треба, — сказав учитель, складаючи олівці й райс-федер у засувну шухлядку: — тепер чудово, і більше не торкайтесь. Ну, а ви, Миколонько,— додав він, підводячись і знов же таки скоса позираючи на турка,—скажіть, нарешті, нам ваш секрет: що ви подаруйте бабусіг Справді, краще було б теж голівку. Бувайте здоровенькі, панове!—сказав він, узяв капелюха, квиточка й пішов.

В ту мить я теж думав, що краще було б голівку, ніж те, коло чого я працював. Коли нас оповістили, що незабаром будуть бабусині іменини і що ми повинні приготувати на цей день подарунок, мені спало на думку написати їй вірші з цієї нагоди, і я зараз же прибрав два рядочки з римами, сподіваючись так само швидко прибрати решту. Я зовсім не пам'ятаю, як увійшла мені в голову така незвичайна для дитини думка, але пам'ятаю, що вона мені дуже подобалась і що на всі запитання про це я відповідав, що неоДмінно щось подарую бабусі, але нікому не скажу, що саме.

І от несподівано для мене виявилося, що, опріч двох рядків, які я надумав зразу, я нічого не міг більше написати, хоч як старався. Я почав читати вірші, що були в наших книжках; але ні Дмітрієв, ні Державін не допомогли мені; навпаки, вони ще більш переконали мене в тому, що я до цідї справи нездатний. Знаючи, що Карл Іванович любив списувати віршики, я почав тихенько порпатись у його паперах і серед його німецьких віршів знайшов один російський, що його він, мабуть, сам склав.

Гже Л . . . Петровской, 1828, 3 июни. Помните близко, Помните далеко, Помните моего Еще отныне и до всегда. Помните еще до моего гроба, Как верен я любить умею.

Карл М а у е р.

Вірш цей, написаний хорошим, круглим начерком на тонкому папері, подобався мені зворушливим почуттям, що ним він був перейнятий; я зараз же його вивчив і постановив узяти за зразок. Справа пішла далеко краще. На день іменин поздоровлення з 12 рядків було готове, і, сидячи за столом у кляс-ній кімнаті, я переписував його на веліновий папір.

Вже два аркуші паперу були зіпсовані... не через те, що я думав щонебудь у віршах змінити: вірші здавалися мені чудовими, але з третьої

лінійки кінці їхні починали загинатися вгору більше й більше, так що навіть здалека видко було, що це написано криво й ні до чого не гоже. "

Третій аркуш був такий самий кривий, як і попередні, але я вирішив не переписувати більш. У своєму вірші я поздоровляв бабусю, бажав їй довгого життя й закінчив так:

Ми будемо вас потішати 1 любимо, як рідну матір.

Здасться, було б дуже непогано, але останній рядок якось ображав моє вухо.

— І лю-би-мо, як рідну ма-тір... — мимрив я собі під ніс—Яку б риму замість "мати"—грати, лежати... Ат, і так буде гаразд! адже кращі, ніж у Карла Івановича.

І я написав останній рядок.

Потім у спальні я прочитав уголос ввесь свій твір, з наголосами й жестами. Були рядки зовсім без міри, але я не зупинявся на них; останній же ще дужче й неприємніше вразив мене. Я сів на ліжко й замислився.

"Нащо я написав: "як рідну матір". Адже її тут немає, так не треба було й згадувати за неї; иравда, бабусю я люблю, але це ж не те... Нащо я написав це? нащо я збрехав? Ну, нехай це вірші, та все ж не треба було".

Саме тут увійшов кравець і приніс нові полуфрачки.

— Ну, та так нехай і буде!—сказав я," бо мене нетерплячка взяла, з досадою засунув вірші під подушку й побіг міряти московське вбрання.

Московське вбрання було чудове; цинамонового кольору полуфрачки з бронзовими ґудзиками були облиплі — не так, як нам на селі шили, на зріст; чорні штанці, теж вузенькі, надзвичайно хороше виявляли м'язи й лежали на чоботях...

— От коли, нарешті, й у мене панталони з штрипками! — думав я, не тямлячи себе з радощів і оглядаючи з усіх боків свої ноги. Хоч мені було дуже вузько й незручно в новому вбранні, я нікому цього не сказав; навпаки, я сказав, що мені дуже спокійно і що коли й є дефект у цьому вбранні, так тільки той, що воно трохи просторе. Після цього я дуже довго, стоячи перед дзеркалом, причісував свою дуже напомажену голову; але хоч як я старався—чубчика на тім'ї не міг ніяк пригладити: як тільки я, щоб спробувати, чи волосся слухняне, переставав притискувати його щіткою, воно піднімалось і стирчало в різні сторони, надаючи моєму обличчю дуже смішного вигляду.

Карл Іванович одягався в другій кімнаті, і через клясну пронесли до нього фрак і ще деякі білі речі. Коло дверей, що ними треба було йти вниз, почувся голос однієї з бабусиних покоївок; я вийшов довідатись, чого їй треба. Вона держала в руці міцно накрохмалену маніжку й сказала мені, що вона принесла її для Карла Івановича і що ніч не спала, аби встигнути випрати її вчасно. Я взявся передати маніжку й запитав: чи встала бабуся.

— А як же! вже каву пили, і протопоп прийшов. А який ви молодець, — додала вона, всміхаючись і оглядаючи моє нове вбрання.

Ці слова змусили мене почервоніти; я перевернувся на одній нозі, кляснув пальцями й підскочив, бажаючи цим дати їй відчути, що вона ще не знає, як слід, який я справді молодець.

Коли я приніс маніжку Карлові Івановичу, вона була вже йому не потрібна: він одягнув іншу і, перехилившись перед маленьким люстерком, що стояло на столі, держався обома руками за иишний бант

своєї краватки й пробував, чи вільно входить у комірчик і назад його чисто поголене підборіддя.

Обсмикнувши з усіх боків нашу одежу й попросивши Миколу зробити для нього те саме, він повів нас до бабусі. Мені смішно згадати, як страшенно одгонило од усіх нас трьох помадою тоді, як ми почали спускатись сходами.

У Карла Івановича була в руках коробочка власного виробу, у Володі — малюнок, у мене — вірші; у кожного на язику було привітання, з яким він піднесе свій подарунок. Тієї хвилини, як Карл Іванович відчинив двері залі, піп одягав ризу, і пролунали перші звуки молебня.

Бабуся була вже в залі; зігнувшись і спершись на спинку стільця, вона стояла біля стіни й уважно молилася; коло неї стояв тато. Він повернувся до нас і всміхнувся, помітивши, як ми швиденько почали ховати за спини приготовлені подарунки і, намагаючись, щоб нас не помітили, зупинились коло самих дверей. Увесь ефект несподіваности, що ми на його важили, пропав.

Коли почали підходити до хреста, я раптом відчув, що перебуваю під тяжким впливом непереможної, задурливої несміливости, і, поч}ваючи, що мені ніколи не вистачить духу піднести свій подарунок, я сховався за спину Карла Івановича, який, щонайдобірнішими фразами поздоровивши бабусю, переклав коробочку з правої руки в ліву, подав її іменинниці й одійшов на кілька кроків, щоб дати місце Володі. Бабуся, здавалося, була просто в захваті від коробочки, обклеєної золотими лямівочками, і ласкавою усмішкою висловила свою подяку. Помітно було, проте, що вона не знала, куди поставити цю коробочку і, мабуть, тому дала татові подивитись, як майстерньо її зроблено.

Задовольнивши свою цікавість, тато передав її протопопові, якому ця річ, здавалося, дуже припала до вподоби: він хитав головою й з цікавістю поглядав то на коробочку, то на майстра, що міг зробити таку чудову

штучку. Володя підніс свого турка й так само заробив похвали звідусюди. Дійшла й до мене черга: бабуся, ласкаво всміхаючись, повернулась до мене.

Ті, що самі відчували несміливість, знають, що почуття це збільшується в прямому відношенні до часу, а рішучість зменшується в зворотному відношенні, тобто—що довше триває це становище, то стає воно непереможніше, і то менше лишається рішучости.

Остання сміливість і рішучість покинули мене тоді, коли Карл Іванович та Володя підносили свої подарунки, і несміливість моя дійшла до крайної міри: я відчував, як кров від серця безперестанку приливала мені в голову, як раз-у-раз червоніло моє обличчя і як на лобі й на носі виступали великі краплини поту. Вуха горіли, в усьому тілі я відчував тримтіння й спіт-нілість, переступав з поги на ногу й не рухався з місця.

— Ну, покажи ж, Миколонько, що в тебе — коробочка чи малюнок?— сказав мені тато. Що мені було робити. Тримтячою рукою подав я зім'ятий нещасний отой аркушик; але голос зовсім відмовився служити мені, і я мовчки зупинився перед бабусею. Я не міг прийти до пам'яті після думки, що замість сподіваного малюнка при всіх прочитають мої нікчемні вірші й слова: "як рідну матір", які ясно доведуть, що я ніколи не любив і забув її. Як передати мої страждання тоді, коли бабуся почала читати голосно мої вірші і коли, не розбираючись, вона зупинялася на середині рядка, щоб з усмішкою, яка мені тоді здавалася глузливою, глянути на тата, коли вона вимовляла не так, як мені хотілось, і коли, через слабі свої очі не дочитавши до кінця, вона передала аркушик татові й попросила його прочитати їй спочатку. Мені здавалося, що вона це зробила для того, щоб тато сам міг прочитати останній рядок, який так очевидно доводить мою бездушність. Я чекав того, що він лясне мене по носі цими віршами й скаже: "поганий хлопчиську, не забувай матері!., от тобі за це!" Але нічого такого не сталося; навпаки, коли все було прочитане, бабуся сказала: charmant! і поцілувала мене в чоло.

Коробочка, малюнок і вірші були покладені вряд із двома батистовими хустками й табатиркою з портретом на висувний столик вольтерівського крісла, в якому завжди сиділа бабуся.

— Княгиня Варвара Іллівна!—оповістив один із двох величенних льокаїв, що їздили за бабусиною каретою.

Бабуся, замислившись, дивилась на портрет, вправлений у черепахову табатирку, і нічого не відповідала.

— Дозволите просити, ваша ясновельможність? — повторив льокай.

XVII. КНЯГИНЯ КОРНАКОВА.

— Проси,—сказала бабуся, сідаючи глибше в крісло. Княгиня була жінка років на сорок п'ять, маленька, худорлява, суха й жовчна, з сіро-зеленими, неприємними оченятами, вираз яких цілком суперечив неприродньо-ласкаво стуленому ротикові. З-під оксамитового капелюшка з струсевим пером вибивалося блідо-рудувате волосся; брови й вії здавалися ще блідіші й рудіші на нездоровому кольорі її обличчя. Незважаючи на це, її невимушені рухи, малісінькі ручки й особлива сухість в усіх рисах обличчя—все це надавало її загальному виглядові чогось шляхетного й енергійного.

Княгиня дуже багато говорила й своєю манірою розмовляти належала до того типу людей, які завжди говорять так, ніби їм суперечать, хоч би ніхто й жодного слова не говорив: вона то підносила голос, то поступово знижувала його, то раптом іще жвавіше починала говорити й оглядалася на присутніх осіб, що не брали участи в розмові, наче бажаючи підсилити себе цим поглядом.

Хоч княгиня поцілувала бабусю в руку й ввесь час називала її ma bonne tante, я помітив, що бабуся була з неї неза-доволена: вона якось особливо піднімала брови, слухаючи її оповідь про те, через Ш° саме

князь Михайло ніяк не міг сам приїхати поздоровити бабусю, хоч і дуже хотів того; і, відповідаючи по-російському на французьку мову княгині, вона сказала, особливо якось розтягуючи слова:

— Дуже вам вдячна, моя люба, за вашу ласку; а що князь Михайло не приїхав, так що ж про те й говорити... у нього завжди сила-силенна всякої роботи; та й так іще сказати,—яка йому радість із старою сидіти?

1, не даючи княгині часу спростувати її слова, вона казала далі:

— Що, люба, як ваші діточки?

— Та богові дякувати, ma tante, ростуть, учаться, пустують... особливо Етьсн, старший, такий гульвіса робиться, що впину ніякого немас; затеж і розумне—un garçon qui promet. Уявіть собі, mon cousin, — говорила вона, звертаючись виключно до тата, тому що бабуся, аж ніяк не цікавлячись княжими дітьми, а бажаючи похвалитись своїми онуками, обережно дістала мої вірші з-під коробочки й почала їх розгортати, — уявіть собі, mon cousin, що він устругнув цими днями...

І княгиня, нахилившись до тата, почала йому розповідати щось з великим захопленням. Закінчивши оповідання, якого я не чув, вона зараз же засміялася і, запитливо дивлячись у татове обличчя, сказала:

— Який хлопчпк, mon cousin? Він вартий, щоб йому хло-сти дати; але ця вигадка така розумна й потішна, що я простила його, mon cousin.

І княгиня, уп'явшись очима в бабусю й нічого не кажучи, посміхалася.

— Хіба вп б ' ç т е своїх дітей, моя люба? — спптала бабуся, значуще піднімаючи брови й даючи особливий наголос на слові "б'сте".

Ах, ma bonne tante,— кинувши швидкий погляд на тата, лагідненьким голоском відповідала княгиня,—я знаю ваші погляди щодо цього; але

дозвольте мені в цьому одному з вами не погодитись: скільки я не думала про це, скільки не читала, скільки не радилась,—але все ж досвід переконав мене в тому, що на дітей слід впливати страхом. Щоб щонебудь зробити з дитини, потрібний страх... Так же, mon cousin? А чого, je' vous demande un peu, діти бояться більше, як різок?

При цьому вона запитливо подивилась на нас і, признаюся, мені зробилося якось ніяково під той час.

— Хоч що ви там казатимете, а хлопець до 12 і навіть до 14 років це ще дитина; от дівчинка—інша річ.

"Яке щастя,— подумав я,— що я не її син".

— Так, це чудово, моя люба, — сказала бабуся, згортаючи мої вірші й ховаючи їх під коробочку, наче не вважаючи після цього княгиню за гідну слухати такий твір, — це дуже добре, тільки скажіть мені, будь ласка, яких після цього ви можете вимагати делікатних почуттів;од ваших дітей?

І,, вважаючи цей арґумент за непереможний, бабуся додала, щоб припинити розмову:

— А втім, кожен щодо цього може мати свої думки. Княгиня не відповідала, але тільки поблажливо всміхалася,

показуючи цим, що вона вибачає ці чудні забобони в особі, яку дуже шанує.

— Ах, та познайомте ж мене з вашими молодцями, — сказала вона, дивлячись на нас і привітно всміхаючись.

Ми підвелися і, втупивши очі в княгинине обличчя, ніяк не знали, що саме треба зробити, щоб довести, що ми познайомились.

— Поцілуйте ж княгиню в руку,—сказав тато.

— Прошу любити стару тітку, — говорила вона, цілуючи Володю в волосся,—хоч я вам і далека, але я вважаю на дружні зв'язки, а не на родинні,—додала вона, звертаючись переважно до бабусі; але бабуся, що й досі відчувала проти неї незадоволення, відповіла:

— Аг! люба моя, хіба тепер зважають на таку кревність?

— Цей буде в мене світський молодець, — сказав тато, показуючи на Володю,—а цей—поет,—додав він саме тоді, як я, цілуючи княгиню в маленьку, суху ручку, надзвичайно яскраво уявив собі в цій руці різку, під різкою—лаву і т. інш., і т. інш.

— Який?—спитала княгиня, притримуючи мене за руку.

— А оцей, маленький, з чубчиком,—відповів тато, весело всміхаючись.

"Що йому заподіяв мій чубчик?., хіба не може бути іншої розмови?" подумав я й пішов у куток.

Я мав дуже чудні погляди на вроду,—навіт Карла Івановича вважав за найпершого красеня в світі; але дуже добре знав, що я негарний з лиця, і в цьому аж ніяк не помилявся; тому кожен натяк на мою подобу дуже ображав мене.

Я дуже добре пам'ятаю, як одного разу за обідом—мені було тоді шість років— говорили за мою вроду, як maman намагалася знайти хоч щонебудь хороше в моєму обличчі; говорила, що в мене розумні очі, приємна усмішка, але, нарешті, татові арґументи й очевидність примусили її визнати, що я справді таки негарний; і потім, коли я дякував їй за обід, вона погладила мене по щоці й сказала:

— Ти це знай, Миколонько, що за твоє обличчя тебе ніхто любити не буде; отож, ти повинен за всяку ціну бути розумним та добрим хлопчиком.

Ці слова не лише переконали мене в тому, що я не красень, але й у тому, що я обов'язково буду розумним та добрим хлопчиком.

Незважаючи на це, на мене часто находили хвилини одчаю: я гадав, що немає щастя на землі для людини з таким широким носом, товстими губами та маленькими сірими очима, як у мене; я просив бога зробити чудо—обернути мене на красеня, і все, що я мав тепер, усе, що міг мати в майбутньому, — я все віддав би за вродливе обличчя.

XVIII. КНЯЗЬ ІВАН ІВАНОВИЧ

Коли княгиня вислухала вірші й засипала автора похвалами, бабуся пом'якшала, почала говорити з нею по-французькому, перестала казати їй "ви", "моя люба", і запросила приїхати до нас увечері з усіма дітьми, на що княгиня дала згоду і, посидівши ще трохи, поїхала.

Гостей із привітаннями приїздило так багато того дня, що на дворі, коло під'їзду, протягом цілого ранку не переставало стояти по кілька екіпажів.

— Bonjour, chère cousine,—сказав один із гостей, увіходячи до кімнати й цілуючи бабусину руку.

Це був чоловік років сімдесяти, високий на зріст, у військовому мундирі з великими еполетами, з-під коміра якого видно було великий білий хрест, і з спокійним одвертим виразом на обличчі. Вільність і простота його рухів здивували мене. Хоч у нього тільки на потилиці лишилося ще півколо рідкого волосся і хоч запала верхня губа свідчила про те, що йому бракує зубів, але його обличчя все було надзвичайно вродливе.

Князь Іван Іванович, наприкінці минулого сторіччя, через свою шляхетну вдачу, вродливість, надзвичайну хоробрість, знатних та сильних родичів і особливо через своє щастя, зробив, ще дуже молодим бувши, блискучу кар'єру. Він служив і далі, і дуже скоро честолюбність його була так задоволена, що йому більше не було чого бажати з цього погляду. Ззамолоду він поводився в житті так, ніби готувався посісти те блискуче місце в світі, на яке згодом поставила його доля, хоч у його блискучому й до деякої міри пустославному житті, як і в усіх інших людей, траплялись невдачі, розчарування й неприємності, він і раз не зрадив ні своєї спокійної вдачі, ні високих поглядів, ні основних правил релігії та моральности й набув собі звідусюди пошани не так через блискуче становище, як через свою послідовність та твердість. Він був невеликого розуму, але як мав він таке становище, що дозволяло йому звисока ставитись до всіх дрібних тривог яшття, то напрям думок його був високий. Він був добрий і чутливий, але холодний і трохи гордовитий у поводженні. Це було через те, що він, перебуваючи в такому стані, де він міг бути корисний багатьом, своюю холодністю хотів захистити себе від безнастанних прохань та підлещувань тих людей, що хотіли лише використати його впливовість. Ця холодність, проте, зм'якшувалася поблажливою чемністю людини "дуже великого світу". Він був добре освічений і начитаний; але освіта його зупинилась на тому, що він придбав ззамолоду, тобто на кінці минулого сторіччя. Він прочитав усе, що було написано у Франції цікавого з філософії та красномовства XVIII віку, добре знав усі кращі твори французької літератури, отож міг і любив часто цитувати місця з Расіна, Корнеля, Боало, Мольюра, Монтеня, Фенельона; мав блискучі знання з мітології і ґрунтовно вивчав у французьких перекладах стародавні пам'ятки епічної поезії, мав достатні знання З історії, що їх він дістав із Сегюра; але не мав ніякого уявлення ні про математику далі аритметики, ні про фізику, ні про сучасну літературу: він міг у розмові пристойно промовчати або сказати кілька загальників про Гете, Шіллера й Байрона, але ніколи не читав їх. Незважаючи на французько-клясичну освіту, зразків якої лишаються тепер уже так мало, мова його була проста, і простота ця однаково приховувала його незнання деяких речей і виявляла приємний тон і толерантність. Він був великий ворог всякої ориґінальности, кажучи, що

оригінальність—вигадка людей незвичайного тону. Люди були йому доконечно потрібні; хоч де б він жив—у Москві чи за кордоном, він завжди жив однаково широко і певними днями приймав у себе все місто. Його так поважали в місті, що запрохувальний квиток од нього міг правити за пашпорт до всіх віталень, що багато молоденьких і вродливих дам залюбки підставляли йому свої рожеві личка, які він цілував начебто з батьківським почуттям, і що деякі, досить, здасться, поважні й пристойні люди надзвичайно раділи, коли їм щастило бути в партнерах князя.

Вже мало лишилося для князя таких людей, як бабуся, що були одного з ним віку, тому він особливо цінував свої дружні старі зв'язки з нею й давав їй завжди велику пошану.

Я не міг надивитися на князя: пошана, що він її мав від усіх, великі еполети, особлива радість, яку виявила бабуся, побачивши його, і те, що він один лише, здаються, не боявся її, поводився з нею цілком вільно й навіть мав сміливість називати її ma cousine, викликали в мені до нього пошану таку саму, яку я відчував до бабусі, коли не більшу. Коли йому показали мої вірші, він покликав мене до себе й сказав:

— Хто його зна, ma cousine, а може—це буде другий Дер-жавін.

І він так боляче вщипнув мене за щоку, що коли я не закричав, так тільки тому, що догадався взяти це за ласку.

Гості роз'їхалися, тато й Володя вийшли; у вітальні лишилися князь, бабуся та я.

— Чого ж це наша люба Наталя Миколаївна не приїхала?— спитав раптом князь Іван Іванович, помовчавши хвилину.

— Ah! mon cher,— відповідала бабуся, понизивши голос і поклавши руку на рукав його мундира,—вона б певне приїхала, коли б вільна була

робити, що хоче. Вона пише мені, що нібито Pierre пропонував їй їхати, але що вона сама відмовилася, бо прибутків вони, бач, цього року зовсім не мали; і пише: "до того ж мені й нема чого переїжджати всім гамузом до Москви. Любочка ще дуже мала, а щодо хлопців, які житимуть у вас, так я ще спокійніша, ніж коли б вони жили зі мною". Все це чудово, — казала далі бабуся таким тоном, який ясно доводив, що вона зовсім не вважас, щоб усе це було чудово:— хлопців давно вже треба було прислати сюди, щоб вони могли чомунебудь учитись і звикати до світу; а то як же їх там могли виховати на селі?.. Адже старшому незабаром тринадцять років вийде, а другому одинадцять. Ви помітили, mon cousin, вони зовсім як дикі... до кімнати ввійти не вміють.

— А от я не розумію,—відповідав князь,—звідки ці завсідні скарги на лихі обставини? У нього дуже хороші достатки, Наталіну Хабарівку, де ми з вами колись грали в театрі, я знаю, як свої п'ять пальців,—чудовий масток! і завжди мас давати чудовий прибуток.

— Я вам скажу, як щирому другові,—перебила його бабуся, З сумом на обличчі:—мені здасться, що все це—відмовки лише для того, щоб йому тут жити самому, швендяти по клюбах, по обідах і бозна що робити; а вона й гадки не мас. Ви знайте, яка це янгольська добрість,—вона йому в усьому вірить. Він упевнив її, що дітей треба везти до Москви, а їй самій, з дурною гувернанткою, лишатися на селі—вона повірила; скажи він їй, що дітей слід бити різками так само, як б'с своїх княгиня Варвара Іллівна, вона б і тут, здасться, згодилась,—сказала бабуся, повертаючись у своєму кріслі з виглядом цілковитого презирства.—Так, друже мій,— казала далі бабуся, помовчавши хвилину й узявши в чруки одну з двох хусток, щоб витерти сльози, що навернулися їй на очі,—я часто думаю, що він не може ні шанувати, ні розуміти її, і що, незважаючи на всю її добрість і любов до нього й бажання сховати свос горе— я дуже добре знаю це—вона не може бєги з ним щаслива; і от згадайте моє слово, коли він не...

Бабуся закрила лице хусткою.

— Eh! ma bonne amie,—сказав з докором князь,—я бачу, ви аж ніяк не стали розсудливіші, завжди журитесь та плачете через якесь уявлюване горе. Ні, як ото вам не сором? я й о г о давно знаю, і знаю за уважливого, доброго й чудового чоловіка, а головне—за надзвичайно шляхетну людину, un parfait honnête homme.

Ненавмисне підслухавши розмову, що її не слід було мені слухати, я навшпиньках, дуже схвильований, вийшов із кімнати.

XIX. ІВІНИ

— Володя! Володя!—закричав я, побачивши у вікно трьох хлопчиків у синіх бекешах з бобровими комірами, які слідом за молодим гувернером — дженджиком, переходили з протилежного пішохода до нашого . будинку.

Івіни доводилися нам родичами і були майже одного віку З нами; незабаром після того, як ми приїхали до Москви, ми познайомилися і потоваришували з ними.

Другий Іван, Сержик, був смуглявий, кучерявий хлопчик З кирпатеньким твердим носиком, дуже свіжими червоними губами, що лише зрідка зовсім закривали трохи опуклий верхній ряд зубів, темно-блакитними чудовими очима й надзвичайно жвавим обличчям. Він ніколи не всміхався, але або дивився цілком серйозно, або від щирого серця сміявся своїм дзвінким, чітким і надзвичайно заразливим сміхом. Його оригінальна краса вразила мене з першого погляду. Я відчув до нього непоборний потяг. Бачити його було досить для мого щастя; і якийсь час усі сили моєї душі були зосереджені в цьому бажанні: коли мені випадало не бачити його днів три або чотири, я починав нудьгувати, і мені робилося сумно аж до плачу. Всі мої мрії уві сні й увіч були про нього: лягаючи спати, я хотів, щоб він мені приснився; заплющуючи очі, я бачив його перед собою і беріг цей привид, як найвищу насолоду. Нікому в світі я не наважився б звірити це почуття: таке воно було дороге. Може через

те, що йому обридло відчувати завжди втуплені в нього мої неспокійні очі, або просто не почуваючи до мене симпатії, він помітно більше любив бачитись і розмовляти З Володею, ніж зі мною; але я все ж був задоволений, нічого не хотів, нічого неє вимагав і всім ладен був для нього пожертвувати. Крім пристрасного потягу, що він його викликав у мені, присутність його збуджувала в мені не менш сильне друге почуття —страх скривдити його, образити чимнебудь, не подобатись йому; може через те, що обличчя його було якесь гордовите, або через те, що, зневажаючи свою вроду, я надто цінував у інших красу, або, що найпевніше, через те, що це— неодмінна ознака любови,—я відчував до нього стільки ж страху, скільки й любови. Коли Сержик уперше заговорив до мене, я так розгубився від такого несподіваного щастя, що зблід, почервонів і нічого не міг відповісти йому. Бін мав погану звичку: коли він замислювався—зупиняти очі на одній точці й раз-у-раз моргати, сіпаючи до того ж носом і бровами. Всі казали, що ця звичка дуже йому не до лиця, але мені вона здавалася така мила, що я мимоволі звик робити те саме, і через кілька день після того, як ми познайомились, бабуся спитала: чи не болять мені очі, що я лупаю ними, мов ота сова? Між нами жодного слова не було сказано про любов, але він відчував свою владу наді мною і несвідомо, але тиранічно користувався з неї в наших дитячих стосунках; я ж, хоч як бажав висловити йому все, що було в мене на душі, надто боявся його, щоб зважитись на відвертість, намагався здаватись байдужим і покірно корився йому. Іноді вплив його здавався мені важким, нестерпучим, але вийти з-під нього мені не вистачало сили.

Мені сумно згадувати про це свіже, чудове почуття некорисливої й безмежної любови, яке так і вмерло, не виявившись і не знайшовши співчуття.

Дивна річ, чому це, коли я був дитиною, я намагався скидатися на дорослого, а з того часу, як перестав нею бути, часто хотів бути подібним до неї? Скільки разів це бажання—не бути схожим на маленького в моїх взаєминах з Сержиком—стримувало почуття, готове вилитись, і змушувало лукавити. Я не тільки не смів поцілувати його, чого мені іноді дуже хотілося, взяти його за руку, сказати, який я радий його бачити,

але не смів навіть називати його Сержиком, а обов'язково—Сергій: так уже заведено було в нас. Колений прояв чутливости свідчив за дитинство й за те, що той, хто дозволяв собі його, був ще хлопчисько. Не зазнавши ще тих гірких злигоднів, що змушують дорослих бути обережними й холодними у своїх стосунках, ми позбавляли себе чистої насолоди ніжної дитячої прихильности З самого лише чудного бажання наслідувати великих.

Ще в льокайській зустрів я Івіних, привітався до них і прожогом побіг до бабусі: я сповістив її про те, що приїхали Івіни, з таким захватом, ніби ця звістка мала цілком ощасливити її. Потім, не спускаючи очей із Сержика, я пішов за ним до вітальні й стежив, за всіма його рухами. А коли бабуся сказала, що він дуже виріс, і подивилася на нього своїми проникливими очима, я відчував те почуття страху й надії, яке відчуваю художник, чекаючи на присуд над своїм твором від шановного судді.

Молодий гувернер Івіних, Herr Frost, з бабусиного дозволу, пішов з нами до палісадника, сів на зелену лаву, мальовничо згорнув ноги, поставивши між ними палицю з бронзовою голівкою, і з виглядом людини, дуже задоволеної з своїх вчинків, закурив сигару.

Herr Frost був німець, але німець на зовсім інший копил, ніж наш Карл Іванович: поперше, він правильно говорив по-російському, з лихою вимовою—по-французькому і мав взагалі, особливо серед жіноцтва, репутацію дуже вченої людини; по-друге, він носив руді вуси, велику рубінову шпильку в чорному отласному шарфі, кінці якого були просунуті під шлейки, і ясно-блакитні панталони з полиском та з штрипками; потретю, він був молодий, мав красиву, самозадоволену вроду й надзвичайно показні м'язисті ноги. Помітно було, що він особливо дорожив цим останнім плюсом, думав, що вплив його непереможний щодо осіб жіночої статі і тому, мабуть, старався виставляти свої ноги, щоб їх усі бачили, і, стоячи чи сидячи на місці, Завжди пускав у рух свої литки. Це був тип молодого російського німця, що хоче бути молодцем та гульвісою.

В палісаднику було дуже весело. Гра в розбійників ішла так, що краще й не треба; але одна причина мало не зіпсувала всього. Сержик був розбійник: погнавшись за подорожніми, він спотикнувся й на бігу вдарився коліном об дерево так, що я думав, він ляже на місці. Хоч я був жандар, і мій обов'язок був ловити його, я підійшов і співчутливо почав розпитувати, чи не боляче йому. Сержик розгнівався на мене: стиснув кулаки, тупнув ногою і голосом, що ясно доводив, як він дуже забився, закричав мені:

— Ну, що ж це таке? Як отак робити, то й гри ніякої нема! Ну, чого ж ти мене не ловиш? Чого ж ти мене не ловиш?— проказав він кілька разів, скоса позираючи на Володю та старшого Івіна, які, удаючи подорожніх, бігли доріжкою, приско-куючи, і раптом скрикнув і з голосним сміхом кинувся ловити їх.

Не можу висловити, як уразив і подобався мені цей геройський вчинок; незважаючи на страшний біль, він не лише не заплакав, але й навзнаки не дав, що йому болить, і на хвилину не забув за гру.

Незабаром після цього, коли до нашої компанії приєднався ще Ілінька Грап і ми до обіда пішли нагору, Сержик мав нагоду ще більше скорити й вразити мене своєю дивовижною мужністю та твердістю вдачі.

Ілінька Гран був син бідного чужоземця, що колись жив у мого діда, був йому чимсь завдячний і вважав тепер за свій неодмінний обов'язок присилати до нас дуже часто свого сина. Коли він думав, що знайомство з нами може дати його синові якусь утіху чи задоволення, то він цілком помилявся, бо ми не тільки не товаришували з Ілінькою, але звертали на нього увагу лише тоді, коли хотіли з нього поглузувати. Ілінька Грап був хлопчик років тринадцяти, худорлявий, високий, блідий, З пташиним личком і добродушно-покірним виразом на ньому. Він був дуже бідно вдягнений, але зате так добре напомажений, що ми запевняли, ніби у Грапа сонячної днини помада розтає на голові й тече під курточку. Коли тепер я згадую його, я бачу, що він був дуже послужливий, тихий і

добрий хлопчик; тоді ж він мені здавався такою нікчемною істотою, якої не варт було жаліти, та навіть і думати за неї.

Коли ми закінчили тулятись у розбійників, то пішли нагору, почали пустувати й вихвалятись один перед одним різними гімнастичними штуками. Ілінька, несміливо й здивовано всміхаючись, позирав на нас і, коли йому запропонували спробувати зробити те саме, відмовився, кажучи, що в нього зовсім немає сили. Сержик був на диво милий; він зняв курточку, обличчя й очі йому розгорілися, він безперестанку реготався й витівав усе нові пустощі: перескакував через три стільці, поставлені вряд, через усю кімнату перекочувався колесом, ставав догори ногами на 'лексикони Татіщева, що він їх поклав, ніби п'єдестал на середину кімнати, і виробляв ногами такі кумедні штуки, що не можна було не сміятись. Після цієї останньої штуки він замислився, поморгав очима й раптом з цілком серйозним обличчям підійшов до Іліньки: "Спробуйте зробити це: справді, це не важко". Грап, помітивши, що всі звернули на нього увагу, почервонів і ледве чутним голосом запевняв, що він ніяк не може цього зробити.

— Та що ж це він, справді, чого він не хоче нічого показати? Що він за дівчина?., конче треба, щоб він став на голову:

І Сержик узяв його за руку.

— Обов'язково, обов'язково на голову!—закричали ми всі, обступивши Іліньку, який вже помітно злякався й пополотнів, схопили його за руки й потягли до лексиконів.

— Пустіть мене, я сам! Курточку розірвете!—кричала нещасна жертва. Але ці вигуки одчаю ще більше підохочували нас; ми реготалися; зелена курточка тріщала кругом по шитому.

Володя й старший Івін нахилили Грапові голову й поставили її на лексикони; я й Сержик схопили бідолашного хлопчика за тоненькі ноги,

якими він махав куди трапиться, закотили йому штанці до колін і з гучним реготом підкинули їх угору; молодший Івін підтримував рівновагу всього тіла.

Вийшло так, що після гучного сміху ми раптом усі замовкли, і в кімнаті зробилося так тихо, що чути було лише важке дихання нещасного Грапа. Під той час я не зовсім був певний, що все де дуже смішно й весело.

— От тепер молодець!—сказав Сержик, ляпнувши його рукою. Ілінька мовчав і, намагаючися вирватися з рук, бив ногами

куди попадя. Одним із таких розпачливих рухів він ударив закаблуком у око Сержика так боляче, що той зразу покинув його ноги, схопився за око, з якого потекли мимоволі сльози, і з усієї сили штовхнув Іліньку. Ілінька, якого ми вже не держали, мов бездушевна якась річ гримнувся на землю й крізь сльози лише проказати:

— За що ви мене мучите?

Жалюгідна постать бідолашного Іліньки, з заплаканим обличчям, розкуйовдженим волоссям і закоченими штанцями, з-під яких видко було нечищені халяви, вразила нас, ми всі мовчали й намагалися змушено всміхатися.

Перший отямився Сержик.

— От іще баба, рева,—сказав він, злегка торкаючи його ногою:—з ним яшртувати не можна!.. Ну, годі, підводьтесь!

— Я вам сказав, що ти негідник!—злісно відповів Ілінька і, одвернувшись, гірко заплакав.

— А-а! Закаблуками битись, та ще й лаятись!—закричав Сержик, ухопивши в руки лексикона й замахнувся над головою нещасного, що й не думав боронитись, а тільки закривав руками голову.

— На тобі!., на тобі!.. Покиньмо його, коли він жартів не розуміє!.. Ходімо вниз, — сказав Сержик, штучно засміявшись.

Я співчутливо подивився на бідо лагу, що, лежачи на підлозі й сховавши обличчя в лексиконах, плакав так, що, здавалося, ще трохи—і він помре з корчів, од яких сіпалося все його тіло.

— Ну, Сергію!—сказав я йому,—нащо ти це зробив?

— Ото добре... Я ж не заплакав сьогодні, як розбив собі ногу майже до самої кістки!

аТак, це правда,—подумав я,—Ілінька—рева та й уже, а от Сержик—так оце молодець... Ну й молодець же!.."

Я не зрозумів тогОд. що бідолага плакав, мабуть, не так через фізичний біль, як од тщі думки, що п'ятеро хлопців, які, може, подобались йому, без ніякої причини погодились ненавідити його й проганяти.

Я ніяк не можу пояснити собі жорстокости свого вчинку. Як я не підійшов до нього, не захистив і не заспокоїв його? Куди поділося почуття жалости, що змушувало мене, було, ридма ридати, побачивши викинуте з гнізда ґавеня або цуценя, яке несуть, щоб викинути за паркан, або курку, яку несе кухарчук на суп.

Невже це прекрасне почуття заглушила в мені любов до Сержика й бажання здаватися йому таким самим молодцем, який був він сам? Незавидні ж були ця любов і бажання здаватися молодцем! Вони лишили по собі єдині темні плями на сторінках моїх дитячих спогадів.

XX. ЗБИРАЮТЬСЯ ГОСТІ

З особливої метушні в буфеті, з великого освітлення, що надавало якогось нового, святкового вигляду всім, уже давно мені знайомим, речам, і особливо з того, що не даремно ж прислав князь Іван Іванович свою музику,—видно було, що чимало гостей має бути ввечері.

Як, було, прогуркотить якась бричка повз наш будинок, я підбігав до вікна, приставляв долоні до скронь і до шибки і нетерпляче — цікаво дивився на вулицю. З пітьми, що спочатку приховувала всі речі у вікні, показувалися потроху: напроти— давно знайома крамничка з лихтарем, навскоси—великий будинок з двома внизу освітленими вікнами, посередині вулиці— лкийнебудь Ванько з двома їздцями або порожня коляска, що пустою повертається додому; але от до ґанку під'їхала карета, і я, цілком певний, що це Івіни, які обіцяли приїхати рано, біжу зустрічати їх до передпокою. Замість Івіних, за ліврейною рукою, що відчинила двері, з'явилися дві особи жіночої статі: одна велика в синьому салопі з соболевим коміром, друга— маленька, вся закутана в зелену шалю. Не звертаючи ніякої уваги на мене, хоч я й узяв за свій обов'язок уклонитись цим особам, коли вони ввійшли, маленька мовчи підійшла до великої й зупинилась перед нею. Велика розкрутила шалю, що закривала всю голову маленької, розстібнула на ній салоп, і коли ліврейний льокай узяв £І речі, щоб сховати, і стяг з неї міхові —ботинки, — з закутаної особи вийшла чудова дванадцятилітня дівчинка, в коротенькому, відкритому серпанковому платтячку, білих панталончиках і малісіньких чорних черевичках. На біленькій шийці була чорна оксамитова стрічечка; голівка вся була в темнорусих кучерях, які спереду тай хороше приставали до її вродливого личка, а ззаду—до голих плічок, що нікому, навіть самому Карлові Івановичу я не повірив би, що вони в'ються так тому, що з самого ранку їх загортали в клаптики "Московских Ведомостей" і що їх припікали гарячими залізними щипцями. Здавалося, так вона й народилася з цією кучерявою голівкою.

Найдивніше в її обличчі було те, що її опуклі, напівзаплющені очі були надзвичайно великі, і це становило якийсь чудний, але приємний

контраст із малісіньким ротиком. Губки складалися, а очі дивилися так серйозно, що загальний вираз обличчя був такий, од якого сподіваєшся усмішки, і усмішка якого буває від того ще більш чарівна.

Пильнуючи, щоб ніхто мене не помітив, я шмигнув у двері до залі й визнав за краще похожати туди й сюди, удаючи, ніби я замислився й зовсім не знаю про те, що приїхали гості. Коли гості вийшли на половину залі, я начебто отямився, вклонився й сповістив їх, що бабуся у вітальні. Пані Валахіна, обличчя якої дуже мені вподобалося, особливо через те, що воно видалося мені дуже подібним до обличчя її дочки, Софійки, ласкаво кивнула мені головою.

Бабуся, здавалося, була дуже рада бачити Софійку, покликала її блшкче до себе, поправила на голові в неї одну пуклю, що падала на чоло, і, пильно придивляючись до її облпччя, сказала: "qnelle charmante eniant!" Софійка всміхнулася, заша-рілась і зробилась така мила, що я теж почервонів, дивлячись на неї.

— Сподіваюся, що ти не нудьгуватимеш у мене, дитинко,— сказала бабуся, взявши її за підборіддя,—прошу ж веселитися й танцювати щомога більше. От уже й є одна дама та два кавалери,—додала вона, повертаючись до пані Валахінової й торкаючись мене рукою.

Це зближення було таке мені приємне, що змусило почервоніти ще раз.

Помічаючи, що несміливість моя збільшується, і почувши грюкіт ще одного екіпажу, що під'їхав до будпнка, я за потрібне визнав вийти. В передпокою побачив я княгиню Корнакову з сином і неймовірним числом дочок. Дочки були всі на одне обличчя—подібні до княгині й негарні; тому жодна з них не звертала на себе уваги. Знімаючи салопи й хвости, вони всі разом говорили тоненькими голосками, метушились і сміялись чомусь, мабуть тому, що їх було так багато. Етьєн був хлопець років п'ятнадцяти, високий, м'ясистий, з засмоктаним обличчям, запалими посинілими

внизу, очима і з надто великими, проти його віку, руками та ногами; він був незграбний, голос мав неприємний і нерівний, але здавалося, що він дуже з себе задоволений, і був він саме такий, який, на мою думку, й мав бути хлопець, що його б'ють різками.

Ми досить довгф стояли один проти одного і, не кажучи й слова, пильно роздивлялись; потім, присунувшись ближче, хотіли, здається, поцілуватись, але, подивившись іще в очі один одному, чомусь роздумали. Коли плаття всіх його сестер прошуміли повз вас, я, щоб чимнебудь почати розмову, спитав, чи не тісно їм було в кареті.

— Не знаю, — відповів він мені недбало,—я ніколи не їжджу в кареті, бо як тільки я сяду—мене враз занудить, і шатап це знає. Коли ми їдемо кудинебудь увечері, я завжди сідаю на передок—далеко веселіше: все видно, Пилип дає мені правити, іноді я й батіг беру. Отак проїжджих, знаєте, іноді...—додав він З промовистим жестом:—чудово!

— Ваша ясновельможність, — сказав льокай, увіходячи до передпокою,—Пилип питає, куди ви батіг запроторили?

— Як куди? та я йому віддав!

— Він говорить, що не давали.

— Ну, так на лихтар почепив!

— Пилип говорить, що й на лихтарі немає, а ви краще скажіть, що взяли й загубили, а Пилип буде своїми грішми відповідати за ваші пустощі,—казав, щодалі більше розпалюючись, розгніваний льокай.

Льокай, людина на вигляд поважна й похмура, здавалося, щиро захищав Пилипа й мав намір за всяку ціну вияснити цю справу. З інстинктивного почуття делікатности, ніби нічого не помічаючи, я одійшов

убік; але льокаї, що при тому були, поставились до справи інакше: вони підійшли ближче, співчутливо позираючи на старого слугу.

— Ну, загубив, так загубив,—сказав Етьєн, ухиляючись від дальших пояснень,—що йому коштує батіг, так я й заплачу. От кумедно!—додав він, підходячи до мене й прямуючи до вітальні.

— Ні, почекайте, пане, чим же ви платитимете? Знаю я, як ви платите: Марії Васильївні от уже ви восьмий місяць сороківку все платите, мені теж, здається, вже другий рік, Петрові...

— Та чи замовкнеш ти?—крикнув молодий князь, пополотнівши з досади.—От я все це скажу!

— Все скажу, все скажу!—повторив льокай. — Негоже так робити, ваша ясновельможність!—додав він особливо виразисто тоді, коли ми увіходили до залі, і пішов із салопами до рундука.

— Оце так, так!—почувся за нами чийсь ухвальний голос за перегородкою.

Бабуся мала особливу здатність, прикладаючи з певним тоном і в певних випадках заіменники другої особи однини чи множини, висловлювати свою думку про людей. Хоч вона вживала "ви" й "ти" навпаки заведеному звичаю, в її устах ці відтінки мали зовсім інше значіння. Коли молодий князь підійшов до неї, вона сказала йому кілька слів, називаючи його "ви", і подивилась на нього з виразом такої зневаги, що я, на його місці бувши, зовсім би зніяковів; але Етьдн був, очевидно, хлопець не такої вдачі: він не лише не звернув ніякої уваги на бабусине вітання й на всю особу її, а й уклонився всім присутнім у залі коли не граціозно, так зовсім розв'язно. Софійка заволоділа всією моєю увагою; я пам'ятаю, що коли Володя Етьєн і я розмовляли в залі на такому місці, з якого видко було Софійку, та й вона могла бачити й чути нас, я говорив ІЗ запалом: коли мені траплялося сказати, на мою думку, смішне чи

молодецьке слівце, я вимовляв його голосніше й поглядав на двері до вітальні; коли ж ми перейшли на інше місце, з якого нас не можна було ні чути, ні бачити з вітальні, я мовчав, і розмова була мені зовсім не цікава.

Гості ступнево заповняли вітальню й залю; серед них, як і завжди буває на дитячих вечірках, було декілька великих дітей, що не хотіли проґавити нагоди повеселитись і потанцювати, ніби тільки для того, щоб зробити приємність господарці дому.

Коли приїхали Івіни, замість задоволення, яке я завжди від7 чував, побачивши Сержика, я помітив у собі якусь чудну досаду на нього за те, що він побачить Софійку й покажеться їй.

XXI. ПЕРЕД МАЗУРКОЮ

— Еге! та у вас, очевидно, будуть танці,—сказав Сержик, виходячи з вітальні й виймаючи з кишені нову пару лайкових рукавичок: — треба рукавички одягати.

"Що ж робити? А у нас саме й рукавичок нема, — подумав я.— Треба піти нагору пошукати".

Але хоч я перерив усі комоди, я знайшов тільки в одній наші подорожні зелені рукавиці, а в другій—одну лайкову, що аж ніяк не могла стати мені в пригоді: поперше—вона була надзвичайно стара та брудна, подруге—дуже була мені велика, а найголовніше — їй бракувало середнього пальця, що його, мабуть, дуже давно одрізав Карл Іванович для хорої руки. Я одяг, проте, на руку цей останок рукавички й уважно розглядав те місце середнього пальця, що завжди було замазане чорнилом.

— От коли б тут була Наталя Савівна, у неї напевне знайшлися б і рукавички. Вниз іти отак не можна, бо як мене спитають, чому я не танцюю, що я казатиму? І тут лишатися теж не можна, бо неодмінно

впаде їм у вічі, що мене немає. Що мені робити?—говорив я, розмахуючи руками.

— Що ти тут робиш?—сказав, убігши, Володя.—Іди запрошуй даму!., зараз почнеться.

— Володю,—сказав я йому, показуючи руку з двома просунутими в брудну рукавчику пальцями, голосом, що свідчив про стан душі, дуже подібний до розпачу,—Володю, ти й не подумав за це.

— За що саме?—сказав він нетерпляче.—А! за рукавички,— додав він цілком байдуже, помітивши мою руку,—і справді немає; треба спитати бабусю... що вона скаже:—і, не вагаючись, побіг униз.

Байдужість, із якою він говорив про те, що здавалося мені таким важливим, заспокоїла мене, і я подався до вітальні, зовсім забувши про огидну рукавичку, що була на моїй лівій руці.

Обережно підійшовши до бабусиного крісла й злегка торкаючись до її мантилі, я пошепки сказав їй:

— Бабусю! що нам робити? У нас рукавичок немає!

— Що таке, друже мій?

— У нас рукавичок немає,—повторив я, присуваючись що-дали ближче й поклавши обидві руки на ручку крісла.

— А це що? — сказала вона, раптом схопивши мене за ліву руку.— Voyez, ma chère,—говорила вона далі, звертаючись до пані Валахіної,— voyez comme ce jeune homme s'est fait élégant pour danser avec votre iille.

Бабуся міцно тримала мене за руку й серйозно, але запитливо позирала на присутніх доти, поки цікавість усіх гостей не була задоволена й усі почали сміятись.

Мені було б дуже прикро, як би Сержик бачив мене тоді, як я, скривившись з сорому, даремно намагався вирвати свою руку, але перед Софійкою, яка так сміялася, що сльози навернулись їй на очі й усі кучері почали стрибати навколо її почервонілого личка, мені аж ніяк не соромно було. Я зрозумів, що сміх її був надто гучний і природній, щоб бути глузливим; навпаки, те, що ми посміялися разом і дивлячись одне на одного, ніби зблизило мене з нею. Пригода з рукавичкою, хоч і могла закінчитись недобре, прислужилася мені тим, що дала мені змогу вільно почувати себе там, де мені завжди було найстрашніше—у вітальні; тепер я не помічав у собі ніякої несміливості! в залі.

Несміливі люди страждають від того, що не знають, що інші люди думають про них; коли ж вони довідуються про це, то Заспокоюються, однаково—чи хороше, чи погане враження вони по собі лишили.

Яка мила була Софійка Валахіна, коли вона проти мене танцювала французької кадрилі з незграбним молодим князем. Як мило вона всміхалася, коли в ((chaîne" подавала мені ручку. Як мило, в такт, скакали на її голові русі кучері і як наївно робила вона "jeté-assemblé" своїми малісінькими ніжками. У п'ятій фігурі, коли моя дама перебігла від мене на другу сторонує і коли я, вичікуючи такта, готувався робити сольо, Софійка серйозно стисла губки й почала дивитись убік. Але даремно вона за мене боялася: я сміливо зробив chassé en ayant, chassé en arriére, glissade і, коли я підходив до неї, жартівливим жестом показав їй рукавичку з двома пальцями, що стирчали на ній. Вона зайшлася сміхом і ще миліше задріботіла ніжками по паркету. Ще пам'ятаю, як, коли ми утворювали коло й усі взялиса за руки, вона нахилила голівку й, не виймаючи своєї руки з моєї? почухала носик об свою рукавичку. Все це я наче зараз бачу, і ще вчувається мені кадриль з "Діви Дунаю", під звуки якої все це діялося.

Прийшла й друга кадриль, яку я танцював із Софійкою. Сівши поруч неї, я відчув надзвичайну ніяковість і зовсім не знав, про що з нею говорити. Коли мовчанка вже аж надто затяглася, я почав боятись, щоб вона не мала мене за дурня, і вирішив за всяку ціну розкрити їй очі на мене. aVous êtes une habitante de Moscou?"—сказав я їй і після позитивної відповіді говорив далі: —"et moi, je n'ai encore jamais fréquenté la capitale", на особливий ефект сподіваючись від слова: "fréquenter". Я відчував, проте, що хоч цей початок був дуже блискучий і цілком доводив, що я досконало. володію французькою мовою, вести далі в такому дусі я не зможу. Ще не скоро мала прийти наша черга танцювати, а ми знов замовкли: я тривожно позирав на неї, бажаючи знати, яке я справив враження, і чекаючи від неї допомоги. "Де ви взяли таку кумедну рукавичку?"—раптом спитала вона, і це питання дуже полегшило моє становище. Я по" яснив, що рукавичка належала Карлові Івановичу, розвів про те, який він буває смішний, коли знімає червону шапочку, про те, як він одного разу в зеленій бекеші упав з коня просто в калюжу і т. інш. Кадриль минула непомітно. Все де було добре;

але нащо я так глузливо говорив про Карла Івановича? Невже Софійка гірше почала 6 думати про мене, коли 6 я змалював їй його з тими любов'ю та пошаною, з якими я ставився до нього.

Коли кадриль скінчилася, Софійка сказала мені a mercі" так мило, наче я справді заслужив цю подяку. Я був у захваті, не тямив себе з радощів і сам не міг пізнати себе: звідки взялися в мене сміливість, упевненість і навіть зухвалість, а Немає нічого, що могло б мене законфузити!—думав я, безжурно похожа-ючи по залі:—я на все готовий".

Сержик запропонував мені бути з ним vis-à-vis. "Гаразд,— сказав я,— хоч у мене немає дами, я знайду". Обвівши залю рішучим поглядом, я помітив, що всі дами булп взяті, опріч однієї дорослої дівчини, що стояла коло дверей до вітальні. До неї підходив високий юнак, маючи на меті, як я бачив, запросити її; він був від неї за два кроки, а я—на протилежному кінці залі. Як оком змигнути, я граціозним підтюпцем перелетів усю залю

і, човгнувши ногою, твердим голосом запросив її на контрданс. Доросла панночка, поблажливо всміхаючись, подала мені руку, а юнак лишився без дами.

Я мав таку свідомість своєї сили, що навіть не звернув уваги на досаду юнака; але потім довідався, що юнак цей питався, хто такий отой розкуйовджений хлопчик, що проскочив повз нього і з-під носу вихопив даму.

XXII. МАЗУРКА

Юнак, що у нього я відбив даму, танцював мазурку в першій парі. Він схопився з свого місця, тримаючи даму за руку і, замість робити "pas de Basques", як нас учила Мімі, просто побіг уперед; добігши до кутка, зупинився, роздав ноги, стукнув закаблуками, повернувся і, підскокуючи, побіг далі.

Дами на мазурку у мене не було, тому я сидів за високим бабусиним кріслом і дивився.

"Що ж це він робить?—думав я собі.—Це ж зовсім не те, чого учила Мімі; вона запевняла, що мазурку всі танцюють навшпиньках, роблячи плавні й кругуваті рухи ногами, а виходить, що танцюють зовсім не так. Онде й Івіни, і Бтьєн, і всі танцюють, а "pas de Basques" не роблять; і Володя наш перейняв нову моду. Непогано!.. А Софійка яка гарненька! он вона пішла..." Мені було надзвичайно весело.

Мазурка кінчалася; кілька літніх чоловіків та дам підходили прощатись до бабусі й поїхали; льокаї, оминаючи танцюристів, обережно проносили столове наряддя до задніх кімнат; бабуся вже, видно було, стомилася, розмовляла начебто нехотя й дуже розтягуючи слова; музики в тридцятий раз ліниво починали той самий мотив. Доросла панночка, що з нею я танцював, роблячи фігуру, помітила мене і, зрадливо всміхнувшись, мабуть, бажаючи тим догодити бабусі,—підвела до мене

Софійку й одну З незліченних князівень. "Rose ou h ortie?" сказала вона мені.

— Ах, ти тут!—сказала, повертаючись у своєму кріслі, бабуш-ка.—Іди ж, друже мій, іди!

Хоч мені саме тоді далеко більше хотілося заховатись із головою під бабусине крісло, ніж виходити з-за нього,—як було відмовитись? Я підвівся, сказав "rose" і несміливо глянув на Софійку. Не встиг я отямитись, як чиясь рука в білій рукавичці опинилась у моїй і князівна, щонайприсмніше всміхаючись, пустилася вперед, ніяк не підозріваючи того, що я зовсім не знав, що мені робити з моїми ногами.

Я знав, що "pas de Basques" тут недоречні, непристойні і навіть можуть цілком скомпромітувати мене; але знайомі звуки мазурки, впливаючи на мій слух, дали певний напрям акустичним нервам, які й собі передали цей рух ногам; а ці останні, зовсім мимоволі і на диво всім глядачам, почали виробляти фантастичні круглі й плавні па навшпиньках. Поки ми йшли прямо, справа ще так-сяк ішла, але на повороті я помітив, що як я не вживу своїх заходів, то обов'язково випереджу свою пару. Щоб уникнути такої неприємности, я зупинився, маючи намір зробити те саме колінце, що його так гарно робив юнак із першої пари. Але в ту саму мить, як я роздав ноги й хотів уже підскочити, князівна, швиденько оббігаючи навколо мене, з вп-разом тупої цікавости й подиву глянула на мої ноги. Цей погляд убив мене. Я так розгубився, що замість танцювати, затупотів ногами на одному місці; це було так чудно, так не погоджувалося ні з тактом, ні з чим іншим, що я, нарешті, зовсім став. Всі подивились на мене: хто—дивуючись, хто — цікавлячись, хто—глузуючи, хто—співчуваючи, лише бабуся дивилася цілком байдуже.

— Il ne fallait pas danser, si vous ne savez pas!—сказав сердитий татків голос під моїм ухом і, злегка відштовхнувши мене, тато взяв руку моєї дами, пройшов із нею круг по-старовинному, заслуживши гучні похвали глядачів, і привів її на місце. Мазурка зараз же закінчилася.

"Господи! защо ти так страшно караєш мене!.....

Всі зневажають мене і завжди будуть зневажати... Мені закритий шлях до всього: до приязні, любови, пошани... все пропало!! Нащо Володя подавав мені знаки, що їх усі бачили й що не могли допомогти мені? нащо ця осоружна князівна так подивилась на мої ноги? нащо Софійка... вона така мила, але нащо вона всміхнулася під той час? нащо тато почервонів і схопив мене за руку? Невже навіть йому було соромно за мене? О, це жах! От коли б матуся була б тут, вона б не почервоніла за свого Миколоньку..." І моя уява полетіла далеко за цим милим образом. Я згадав луг перед будинком, високі липи в садку, чистий став, що над ним літають хмари, запашні копи свіжого сіна, і ще багато спокійних, радісних спогадів поставали в моїй схвильованій уяві.

XXIII. ПІСЛЯ МАЗУРКИ

За вечерею юнак, що танцював у першій парі, сів за наш дитячий стіл і звертав на мене особливу увагу, що не мало б мене підлестило, коли б я міг почувати щонебудь після того нещастя, яке трапилося зі мною. Але юнак, здавалося, за всяку ціну хотів розважити мене: він жартував зі мною, називав мене молодцем і, як тільки ніхто з дорослих не дивився на нас, підливав мені в чарку вина з різних пляшок і неодмінно примушував пити. На кінець вечері, коли шафар налив мені тільки чверть бокала шампанського з загорненої в серветку пляшки і коли юнак примусив його налити мені повний, а мене—випити його одним духом, я відчув приємну теплоту в усьому тілі, особливу приязнь до мого веселого патрона і чомусь дуже зареготався.

Коли от в залі залунали звуки ґросфатера, і гості почали вставати з-за столу, приязнь наша з юнаком на тому й закінчилася: він пішов до великих, а я, не сміючи піти за ним, підійшов до Валахіної з дочкою і почав цікаво прислухатись до того, про що вони говорили.

— Ще півгодинки,—переконуючи говорила Софійка.

— Справді, моє серденько, не можна!

— Ну, для мене, будь така ласкава!., казала вона, підлещуючись.

— Ну, хіба тобі весело буде, якщо я завтра буду хвора?— сказала пані Валахіна і необережно всміхнулася.

— А, дозволила!.. Лишаємось?..—заговорила Софійка, скакаючи з радощів.

— Що з тобою поробиш! Іди ж танцюй...от тобі й кавалер,— сказала мати, вказуючи на мене.

Софійка подала мені руку, і ми побігли до залі.

Випите вино, присутність і веселість Софійки змусили мене зовсім забути нещасну пригоду з мазуркою. Я виробляв ногами всякі кумедні штучки; то, мов кінь, біг легенькою ристю, гордовито підіймаючи ноги, то тупотів ними на місці, як баран, що сердиться на собаку, при цьому реготався від щирого серця і аж ніяк не думав про те, яке враження я справляю на глядачів. Софійка теж сміялася, не вгаваючи: вона сміялася з того, що ми крутилися, взявшись рука за руку, реготала, дивлячись на якогось старого пана, що, поволі піднімаючи ноги, переступив через платок, удаючи, ніби йому дуже важко було це зробити, і помирала зі сміху, коли я підскакував мало не під стелю, щоб показати свою спритність.

Переходячи через бабусин кабінет, я подивився на себе в люстерко: обличчя спітніле, волосся розпатлане, чубчпк на тім'ї стирчав більше, ніж будь-коли; але загальний вираз обличчя був такий веселий, добрий і здоровий, що я сам собі сподобався.

"Коли б я був завжди такий, як тепер, — подумав я, — я б іще міг подобатись!

Але коли я знов глянув на вродливе личко моєї дамп, в ньому було, опріч того виразу веселости, здоров'я та безжурности, що подобалося мені в моєму, стільки тонкої та ніжної, краси, що мені зробилося досадно на самого себе: я зрозумів, що не можна й думати звернути на себе увагу такого чудового створіння.

Я не міг сподіватись на взаємність, та й не думав за неї: душа моя і без того була сповнена щастям. Я не розумів, щоб за почуття любови, яке сповнювало мені душу радістю, можна було вимагати ще більшого щастя й бажати чогонебудь, крім того, щоб це почуття ніколи не припинялося. Мені й так було добре. Серце билося, як голуб, кров безнастанно приливала до нього, і хотілось плакати.

Коли ми проходили коридором повз темну комірку під сходами, я подивився на неї й подумав: "що це було б за щастя, як би можна було ввесь вік прожити з нею в цій темній комірці, і щоб ніхто не знав, що ми тут живемо".

— А правда, сьогодні дуже весело? — сказав я тихим трим-тячим голосом і прискорив ходу, злякавшись не так того, що сказав, як того, що хотів сказати.

— Так...— дуже! — відповідала вона, повернувши до мене голівку з таким одверто-добрпм виразом, що я перестав боятись.

— Особливо по вечері... Але коли б ви знали, як мені жалко (я хотів сказати "сумно", але не насмілився), що ви скоро їдете і ми більше не побачимось.

— Чому ж не побачимось?—сказала вона, пильно розглядаючи кінчики своїх черевиків і проводячи пальчиком по ґратчастому паравані, що повз нього ми йшли. — Щовівтірка й п'ятниці ми з мамою їздило на Тверський бульвар. Ви хіба не ходите гуляти?..

— Обов'язково проситимемось у вівторок, а коли мене не пустять, я сам утечу — без шапки. Я дорогу знаю!..

— Знайте що? — сказала раптом Софійка. — Яз одними хлопчиками, що до нас їздять, завжди кажу "ти", давайте і з вами говорити "ти". Хочеш?.. — додала вона, мотнувши голівкою й глянувши мені просто в очі.

Ми підходили до залі, і починалася друга, жвава частина гросфатера.

— Давай... те, — сказав я в той момент, коли музика й шум могли заглушити мої слова.

— Давай, "ти", а не давайте!—поправила Софійка й засміялася. Ґросфатер закінчився, а я не встиг і однієї фрази сказати

З "ти", хоч не переставав вигадувати такі фрази, де цей заі-менник траплявся кілька разів. Мені не вистачало на це сміливости. "Хочеш?", "давай ти", бреніло в моїх вухах і якось п'янило; я нікого й нічого не бачив, опріч Софійки. Бачив я, як підібрали їй кучері, заклали їй за вуха й відкрили частину лоба й скронь, яких я ще не бачив, як закутали її в "зелену шалю так щільно, що видно було лише кінчик її носика, помітивє що коли б вона не зробила своїми рожевими пальчиками маленької відтулини коло рота, так напевне задихнулася б, і бачив, як вона, спускаючись сходами разом із своєю матір'ю, швидко повернулась до нас, кивнула голівкою і зникла за дверима.

Володя. Івіни, молодий князь, я — всі ми були закохані в Софійці і, стоячи на сходах, провожали її очима. Кому зокрема кивнула вона голівкою — не знаю; але в ту мить я був цілком певен, що це вона зробила для мене.

Прощаючись з Івіними, я дуже вільно, навіть якось холодно поговорив із Сержиком і потиснув йому руку. Якщо він зрозумів, що з

сьогоднішнього дня він утратив мою любов і свою владу наді мною, він, мабуть пожалував за цим, хоч і намагався бути цілком байдужим.

Я вперше в житті зрадив у коханні і вперше зазнав при-ємности цього почуття. Мені було радісно змінити зношене почуття звичайної відданости на свіже почуття любови, повної таємного й невідомого. До того ж, одночасно розлюбити й полюбити— значить полюбити вдвоє дужче, ніж раніше.

XXIV. В ЛІЖКУ

((Як міг я так дуже й так довго любити Сержика? — міркував я, лежачи в ліжку. — Ні, він ніколи не розумів, не вмів шанувати й не вартий був моєї любови... а Софійка? що ж це за розкіш! "Хочеш?" "Тобі починати!"

Я став рачки, ясно уявляючи собі її личко, закрив голову ліжником, підгорнув його під себе з усіх боків і, коли ніде не лишилося жодної відтулини, ліг і, відчуваючи приємну теплоту, поринув у солодкі мрії та спогади. Втупивши нерухомий погляд у підбивку стебнованого ліжника, я бачив її так ясно, як годину тому; я в гадці розмовляв із нею, і ця розмова, хоч не мала ніякого змісту, давала мені надзвичайну насолоду, бо "ти", "тобі", З "тобою", "твої" траплялися там раз-у-раз-

Мрії ці були такі яскраві, що я не міг заснути від солодкого хвилювання, і мені хотілося поділитись із кимнебудь зайвиною свого щастя.

— Мила! — сказав я майже вголос, круто повертаючись на другий бік. — Володю, ти спиш?

— Ні, — відповідав він сонним голосом, — а що?

— Я закоханий, Володя, цілком закоханий у Софійку!

— Ну, то що? — відповідав він, потягаючись.

— Ох, Володю, ти не можиш собі уявити, що зі мною робиться!., от я зараз лежав, загорнувшись у ліжник, і так яскраво бачив її, говорив із нею, що це просто дивно. І ще знаєш що: коли я лежу й думаю за неї, — бозна чого робиться сумно й хочеться плакати...

Володя поворухнувся.

— Тільки одного б я хотів, — казав я далі: — це — щоб завжди з нею бути, завжди її бачити, й більше нічого. А ти закоханий? признайся по щирості, Володю!

Дивна річ, мені хотілося, щоб усі були закохані в Софійці і щоб усі розповідали про це.

— Тобі яке діло? — сказав Володя, повертаючись до мене обличчям, — може й так!

— Ти не хочеш спати, ти удавав лише! — закричав я помітивши з його блискучих очей, що він аж ніяк не думав про сон, і скинув із себе ліжник. — Краще говоритимемо за неї. Правда ж, вона чудова?., така мила, що скажи вона мені: "Миколонько, вистрибни у вікно або кинься у вогонь", ну от, присягаюся, — сказав я, — зараз стрибну, радо!.. Ах, яка мила! — додав я, яскраво уявляючи її перед собою, і, щоб мати з цього цілковиту насолоду, рвучко перевернувся на другій бік і засунув голову під подушку. — Страшенно хочеться плакати, Володю"

— От дурило! — сказав він, усміхаючись, а потім трохи помовчавши:— Я так зовсім не так, як ти: я гадаю, що, коли б можна було, я спочатку хотів би сидіти поруч неї і розмовляти...

— Ага! так ти теж закоханий? — перебив я його.

— Потім, — говорив далі Володя, ніжно всміхаючись, — потім обцілував би їй пальчики, оченята, губки, носик, ніжки — всю б обцілував.

— Дурниці! — закричав я з-під подушок.

— Ти нічого не розумієш, — зневажливо сказав Володя.

— Ні, я розумію, а от ти не розумієш і верзеш дурниці,— сказав я крізь сльози.

— От тільки ревти вже й не треба. Чисте дівча!

XXV. ЛИСТ

16 квітня/ майже через шість місяців після описаного дня, тато увійшов до нас нагору підчас навчання й оповістив, що сьогодні вночі ми їдемо з ним на село. Щось защеміло мені в серці, коли я це почув, думка моя зразу звернулась до матусі.

Причиною такого несподіваного від'їзду був такий лист:

Петровське, 12 квітня.

"Оце тільки, о десятій годині ввечері, я одержала твого доброго листа з 3 квітня і, як завжди, відповідаю зараз же. Федір привіз його ще вчора з міста, але як було нерано, то він дав його Мімі сьогодні вранці. Мімі ж не давала мені його цілий день, бо я, бач, нездорова була й знервована. У мене справді був маленький жар, і сказати тобі правду, от уже четвертий день, що я не така то здорова і не встаю з ліжка.

((Тільки ти не лякайся, милий: я почуваю себе досить добре, і, якщо Іван Васильович дозволить, завтра думаю встати. .

((В п'ятницю на тім тижні я поїхала з дітьми кататись; але коло самого повороту на битий шлях, коло того містка, що завжди наганяв на мене жах, коні зав'язли в болоті. Днина була чудова, і мені заманулося піти пішки до шляху, поки витягали коляску. Дійшовши до каплиці, я дуже стомилася й сіла спочити, але, поки збирались люди, щоб витягти екіпаж, пройшло щось із півгодини; от мені й зробилося холодно, особливо в ноги, бо на мені були ботинки з тонкою підошвою, і я їх промочила. По обіді я помітила, що мене кидає то в жар, то в холод, але за заведеним порядком усе ж ходила, а після чаю сіла грати з Любочкою на чотири руки. (Ти її не пізнаєш тепер, вона великі 'має успіхи!) Але уяви собі, як я здивувалася, коли помітила, що не можу тримати такту. Кілька разів починала я знову, але все мені в голові поплуталося, і я чула страшенний шум у вухах. Я говорила: раз, два, три, а потім ураз: вісім, п'ятнадцять, і головне — бачу, що брешу, а ніяк не можу поправитись. Нарешті, Мімі прийшла мені до помочі, й майже живосилом поклала на ліжко. От тобі, друже мій, докладний звіт про те, як я захворіла і як сама тому винна. Другого дня був у мене жар досить великий, і приїхав наш добрий Іван Васильович, що й досі живе у нас і обіцяє незабаром випусти ги мене на світ божий. Чудесний дідуся цей Іван Васильович! Коли був у мене жар, і я марила, він цілісіньку ніч, не заплющивши очей, просидів доло мого ліжка, а тепер, знаючи, що я пишу, сидить із дівчатками в диванній, і мені чути З спальні, як він говорить їм німецькі казки, і як вони, слухаючи його, регочуться до плачу.

"La belle Flamande, як ти її називаєш, гостює у мене другий тиждень, —її мати поїхала кудись у гості, — і своїм доглядом доводить те, що вона справді дуже прихильна до мене. Вона звіряє мені всі свої душевні таємниці. З її вродливим обличчям, добрим серцем і молодістю з неї могла б бути з усіх поглядів чудова дівчина, коли б вона була в хороших руках; але в тому оточенні, де вона живе, як видно з її оповідів, вона зовсім загине. Мені спадало на думку, що як би у мене не було так багато своїх дітей, я б добре діло зробила, взявши її.

"Любочка сама хотіла писати тобі, але вже порвала третій аркуш паперу й каже: "Я знаю, що тато зараз глузуватиме: якщо хоч одну

помилку зробиш, він усім покаже". Катруся все така ж мила, Мімі така само добра й нудна.

"Тепер поговоримо про серйозне: ти мені пишеш, що справи твої йдуть недобре цієї зими, і що тобі треба буде взяти ха-барівські гроші. Мені навіть дивно, що ти питаєш на це моєї згоди.-Хіба те, що належить мені, не належить так само й тобі?

"Ти такий добрий, любий мій, що ти не хочеш казати всього про справжній стан твоїх справ, щоб не стурбувати мене; але я догадуюсь: мабуть, ти програв дуже багато, і аж ніяк, присягаюся тобі, це мене не турбує; отож, якщо тільки справу цю можна полагодити — будь ласка, багато не думай про це й не муч себе даремно. Я звикла не лише не важити для дітей на твій виграш, але, даруй мені, навіть і на всі твої достатки. Мене так само мало тішить твій виграш, як турбує програш; мене болить лише твоя нещасна пристрасть до гри, яка віднімає в мене частину твоєї ніжної прихильности й змушує говорити тобі такі гіркі істини, а лише бог знає, як мені від того боляче. Я завжди благаю бога лише про те, щоб він урятував нас... не від злиднів (що таке злидні?), а від того жахливого становища, коли інтереси дітей, що я їх маю захищати, стикнуться з нашими. Досі господь прислухався до моєї молитви: ти не переступав тієї межі, після якої ми повинні будемо або пожертвувати достатками, що вже не нам належать, а нашим дітям, або... і згадати страшно, а це жахне нещастя завжди загрожує нам. Так, це тяжкий хрест, що його послав нам обом господь!

"Ти пишеш мені ще за дітей і повертаєшся до нашої давньої суперечки: просиш мене дати свою згоду на те, щоб віддати їх до школи. Ти знаєш моє упередження проти такого виховання...

"Не знаю, мій друже, чи згодишся ти зі мною, але я в усякому разі благаю тебе, з любови до мене, пообіцяти мені, що поки я жива й після моєї смерти, коли воля божа буде розлучити нас, цього ніколи не буде.

"Ти мені пишеш, що тобі треба буде поїхати до Петербургу в наших справах. Христос із тобою, мій любий, їдь і повертайся швидче. Нам усім так без тебе скучно. Весна дивно хороша і двері на балькон уже відчинили, доріжка до теплиці вже чотири дні тому була зовсім суха, персики саме цвітуть, де-не-де тільки лишився сніг, ластівки прилетіли, і сьогодні Любочка принесла мені перших весняних квітів. Лікар говорить, що днів за три я вже буду зовсім здорова, і мені можна буде дихати свіжим повітрям і грітись на квітневому сонечку. Прощай же, мій милий, нехай тебе не турбує ні моя хвороба, ні твій програш; кінчай швидче справи й приїзди до нас із дітьми на ціле літо. Я укладаю чудові пляни про те, як ми перебудемо його, і лише тебе бракує, щоб їм здійснитись".

Друга частина листа була написана по-французькому, злитим

і нерівним почерком на другому клаптикові паперу. Я перекладаю його слово до слова:

((Не вір тому, що я написала тобі про мою хворобу: ніхто

ії у гадці не має, яка вона серйозна. Я одне знаю, що мені більше не вставати з ліжка. Не гай даремно жодної хвилини, виїжджай зразу й привозь дітей. Може, я ще встигну хоч раз поцілувати й поблагословити їх: це моє єдине останнє бажання. Я знаю, який це тяжкий удар для тебе, але все одно — раніше чи пізніше, од мене чи од кого іншого ти зазнав би його; постараймося мужньо і з надією на ласку божу перенести це нещастя, скорімося волі його.

"Не думай, що те, що я пишу, є марення хворої уяви; навпаки, мої думки надзвичайно чіткі цієї хвилини, і я цілком спокійна. Не потішай же себе даремно наділю, що це помилкові, невиразні передчуття боязкої душі. Ні, я почуваю, я знаю — і знаю через те, що бог схотів відкрити мені це — мені лишилося жити дуже недовго.

а Чи скінчиться разом із життям моя любов до тебе й до дітей? Я зрозуміла, що це річ неможлива. Я надто яскраво відчуваю цієї хвилини, що почуття, без якого я не можу зрозз-міти існування, не може колинебудь зникнути. Душа моя не може існувати без любови до вас, а я знаю, що вона існуватиме довіку, вже хоч би через те, що таке почуття, як моя любов, не могло б народитись, коли 6 воно мало колинебудь Зникнути.

"Мене не буде з вами; але я цілком певна, що любов моя ніколи не залишить вас, і ця думка така радісна для мого серця, що я спокійно й без страху чекаю на близьку смерть.

а Я спокійна, і богові відомо, що я завжди дивилася й дивлюся на смерть, як на перехід до кращого життя; так чому ж сльози душать мене? Нащо позбавляти дітей любої матері? Нащо завдавати тобі такого тяжкого несподіваного жалю? Нащо мені вмирати, коли ваша любов робила для мене життя безмежно щасливим?

"Нехай буде свята його воля!

а Сльози не* дають мені далі писати. Може я не побачу тебе. Дякую ж тобі, мій коханий друже, за все щастя, яке ти подарував мені в цьому житті; я там проситиму бога, щоб він нагородив тебе. Прощай, мій любий; пам'ятай, що мене не буде, але любов моя ніколи й ніде не покине тебе. Прощай, Володю, прощай, мій янголе, прощай Веніяміне мій, Мико-лонько!

а Невже ж вони колинебудь забудуть мене!"

До цього листа була додана також французька записка від Мімі такого змісту:

"Сумні передчуття, що про них вона вам говорить, надто стверджуються словами лікаря. Вчора вночі вона звеліла послати цього

листа негайно на пошту. Гадаючи, що вона сказала це, бувши непритомна, я чекала до сьогоднішнього ранку й зважилася його розпечатати. Тільки я його розпечатала, як Наталя Миколаївна спитала мене, що я зробила з листом, і звеліла мені спалити його,, якщо він ще не пішов. Вона все говорить за нього й запевняє, що він вас уб'є. Не гайте часу, виїжджайте якнайшвидче, якщо ви хочете побачити цього янгола, поки він ще не покинув нас. Пробачте за це недоладне писання. Я не спала три ночі. Ви знаєте, як я люблю її".

Наталя Савівна, що цілу ніч 11 квітня перебула в матусиній спальні, розказувала мені, що, написавши першу частину листа, maman поклала його коло себе на столику й заснула.

"Я сама,—казала Наталя Савівна., — признаюсь, задрімала в кріслі, і панчоха випала з моїх рук. Коли от чую спросоння— години так о п'ятій, — що вона наче з кимсь говорить; я розплющила очі, дивлюсь: вона, моя голубонька, сидить на ліжкові, згорнула отак-о ручки, а сльози так і ллються.

а—Так усьому край?" тільки вона й сказала і затулила обличчя руками.

"Я скочила, почала питати: що з вами?" "— Ах, Наталю Савівно, як би ви знали, кого я зараз бачила!"

а Скільки я не питала — більше вона мені нічого не сказала, тільки звеліла подати столик, пописала ще трохи, при собі звеліла запечатати й негайно послати. Після цього все пішло гірше та гірше".

XXVI. ЩО ЧЕКАЛО НАС НА СЕЛІ

25 квітня ми виходили з подорожньої коляски коло ґанку петрівського будинку. Виїжджаючи з Москви, тато був замислений, і коли Володя спитав його, чи не хвора матуся, він журно подивився на нього й

мовчки кивнув головою. Підчас подорожі він помітно заспокоївся; але в міру того, як ми під'їздили до будинку, обличчя йому ставало сумніше й сумніше, і коли, виходячи з коляски, він спитав заспаного Фоку, що вибіг назустріч: "де Наталя Миколаївна?" — голос йому тримтів і в очах стояли сльози. Добрий дідусь Фока, скоса глянувши на нас, спустив очі додолу і, відчиняючи двері до передпокою, одвернувшись відповів:

— Шостий день вже не виходять із спальні.

Милка, що, як я довідався згодом, з самого того дня коли Захворіла maman, не переставала жалісно вити, весело кинулася до батька — скакала на нього, вищала, лизала йому руки; але він відштовхнув її й пройшов до вітальні звідти до диванної, двері з якої були просто до спальні. Що ближче підходив він до цієї кімнати, то більше з усіх його рухів видко було, як він хвилюється: увійшовши до диванної, він ішов навшпиньках, ледве дихав і перехристився, перше ніж наважився взятись за ручку зачинених дверей. Тут з коридору вибігла незачісана заплакана Мімі. "Ах! Петре Олександровичу! — сказала вона пошепки з щирим одчаєм на обличчі, і потім, помітивши, що тато тягне за ручку дверей, вона додала ледве чутно: — тут не можна пройти — хід в оті-он двері".

Ой, як тяжко все це діяло на мою дитячу уяву, настроєну до горя страшним передчуттям!

Ми пішли до дівочої. В коридорі трапився нам на дорозі придуркуватий Яким, що завжди потішав нас своїми гримасами; але в цю мить не тільки він не здавався мені смішним, але ніщо так боляче мене не вразило, як його безтямно-байдуже обличчя. В дівочій двоє дівчат, що сиділи за якоюсь роботою, підведися, щоб уклонитись нам, з такими сумними обличчями, що мені стало страшно. Пройшовши ще кімнату Мімі, тато відчинив двері до спальні, і ми ввійшли. Праворуч од дверей було два вікна, завішані шалями; коло одного з них сиділа Наталя Савівна з окулярами на носі й виплітала панчоху. Вона не кинулась цілувати нас, як завжди це робила, а тільки підвелася, подивилась на нас

через окуляри, і сльози полилися їй з очей. Мені дуже не подобалося, що всі, як побачать нас — так і починають плакати, а раніше були цілком спокійні.

Ліворуч од дверей стояв параван, за параваном ліжко, столик, невеличка шафа, заставлена ліками, і велике крісло, де дрімав лікар; біля ліжка стояла молода, дуже білява, надзвичайної краси дівчина в білій ранковій капоті і, трохи закотивши рукава, прикладала лід до голови матусі, якої мені тоді не видко було. Ця дівчина була "la belle Flamande", що за неї писала maman і що згодом відограваля таку важливу ролю в житті всієї нашої сім'ї. Скоро ми ввійшли, вона відвела одну руку од голови maman і поправила на грудях збори своєї капоти, потім пошепки додала: "непритомна".

Я відчував велике горе тоді, але мимоволі помічав усі дрібниці. В кімнаті було майже поночі, душно, і пахло разом м'ятою, одекольоном, ромашкою й гофманськими краплями. Запах цей так вразив мене, що не лише коли я чую його, а навіть ноли за нього згадую, уява враз переносить мене в цю темну душну кімнату й відтворює всі найдрібніші подробиці жахливого моменту.

Очі maman були розплющені, але вона нічого не бачила... Ой, ніколи я не забуду цього страшного погляду! Стільки муки в ньому було!

Нас вивели.

Коли Я ПОТІМ розпитував Наталю Савівну про останні хвилини матусі, от що вона мені сказала:

"Коли вас вивели, вона довго ще кидалася, моя голубонька, наче от тут їй щось давило; потім спустила голівку З подушок і задрімала так тихо, спокійно, мов отой янгол небесний. Тільки я вийшла подивитись, чого пити не несуть,—прихожу, а вона вже, моє серденько, все навколо себе розкидала і все киває на вашого тата — кличе до себе; той

нахилиться до неї, а вже сили, видно, немає сказати, що хотілось: що розкриє губки — та й знов почне охкати: "Боже мій! господи!., дітей! дітей!" Я хотіла була по вас бігти, та Іван Васильович не дав, каже: "це дуже її схвилює, краще не треба". А потім тільки підниме ручку — та знов і спустить. І що вона цим хотіла, бог її знає-Я так гадаю, що це вона вас заочно благословляла, та видно не дав їй господь перед останнім кінцем глянути на своїх діточок. Потім вона підвелася, моя голубонька, зробила от так ручки й раптом заговорила, та таким голосом, що я й згадати не можу: "Мати божа, не покинь їх!.." Тут уже біль підступив їй під саме серце; по очах видно було, що страшенно мучилася, бідненька; впала на "подушки, вхопилась зубами за простирадло, а сльози, батечку мій, сльози так і ллються".

— Ну, а потім? — спитав я.

Наталя Савівна не могла більше говорити: вона одвернулась і гірко заплакала.

Maman померла в неймовірних муках.

XXVII. ГОРЕ

Другого дня, пізно ввечері, мені захотілося ще раз подивитись на неї. Переборовши інстинктове почуття страху, я тихо відчинив двері й навшпиньках увійшов до залі.

Посеред кімнати на столі стояла труна, навколо неї нагорілі свічки у високих срібних ставниках; в далекому кутку сидів дячок і тихим одноманітним голосом читав псалтир.

Я зупинився коло дверей і почав дивитись, але очі мої були такі заплакані й такий я був знервований, що нічого не міг розібрати; все якось зливалось докупи: світло, оксамит, грезет, великі ставники, рожева, обшита мережевом, подушка, вінчик, чепчик із стрічками і щось

прозоре воскового кольору. Я став на стілець, щоб роздивитись на її обличчя; але на тому місці, де воно було, мені знов показалось щось прозоре, блідо-жовтувате. Я не міг вірити, щоб це було її обличчя. Я почав вдивлятись у нього пильніше і потроху почав пізнавати в ньому знайомі милі риси. Я здригнувся з жаху, коли переконався, що це була вона; але чому заплющені очі такі запалі? звідки ця страшна блідість і на одній щоці темна пляма під прозорою шкірою? Чому вираз обличчя такий суворий і холодний? чому губи такі бліді й чому такий неземний спокій, що коли я вдивляюся в нього, мороз біжить поза моєю спиною й по волоссю?

Я дивився й почував, що якась незрозуміла, непереможна сила притягує мої очі до цього неживого обличчя. Я не зводив з нього очей, а уява малювала мені картини, повні життя й щастя. Я забував, що мертве тіло, яке лежало передо мною і на яке я безтямно дивився, як на річ, що нічого спільного не має З моїми спогадами, була вона. Я уявляв її то в такій, то в іншій позі? веселу, з усмішкою на губах; потім мене раптом вражала яканебудь риса в блідому обличчі, на якому спинився мій погляд: я згадував жахливу дійсність, здригався, але не переставав дивитись. 1 знову мрії заступали дійсність, і знову свідомість дійсности розвіювала мрії. Нарешті, уява стомилася, вона перестала обманювати мене; свідомість дійсности теж зникла, і я зовсім забувся. Не знаю, скільки часу був я в такому стані, не знаю, що таке й було зі мною; знаю тільки те, що на якийсь час я втратив свідомість свого існування й відчував якусь високу, невимовно-приємну й сумну насолоду.

Може, відлинаючи до кращого світу, її чудова душа оглянулася на той, у якому вона лишила нас; вона побачила мій сум, зглянулася на мене й на крилах любови з небесним усміхом жалю спустилася на землю, щоб утішити й благословити мене.

Двері рипнули, і до кімнати ввійшов дячок на зміну. Цей шум розбудив мене, і перша думка, що промайнула мені в голові, була та, що я не плачу й стою на стільці в зовсім не Зворушливій позі, а тому дячок

може мати мене за бездушного хлопця, що з жалощів чи цікавости зліз на стільця; я перехри-стився, поклонився й заплакав.

Пригадуючи тепер свої вражіння, я бачу, що тільки одна ця хвилина самозабуття була справжнє горе. До й після похорону я не переставав плакати й був сумний, але мені соромно згадати той сум, бо завжди до нього примішувалося якенебудь самолюбне почуття: то бажання показати, що я засмучений більше за всіх, то думки про те, яке вражіння я справляю на присутніх, то безцільна цікавість, що змушувала мене робити спостереження над чепчиком Мімі й обличчям присутніх. Я зневажав себе за те, що не відчуваю самого лише почуття горя, і силкувався приховувати всі інші: від цього сум мій був нещирий і неприродній. Опріч того, я відчував якусь насолоду, знаючи, що я нещасний, намагався збуджувати свідомість нещастя, і це

егоїстичне почуття більше, ніж інші, заглушало в мені справжній сум.
*

Проспавши цю ніч міцно й спокійно, як завжди буває після великого горя, я прокинувся з сухим лицем і заспокоєними нервами. О десятій годині нас покликано на панахиду, що її правили перед виносом. В кімнаті було повно двірських та селян, що, гірко плачучи, прийшли попрощатись із своєю панею. Підчас одправи я пристойно плакав, христився й кланявся до землі, але не молився душею й був досить байдужий; досадував на те, що новий полуфрачок, який на мене наділи, дуже давив мене під пахвою; думав про те, щоб не дуже забруднити штанці на колінах, і потихеньку робив спостереження над усіма присутніми. Батько стояв у головах труни, був блідий, як полотно, і видко було, що йому важко стримувати сльози. Його висока постать у чорному фраку, бліде виразне обличчя і, як завжди, граціозні й упевнені рухи, коли він христився, кланявся, дістаючи руками землі, брав свічку з попових рук або підходив до труни, були надзвичайно ефектні; але не знаю через що, мені не подобалося в ньому саме те, що він міг бути таким ефектним під такий час. Мімі стояла, спершись на стіну, і, здавалось, ледве трималася на ногах; сукня на ній була пом'ята і в пуху,

чепчик зсунувся на бік; опухлі очі були червоні, голова їй трусилася; вона ввесь час кричала не своїм голосом і раз-у-раз затуляла обличчя хусткою та руками. Мені здавалося, що вона все це робила для того, щоб, заховавши обличчя від присутніх, —спочити на хвилину від удаваних ридань. Я згадав, як напередодні вона говорила татові, що смерть maman для неї така жахлива втрата, якої вона ніяк не сподівається пережити, що вона позбавила її всього, що цей янгол (вона так називала maman) перед самою смертю не забув її й висловив бажання забезпечити назавжди майбутнє її й Катрусине. Вона гірко плакала, розповідаючи про це, і, може, почуття горя її було цілком .щире, але воно було не чисте і не виключне. Любочка, в чорному платтячку, обшитому плерезами, вся мокра від сліз, стояла похнюпившись і зрідка позираючи на труну, і обличчя її виявляло при цьому лише дитячий страх. Катруся стояла коло матері і, хоч личко їй і було досить сумне, така ж рум'яна була, як і завжди. Одверта Володина вдача була одверта й у горі: він то стояв замисливши сь, утупивши нерухомий погляд на яку-небудь річ, то рот йому раптом починав кривитись, і він хапливо христився й кланявся. Всі сторонні, що були на похороні, були мені гидкі. Утішні фрази, які вони говорили татові, — що їй там буде краще, що вона була не для цього світу, збуджували в мені якусь досаду.

Лке вони мали право говорити й плакати за нею? Деякі З них, говорячи про нас, називали нас сирітками. Наче ми без них не знали, що дітей, які не мають матері, звуть так! їм, мабуть, подобалось, що вони перші дають нам це ім'я, так само, як усі, здебільшого, поспішають дівчину, яка щойно вийшла заміж, вперше назвати madame.

В найдальшому кутку залі, майже заховавшись за відчиненими дверима буфету, стояла навколішках згорблена сива бабуся. Стуливши руки й підвівши очі до неба, вона не плакала, але молилася. Душа її линула до бога, вона просила його з'єднати її з тією, кого вона любила більше над усе на світі,, і твердо надіялася, що це буде скоро.

"От хто справді любив її!" подумав я, і мені стало соромно за самого себе.

Панахида закінчилася: обличчя померлої було відкрите, і всі присутні опріч нас, один по одному почали підходити до труни, й прощатись.

Одна з останніх підійшла до покійниці якась селянка, з гарненькою п'ятирічною дівчинкою, яку вона, бозна нащо, принесла сюди. Я якраз тоді випустив свою мокру хустку й хотів підняти її; але тільки я нахилився, мене вразив страшний, пронизливий крик, повний такого жаху, що хоч би я сто років прожив, я його ніколи не забуду, і коли згадаю, завжди пробіжить мороз по моєму тілу. Я підвів голову — на дзиґлику коло труни стояла та сама селянка й насилу держала в руках дівчинку, яка, відмахуючись рученятами, відхиливши назад перелякане личко й уп'явшись витріщеними очима в обличчя померлої, кричала страшним, божевільним криком. Я скрикнув голосом, який, мабуть, був іще жахливіший від того, що вразив мене, і вибіг з кімнати.

Тільки цієї хвилини я зрозумів, звідки йшов той сильний, важкий запах, що, змішуючись із запахом ладану, сповнював кімнату; і думка, що те обличчя, яке за кілька день перед тим повне було краси й ніжности, обличчя тієї, кого я любив більше над усе на світі, могло викликати жах, наче вперше відкрила мені гірку правду і сповнила душу одчаєм.

ХХГІІІ. ОСТАННІ СУМНІ СПОГАДИ

Maman уже не було, а життя наше йшло все тим самим порядком: ми лягали й уставали в той самий час і в тих самих кімнатах; ранковий, вечірній чай, обід, вечеря, — все було в звичайний час; столи, стільці стояли на тих самих місцях; нічого в домі і в нашому побиті не змінилося; тільки її не було.

Мені здавалося, що після такого нещастя все повинно було б змінитись; наш звичайний побит здавався мені образою її пам'яті й надто яскраво нагадував її відсутність.

Напередодні похорону, по обіді, мені схотілося спати, і я пішов до кімнати Наталі Савівни, гадаючи влаштуватись на її ліжкові, на м'якому пуховику, під теплим стебованим ліжником. Коли я увійшов, Наталя Савівна лежала на своєму ліжкові і, мабуть, спала; почувши шум від моїх кроків, вона підвелася, відкинула шерстяну хустку, що нею од мух була вкрита її голова, і поправляючи чепчик, сіла на край ліжка.

Ще й раніше досить часто бувало, що по обіді я приходив спати до неї в кімнату; от і тепер вона догадалася, чого я прийшов і сказала мені, підводячись із ліжка:

— Що? Мабуть, спочити прийшли, мій голубчику? Лягайте!

— Що ви, Наталю Савівно!—сказав я, стримуючи її за руку.—Я зовсім не того!.. Я так прийшов... та ви й сами сто-мплися: краще ви лягайте!

— Ні, батеньку, я вже виспалась,—сказала вона мені (я знав, що вона не спала три доби).—Та й не ло сна тепер,—додала вона, глибоко зідхаючи.

Мені хотілося поговорити з Наталею Савівною про наше нещастя: я знав її щирість і любов, і тому поплакати з нею була б для мене радість.

— Наталю Савівно,—сказав я, помовчавши трохи й сідаючи до неї на ліжко, — чи сподівались ви цього?

Бабуся подивилась на мене з цікавістю, не розуміючи, мабуть, нащо я питаю її про це.

— Хто міг сподіватись цього?—повторив я.

— Ах, батеньку мій,— сказала вона, кинувши на мене погляд щонайніжнішого співчуття,—не те, щоб сподіватись, а я й тепер і здумати, навіть, не можу. Ну, мені вже, старій, давно час би відпочити з моїми старими кістками; а то от до чого довелося доя;ити: старого пана, вашого дідуся—нехай царствує!—князя Миколу Михайловича, двох братів, сестру Ганнусю, всіх поховала, і всі молодші за мене були, а от тепер—мабуть, за гріхи мої—і її довелося пережити. Його свята воля! Він того, мабуть, і взяв її, що вона хороша була, а йому добрих там і треба.

Ця проста думка радісно вразила мене, і я ближче присунувся до Наталі Савівни. Вона згорнула руки на грудях і глянула вгору; запалі вогкі очі її виявляли великий, але спокійний сум. Вона твердо вірила, що бог не на довгий час розлучив її З тією, на якій протягом багатьох років була зосереджена вся сила її любови.

— Так, мій батеньку, чи давно, здається, я її ще няньчила, сповивала, а вона мене Нашею кликала. Було, прибіжить до мене, охопить рученятками й почне цілувати та приказувати: "Нашику мій, красунчику мій, індиченько ти моя". А я, було, й пожартую—кажу: ((Неправда, серденько, ви мене не любите; от як тільки виростете великі, одружитесь і Нашу свою забудете". Вона, було, замислиться. Ну,' каже, краще я заміж не йтиму, якщо неможна Нашу з собою взяти; я Нашу ніколи не покину. А от покинула ж і не діждалась. І любила ж вона мене, покійниця! Та кого вона не любила, по правді сказати. Так, батеньку, вашу матусю вам забувати не можна: це не людина була, а янгол небесний. Коли її душа буде в царстві небесному, вона й там вас любитиме і там радітиме з вас.

— Чого яс ви кажете, Наталю Савівно: коли буде в царстві небесному? — спитав я.—Адже вона, я гадаю, і тепер уже там!

— Ні, батеньку, — сказала Наталя Савівна, знизивши голос і присовуючись ближче до мене на ліжкові, — тепер її душа тут.

1 вона вказувала вгору. Вона говорила майже пошепки і з таким чуттям та переконанням, що я мимоволі підвів очі вгору, дивився на карнизи й шукав чогось.

— Перше, ніж праведна душа в рай їде, вона ще сорок митарств проходить, мій батеньку, сорок днів і може ще в своєму домі бути...

Довго ще говорила вона в такому дусі і говорила так просто й упевнено, ніби розповідала про звичайнісінькі речі, які сама бачила і з приводу яких нікому й на думку не спаде хоч трошки не повірити. Я слухав її, затаївши дух, і, хоч не розумів як слід того, що вона говорила, вірив їй цілком.

— Так, батеньку, тепер вона тут, дивиться на нас, слухає? може, що ми говоримо,—сказала Наталя Савівна. :

І, похнюпившись, замовкла. їй потрібна була хустка, щоб витерти сльози, що так і лилися; вона встала, глянула мені просто в обличчя й сказала тримтячим схвильованим голосом:

— На багато щаблів наблизив мене цим до себе господь. Що мені тепер тут лишилось? для кого мені жити? кого любити?

— А нас хіба ви не любите?—сказав я з докором, ледве стримуючи сльози.

— Богові відомо, як я вас люблю, моїх голубчиків, але вже так любити, як я її любила—нікого не любила, та й не можу любити.

Вона не могла більше говорити, одвернулась від мене й гірко заридала.

Я не думав уже спати: ми мовчки сиділи одне проти одного й плакали.

До кімнати увійшов Фока; помітивши, в якому ми настрою і, мабуть, не бажаючи турбувати нас, він, мовчки й несміливо позираючи, став коло дверей.

— Що тобі, Фоко?—спитала Наталя Савівна, витираючись хусткою.

— Родзинок півтора, цукру чотири фунта та сарачинського пшона три фунта на кутю.

— Зараз, зараз, батеньку,—сказала Наталя Савівна, похапцем понюхала табаки й швидкими дрібними кроками пішла до скрині. Останні сліди суму, що його навіяла наша розмова зникли, коли вона повернулася до свого обов'язку, що його вважала за дуже важливий.

— Нащо чотири фунти?—говорила вона буркотливо, дістаючи й одважуючи цукор на безмені,— трьох з половиною досить буде.

І вона зняла з шальки кілька грудочок.

— А це ще до чого воно—вчора тільки вісім фунтів пшона дала, знов вимагають! Ти як собі хочеш, Фоко Демидовичу, а я пшона не дам. Цей Івась радий, що тепер метушня в домі: він думає, може не помітять. Ні, я за панське добро не потуратиму. Чи таки чувано це—вісім фунтів!

— Як же бути? Він каже, що все вийшло.

— Ну, на, бери, на! Хай візьме.

Мене вразив цей перехід від зворушливого почуття, з яким вона зі мною говорила, до буркотіння та дріб'язкових справ. Думаючи про це згодом, я зрозумів, що, незважаючи на те, що діялось у неї на душі, їй вистачало сили духу робити своє діло, а сила звички тягла її до повсякденної роботи. Горе так дуже вплинуло на неї, що вона не визнавала за потрібне ховатись із тим, що може, як і завжди, виконувати

свої обов'язки; вона, навіть, і не зрозуміла 6, як може отаке спасти на думку.

Пустославність таке почуття, що аж ніяк не пасує ДО справяс-нього горя; і разом із тим, це почуття так міцно прищеплене до людської природи, що дуже рідко навіть найтяжче горе вигонить його. Пустославність підчас горя виявляється в бажанні показуватись або засмученим, або нещасним, або твердим, і ці низькі бажання, про які ми не признаємось, але які майже ніколи — навіть у хвилини найбільшого суму—не покидають нас, позбавляють його сили, вартости й щирости. А Наталю Савівну так глибоко вразило її нещастя, що в душі її не лишилося жодного бажання, і вона жила лише звичкою.

Видавши Фоуі потрібну живність і нагадавши йому за пиріг, що його треба було приготувати на частування духівництва, вона відпустила його, взяла панчоху й знов сіла коло мене.

Розмова почалася про те й саме, і ми ще раз поплакали й ще раз витерли сльози.

Розмови з Наталею Савівною відбувались щодня: її тихі сльози й спокійні побожні слова заспокоювали мене й утішали.

Але незабаром нас розлучили: через три дні після похорону ми всім домом поїхали до Москви, і мені не судилося ніколи більше її бачити.

Бабуся дістала жахливу звістку лише коли ми приїхали, і горе її було надзвичайне. Нас не пускали до неї, бо вона цілий тиждень була непритомна, лікарі боялися за її життя, тим паче, що вона не тільки не хотіла пити ніяких ліків, але ні з ким не говорила, не спала й нічого не їла. Іноді, сидячи сама в кімнаті на своєму кріслі, вона раптом починала сміятись, потім ридати без сліз, її починало корчити, і вона кричала не своїм голосом беззмістовні або жахливі слова. Це було перше велике горе, що вразило її, і це горе призвело її до розпачу. їй треба було

обвинуватити когось у своєму нещасті, і вона говорила страшні слова, загрожувала комусь, з незвичайною силою зіскакувала з крісла, швидкими, великими кроками ходила'по кімнаті й потім падала непритомна.

Якось я ввійшов до неї в кімнату; вона сиділа, своїм звичаєм, на кріслі і, здавалося, була спокійна, але мене вразив її погляд. Очі їй були дуже широко розплющені, але погляд невиразний і тупий: вона дивилась просто на мене, але, мабуть, не бачила. Губи їй почали поволі складатися в усмішку, і вона Заговорила зворушливим, ніжним голосом: "Ходи сюди, моє серденько, підійди, мій янголе!" Я гадав, що вона звертається до мене, і підійшов ближче, але вона дивилася не на мене. "Ой, коли б ти знала, моє серце, як я нудьгувала, і як тепер рада, що ти приїхала!.." Я зрозумів, що вона уявляла собі maman і зупинився. "А мені сказали, що тебе немає?—казала вона далі, нахмурившись,—які дурниці! Хіба ти можеш умерти раніше, ніж я?" І вона зайшлася страшним істеричним реготом.

Тільки люди, що можуть дуже любити, можуть відчувати й велике горе; але та сама потреба любити є для них протиотрута горю, і лікує їх. Через це моральна природа людини ще живучіша, ніж природа фізична. Горе ніколи не вбиває.

Через тиждень бабуся могла плакати, і їй покращало. Перша думка її, коли вона прийшла до пам'яті, були ми, і любов її до нас збільшилася. Ми не відходили від її крісла і вона тихо плакала, говорила про maman і ніжно голубила нас.

Ніхто не міг і подумати, дивлячись на бабусине горе, щоб вона перебільшувала його, і прояви цього горя були великі й зворушливі; але, не знаю чому, я більше співчував Наталі Савівні, і досі певен, що ніхто так щиро й чисто не любив і не жалкував за maman, як це простодушне й люб'яче створіння.

Материною смертю закінчились для мене щасливі дитячі роки й почалася нова доба—доба хлоп'яцтва; але як спогади про Наталю Савівну, що я її більше вже не бачив і що мала такий великий і добрий вилив на мій напрям і розвиток чутли-вости, належать до першої доби,— то я скажу ще кілька слів про неї та її смерть.

Після нашого від'їзду, як мені потім розповідали двірські, що лишилися на селі, вона дуже сумувала, не маючи роботи. Хоч усі скрині були на її руках, і вона не переставала копатись у них, перекладати, розвішувати, розкладати, але їй бракувало галасу й метушні панського залюдненого сільського дому, до чого вона з дитинства звикла. З горя, а так само через те, що змінився ввесь лад у житті й що не треба було їй більше клопотатись коло чогось, незабаром розвилася в неї стареча хвороба, до якої вона схильна була. Рівно через рік після того, як померла матуся, почалася в неї водянка, і вона залягла.

Важко, я гадаю, було Наталі Савівні жити, а ще важче вмирати самій у великому пустому петровському будинку, без друзів. Усі в домі любили й поважали Наталю Савівну; але вона ні З ким не товаришувала й пишалася тим. Вона гадала, що на її місці—економки, якій цілковито довіряють її пани і яка має на руках стільки скринь з усяким добром приятелювання З кимнебудь обов'язково призвело б її до догодництва й злочинного потурання; через те, а може ще й через те, що не мала нічого спільного з іншою челяддю, вона цуралася всіх: говорила, що у неї в домі немає ні кумів, ні сватів і що за панське добро вона нікого не помилує.

Звіряючи богові в теплій молитві свої почуття, вона шукала й знаходила втіху; але іноді, коли підупаде, було, духом, що З усіма нами буває, і коли найкраща втіха для людини—сльози й участь живої істоти, вона клала до себе на ліжко свою малісіньку собачку моську (що лизала їй руки, втупивши на неї свої жовті очі), говорила до неї й тихо плакала, голублячи її. Коли моська починала жалібно вити, вона намагалася заспокоїти її й казала: "Годі, я й без тебе знаю, що скоро помру".

За місяць до своєї смерти вона дістала з своєї скрині білого перкалю, білого серпанку й рожевих стрічок; за допомогою своєї дівчини пошила собі біле вбрання, чепчик і до найменших дрібниць розпорядилась усім, що потрібно було дл% її похорону.

Вона так само розібрала панські скрині й надзвичайно точно, за описом, передала їх прикажчиці; потім дістала дві шовкові сукні, старовинну шалю, що їх колись подарувала їй бабуся,, дідусев військовий мундир, шитий золотом, теж даний їй у її цілковиту власність. Все це вона зберегла так старанно, ща шиття й галуни на мундирі були свіжі цілком й міль не пошкодив сукна. Перед смертю вона висловила бажання, щоб одна З цих суконь—рожева—була Володі на халат або бешмет, друга—пюсова—мені на те саме, а шаля—Любочці. Мундир вона відказувала тому з нас, хто раніше вийде на офіцера. Все інше своє майно й гроші, опріч сорока карбованців, які вона приділила на похорон та поминання, вона відказала своєму братовій Брат її, вже давно відпущений на волю, жив у якійсь далекій губерні, і жив дуже розпутно, через що вона, коли ще жива була, ніяких стосунків із ним не мала.

Коли брат Наталі Савівни прибув по спадщину, і всього майна небіжчиці виявилося на двадцять п'ять карбованців на асигнації, він не хотів вірити тому й казав, що не могло бути,, щоб Наталя Савівна, яка шістдесят років жила в багатому домі, все мала на руках, увесь свій вік жила по-скупому й над кожною ганчіркою трусилася,—щоб вона нічого не лишила. Але це справді було так.

Старенька два місяці страждала від своєї хвороби й терпіла муки, як справжній християнин: не бурчала, не скаржилася, а тільки, своїм звичаєм, увесь час згадувала бога. За годину перед смертю вона з тихою радістю посповідалася, причастилася й помаслособорувалася.

Всіх домашніх вона просила простити їй ті кривди, що їх вона могла їм заподіяти, і сповідачеві своєму, отцеві Василю, доручила передати всім нам, що не знає, як дякувати нам за нашу ласку, і що просить нас пробачити їй, коли вона з дурного розуму свого образила кого небудь,

але "злодійкою ніколи не була й можу сказати, що панською ниткою не поживилася)). Це було одне, що вона цінувала в собі.

Одягшись у заготовлену капоту й чепчик і спершись на подушки, вона до самого кінця не переставала розмовляти: З панотцем, згадала, що нічого не лишила на бідних, дістала десять карбованців і просила його роздати їх у парафії, потім перехристилася, лягла і востаннє зідхнула, з радісною усмішкою згадуючи ім'я боже.

Вона йшла з життя без жалю, не боялася смерти й прийняла її, як благо. Часто це говорять, але як рідко це справді буває! Наталя Савівна могла не боятись смерти через те, що вона вмирала з непохитною вірою й виконавши закон 6*ван-

гелії. Все життя її було чиста, некорислива любов і самовідданість.

Що ж! якщо її вірування могли 6 бути величніші, її життя спрямоване до більш високої мети,—хіба ця чиста душа через це менше гідна любови й здивування?

Вона зробила найкраще й найбільше діло в цьому житті— померла без жалю й страху.

її поховали, на її бажання, недалеко від каплиці, що стоїть на матусиній могилі. Зарослий кропивою та реп'яхами горбочок, під яким вона лежить, огорожено чорними штахетами, і я ніколи не забуваю з каплиці підійти до цієї огради й уклонитись до землі.

Іноді я мовчки зупиняюся між каплицею та чорною оградою. В душі моїй раптом устають тяжкі спогади. Мені приходить на думку: невже Провидіння лише для того з'єднало мене з цими двома істотами, щоб примусити мене довіку жалкувати за ними?

ХЛОП'ЯЦТВО

І. ПОДОРОЖ "НА ДОЛГИХ" *).

г) Російський вираз "на долгих" визначав: тими самими кіньми, не міняючи коней.

ЗЗнов стоять два екіпажі коло ґанку петровського будинку: один—карета, куди сідають Мімі, Катруся, Любочка, покоївка й с а м прикажчик Яків на передок: друга—бричка, де їдемо ми з Володею та нещодавно взятий з чиншу льокай Василь. Тато, що через кілька днів після нас має теж приїхати до Москви, без шапки стоїть на ґанку й хрестить вікно карети й бричку.

— Ну, Христос із вами! рушай!—Яків і кучери (ми їдемо своїми) скидають шапки й хрестяться.—Но! Но! з богом!—Ва-саг карети й бричка починають підскакувати по нерівній дорозі, і берези великої алеї одна по одній біжать повз нас. Мені аж ніяк не сумно: я звертаюся думкою не до того, що я лишаю, а до того, що чекає мене. В міру того, як ми віддаляймось від речей, зв'язаних із тяжкими спогадами, що сповнювали до того часу мою уяву, спогади ці втрачають свою силу й швидко їх замінює радісне почуття життя, повного сили, свіжости й надії.

Мало було в мене таких днів — не скажу веселих: мені ще якось соромно було веселитись,—але таких приємних, хороших, як чотири дні нашої подорожі. У мене перед очима не було зачинених дверей матусиної кімнати, повз яку я не міг пройти, не здригнувшись, ні закритого, роялю, до якого не тільки не підходили, але на який і дивились із якимось острахом, ні жалібного вбрання (всі ми були одягнені просто, по-дорожньому),

ні всіх тих речей, які, живо нагадуючи мені страшну втратує змушували мене затамовувати в собі будь-який прояв життя г щоб часом не образити чимнебудь її пам'яті. Тут, навпаки, ввесь час нові мальовничі місця й речі зупиняють і розважають мою увагу, а весняна природа

навіває в душу радісні почуття задоволення теперішнім і ясної надії на майбутнє.

Рано, рано вранці немилостивий і, як завжди бувають люди на новій посаді, надто ретельний Василь стягає ліжника й запевняє, що час їхати і що все вже готове. Хоч як щулишся, лукавиш, гніваєшся, щоб хоч іще на чверть години продовжити солодкий ранковий сон, з рішучого Василевого обличчя бачиш,, що він невблаганний і ладен іще двадцять разів стягти ліжника; тоді схвилюєшся й біжиш на двір умиватись.

У сінях вже парує самовар, що його, розгорівшись як рак> розводить Митро—форейтор; на дворі вогко й туманно, ніби пара йде від запашного гною; сонечко веселим, яскравим світлом освітлює східню частину неба й солом'яні покрівлі просторих повіток навколо двору, лискучі від роси, що вкриває їх. Під ними стоять наші коні, прив'язані до жолобів, і чутп їх розмірене жування. Яканебудь лахмата Жучка, що задрімала вдосвіта на сухій купі гною, ліньки потягається і, помахуючи хвостом, дрібним бігцем простує на той бік двору.

Клопотуха-хазяйка розчиняє скрипучі ворота, виганяє задумливих корів на вулицю, де вже чути тупотіння, ревіння й мекання череди, і перемовляється словечком з сонною сусідкою. Пилип, закотивши рукава сорочки, витягає колесом цебро з глибокого колодязя, розбризкуючи світлу воду, виливає її в дубове корито, коло якого в калюжі вже хлюпощуться качки; і я радо дивлюся на виразне з широкою бородою Пилипове обличчя й на товсті жили та м'язи, що чітко визначаються на його голих могутніх руках, коли він робить якенебудь зусилля-

За перегорожею, де спала Мімі з дівчатами й через яку ми перемовлялися ввечері, чути рухання. Маруся з різними речамиє які вона спідницею намагається приховати від нашої цікавости,, частіше й частіше перебігає повз нас; нарешті, відчиняються двері, і нас кличуть пити чай.

Василь, у захваті надмірного старання, раз-у-раз вбігає до кімнати, виносить то те, то інше, підморгує нам і всяко умовляє Марію Іванівну їхати раніше. Коні запряжені й виявляють своє нетерпіння, зрідка побрязкуючи бубонцями; валізки, скрині, шкатулки й шкатулочки знов умощуються, і ми сідаємо на місця. Але щоразу в бричці ми знаходимо гору замість сидіння, так що ніяк не можна зрозуміти, як усе це було вмощене раніше і як тепер ми будемо сидіти; особливо один горіховий чайний ящик з трикутньою покришкою, що його дають нам у бричку й ставлять під мене, обурює мене. Але Василь каже, що це обімнеться, і я мушу йому вірити.

Сонце щойно піднялося над суцільною білою хмарою, що вкриває схід, і всю околицю враз залляло с покійно-радісним сяйвом. Все так чудово навколо мене, а на душі так легко й спокійно... Дорога широкою й дикою стрічкою в'ється попереду, між лугами засохлої стерні та блискучою росою трави; поде-кудиєпри дорозі стоїть похмура рокита або молода березка з дрібним клейким листям, кидаючи довгу непорушну тінь на засхлі глеюваті колії та дрібну зелену траву дороги... Одноманітний стукіт коліс та бубонців не заглушає пісень жайворонків, що в'ються над самим шляхом. Запах побитого молем сукна, пилу та якоїсь кислоти, яким одгонить од нашої брички, покривається запахом ранку, і я відчуваю в душі радісний неспокій, бажання щось зробити— ознака справжньої насолоди.

Я не встиг помолитись у заїзді; але як я не один уже раз помічав, що того дня, коли я з якихось причин забуваю виконати цей обряд, зі мною трапляється якенебудь нещастя, то я намагаюся виправити свою помилку: скидаю картуза, повертаюсь у куток брички, читаю молитви, хрещуся під курточкою так, щоб ніхто того не бачив. Але тисячі різних речей відхиляють мою увагу, і я кілька разів уряд, з неуважности, повторюю ті й самі слова молитви.

От на хідній стежці, що в'ється коло дороги, видно якісь постаті, що рухаються дуже повільно: це—прочани. Голови їм зап'яті брудними хустками, за спинами луб'яні клунки, ноги обмотані брудними подертими

онучами й узуті в важкі постоли. Рівномірно розмахуючи палицями й ледве позираючи на нас, вони повільно, поважною ходою посуваються вперед одне по одному, і мене цікавлять питання: куди, чого вони йдуть? чи довго триватиме їхня подорож, і чи скоро довгі тіні, що лягають од них на дорогу, зіллються з тінню рокити, повз яку вони мають пройти? От коляска четвериком поштових коней швидко біжить назустріч. Дві секунди — й обличчя, що на відстані двох аршин привітно, цікаво дивились на нас, уже промайнули, і чимсь дивним здається, що ці обличчя не мають зі мною нічого спільного і що ніколи, може, й не побачиш їх більше.

От обіч дороги біжать двоє спітнілих лахматих коней в хомутах з зашморгнутими за шлеї посторонками, і ззаду, звісивши довгі ноги в великих чоботях по обидва боки коня, на шиї якого висить дуга й зрідка ледве чутно побрязкує дзвоником, їде молодий парубок — візник і, збивши на одне вухо пояркового бриля, тягне якусь протягливу пісню. В обличчі й позі його так багато лінивого, безжурного задоволення, що мені Здасться найбільшим щастям — бути візником, їздити поворотними кіньми й співати сумних пісень. Онде, далеко за яром, видніє на ясно-голубому небі сільська церква під зеленим дахом; онде село, червоний дах панського будинка й зелений садок. Хто живе в цьому будинку? чи є там діти, батько, мати,, вчитель? Чому б нам не поїхати до цього будинка й не познайомитись із господарями? От довга валка величезних возів, запряжених кожен трьома ситими, товстоногими кіньми, яку ми повинні оминати стороною. "Що везете?" звертається Василь до першого візника, який спустив величезні ноги з полудрабків і, помахуючи батіжком, довго пильно-безтямним поглядом стежить за нами й відповідає щось лише тоді, коли його не можна почути. "З яким крамом?" звертається Василь до другого воза, на обгороженому передку якого під новою рогожею лежить другий візник. Руса голова з червоним обличчям і рудуватою борідкою на хвилину висовується з-під рогожі, байдуже-презирливим поглядом позирає на бричку й знов ховається — і мені приходять думки, що ці візники, мабуть, не знають, хто ми такі й куди їдемо...

Години з півтори я, заглибившись у різні спостереженняє не звертаю увагу на криві цифри, позначені на стовпах. Але от сонце починає дужче пекти мені голову й спину, дорога курить більше, трикутня покришка чайниці починає дуже муляти мені, я кілька разів змінюю позу; мені робиться душно, незручно й нудно. Всю мою увагу я звертаю на верстові стовпи й цифри, показані на них; я роблю різні математичні підрахунки щодо часу, коли ми можемо приїхати до станції. "Дванадцять верстов становлять третину тридцяти шости, а до Липець сорок одна, —отже, ми проїхали одну третину й скільки?" і т. інш.

— Василю,—кажу я, коли помічаю, що він починає окунів ловити на передку,—пусти мене на передок, голубчику!—Василь погоджується. Ми міняємось місцями; він ураз починає хропти й вивертається так, що в бричці вже нікому більше місця немає; а передо мною розкривається з висоти, де я сиджу, найприємніша картина: наші четверо коней—Неручинська, Дячок, Лівий голобельний і Аптекар, що я їх вивчив кожного до найменших подробиць і відтінків.

— Чому це сьогодні Дячок на правому орчику, а не на лівому, Пилипе?—трохи несміливо питаю я.

— Дячок?

— А Неручинська зовсім не везе,—кажу я.

— Дячка не можна на ліву запрягати,—говорить Пилип, не звертаючи уваги на мою останню репліку: — не такий кінь, щоб його на лівий орчик запрягати. Ліворуч треба такого коня, щоб, одне слово, кінь був, а це не такий кінь.

І Пилип із цими словами нахиляється на правий бік і, смикаючи 4 віжками з усієї сили, починає стьобати бідолашного Дячка по хвосту й по ногах якимсь особливим способом, знизу, і, хоч Дячок старається з усієї сили й мало не перевертає всієї брички, Пилип залишає цей маневр лише

тоді, коли відчуває потребу відпочити й зсунути невідомо для чого свого бриля на один бік, хоч він до цього дуже добре й міцно сидів на його голові. Я користаюся з такої щасливої хвилини й прошу Пилипа дати мені поправити. Пилип дає мені спочатку одну віжку, потім другу; нарешті, всі шість віжок і батіг переходять до моїх рук, і я цілком щасливий. Я силкуюся в усьому наслідувати Пилипа, питаю його, чи добре, але здебільшого кінчається тим, що він буває з мене незадоволений: каже, що той багато везе, а той зовсім не везе, висовує лікоть з-за моїх грудей і відбирає від мене віжки. Спека все збільшується, баранці починають надиматись, як мильні бульбашки, вище й вище, сходитись і набувають темно-сірого відтінку. У вікно карети висовується рука з пляшкою й вузликом; Василь навдивовижу спритно зіскакує З передка й приносить нам пиріжків із сиром та квасу.

На крутому узвозі ми всі виходимо з екіпажів і іноді наввипередки біжимо до моста, а тимчасом Василь і Яків, підгаль-мувавши колеса, з обох боків руками підтримують карету, начебто вонп змогли вдержати її, коли б вона впала. Потім з дозволу Мімі, я або Володя йдемо в карету, а Любочка або Катруся сідають у бричку. Переміщення ці дуже подобаються дівчатам, бо вони цілком правильно гадають, що в бричці далеко веселіше. Іноді підчас спеки, проїжджаючи гаєм, ми відстаємо від карети, рвемо зелені гілки й улаштовуємо в бричці альтанку. Рухома альтанка щодуху наздоганяє карету, і Любочка дуже пронизливо пищить при цьому, чого вона не забуває робити при кожній нагоді, коли їй щось подобається.

Але от і село, де ми будемо обідати й відпочивати. От уже запахло селом—димом, дьогтем, бубликами, почулися звуки гомону, людської ходи й колес; бубонці вже не так дзвенять, як у чистому полі, і з обох боків біжать хати під соломою, з різь-бованими тесовими ґанками й маленькими вікнами з червоними й зеленими віконницями, з яких подекуди визирає обличчя цікавої баби. От селянські хлопчики й дівчата в саміх сорочечках: вирячивши очі й розчепіривши руки, нерухомо стоять вони

на одному місці або, швидко дрібочучи в куряві босими ноженятами, незважаючи на загрозливі жести Пилипа, біжать за екіпажами й силкуються злізти на чемодани, прив'язані ззаду. От і рудуваті двірники з обох боків підбігають до екіпажів і принадливими словами та жестами один перед одним намагаються заманити проїжджих. Тпрру! ворота риплять, орчики чіпляються за стовпи, і ми в'їжджаймо в двір. Чотири години відпочинку й волі!

II. ГРОЗА

Сонце йшло до заходу і скісним гарячим промінням нестерпуче пекло мені шию й щоки; не можна було доторкнутись до розпечених країв брички; густа курява здіймалася з шляху й сповнювала повітря. Не було хоч би легесенького вітреця, що відносив би її. Поперед нас, на однаковому віддаленні, рівномірно похитувався високий, укритий пилом васаг карети з ва-жами, з-за якого видно було іноді батіг, що ним помахував кучер, його бриль і картуз Якова. Я не знав, куди подітись: ні чорне від пилу Володине обличчя, що дрімав поруч мене, ні рухи Пилипової спини, ні довга тінь від нашої брички, що під косим кутом бігла за нами, не могли розважити мене. Всю свою увагу звертав я на верстові стовпи, що я їх помічав здалека, і на хмари, раніше розсипані по небу, що, набувши зловісного чорного кольору, тепер збиралися в одну велику темну хмару. Зрідка гуркотів далекий грім. Це найдужче збільшувало мою нетерплячку приїхати швидче до постоялого двору. Гроза навівала на мене неймовірно важке почуття смутку й страху.

До найближчого села було ще верстов із десять, а велика темносиня хмара, що бозна де взялася, швидко посувалася до нас, хоч вітру й не було ніякого. Сонце, ще не сховане за хмарами, яскраво осяває її хмурну постать і сірі смуги, що йдуть від неї до самого обрію. Подекуди далеко спалахує блискавка й чути легенький гук, що ступнево посилюється й переходить у переривчатий гуркіт, який охоплює ввесь небосхил. Василь устає З передка й піднімає будку; кучери одягають сіряки й щоразу, як ударить грім, скидають шапки й хрестяться; коні нащулюють вуха, роздувають ніздрі, ніби принюхуючись до свіжого повітря, що йде від

хмари, яка наближається, і бричка швидче котиться курним шляхом. Мені робиться моторошно, і я відчуваю, як кров швидче обертається в моїх жилах. Але от передові хмари вже починають закривати сонце; от воно виглянуло востаннє, осяяло страшно-похмуру сторону обрію й сховалося. Все навкруги відразу змінюється й набуває зловісного характеру. От затримтів осиковий гай; листочки робляться якогось білокаламутного кольору, який яскраво вирізняється на фіалковому тлі хмари, шелестять і крутяться; верховіття великих берез починає розхитуватись і пучки сухої трави летять через дорогу. Щури й білогруді ластівки, ніби бажаючи зупинити нас, ширяють навколо брички й пролітають під самими грудьми коней; галки з розтріпаними крилами якось боком літають по вітру; краї шкіряного фартука, що ним ми застібну-лися, починають підніматися, пропускаючи до нас подуви вогкого вітру, і, розмахуючись, битись об бричку. Блискавка спалахує наче в самій бричці, сліпить очі й на одну мить осяває сіре сукно, галон і Володину постать, що прищулилася в кутку. І зараз же над самою головою лунає величний гуркіт, який, наче піднімаючись чимраз вище й вище, ширше й ширше, величезною спіральною лінією, поступово посилюється й переходить в оглушливий тріск, що мимоволі змушує тримтіти й стримувати дихання. Гнів бояшй! як багато поезії в цій простонародній думці!

Колеса крутяться швидче й швидче; я дивлюсь на спини Василя й Пилипа, який нетерпляче смикає віжки, і помічаю, що вони бояться. Бричка хутко біясить з гори й грюкотить по дощаному мосту; я боюсь поворухнутись і кожну мить чекаю для всіх нас загибелі.

Тпру! одірвався орчик, і на містку, незважаючи на безнастанний оглушливий гуркіт, ми мусимо зупинитись.

Притулившись головою до краю брички, — а дух мені забиває й завмирає серце, — я безнадійно стежу за рухами товстих чорних пальців Пилипа, що поволі зашморгує петлю й вирівнює посторонки, штовхаючи орчикового коня і долонею ч і пужалном.

Тривожні почуття смутку й страху збільшувалися в мені разом із тим, як дужчала гроза, але коли прийшла велична хвилина німої тиші, яка буває звичайно перед щонайсильнішим вибухом грози, то почуття ці зросли до такої міри, що коли б продовжити це становище на чверть години, я певен, що вмер би, перехвилювавшись. Під цей самий час з-під мосту раптом виходить у самісінькій брудній подраній сорочці якась людська істота з брезклим, безтямним обличчям, нічим не прикритою обстриженою головою, що ввесь час хитається, з кривими без-м'язовими ногами і з якимсь червоним, лискучим киктем замість руки, що він його суне просто в бричку.

— Б-а-тень-ко! вбо-го-му Хри-ста ра-ди, — звучить болізний голос, і старець за кожним словом хреститься й кланяються в пояс.

Не можу висловити почуття холодного жаху, що охопив мою душу в ту мить. Волосся заворушилося на моїй голові, а очі з безтямним страхом уп'ялися в старця.

Василь, що підчас подорожі подає милостиню, дає накази Пилипові про те, як закріпляти орчик, і тільки тоді, як усе готове, і Пилип, збираючи віжки, лізе на передок, він починає щось діставати з бокової кешені. Але тільки ми рушаймо, сліпуча блискавка, враз вогненним світлом осяваючи всю лощовину, змушуй коней зупинитись і без щонайменшої павзи розлягаються такий оглушливий удар грому, що, здасться, все склепіння небесне падає на нас. Вітер ще збільшується; гриви й хвости коней, Василева шинеля й краї фартуха приймають один напрям і шалено мають від подувів шаленого вітру. На шкіряний верх брички важко впала велика дощова краплина... друга, третя, четверта і раптом наче хтось забарабанив над нами, і дощ, пішовши, поняв усе навколо рівномірним шумом. З того, як рухаються Василеві лікті, я

помічаю, що він розв'язує калитку, старець хреститься, кланяється й біжить біля самих коліс, так що от-от вони роздавлять його. "По-да-ай Христа ради!" Нарешті, мідна копійка летить повз нас, і жалюгідне створіння в промоклому до рубця лахмітті, що обліпило його худе тіло, хитаючись од вітру, здивовано зупиняється серед дороги й зникає З моїх очей.

Косий дощ, гнаний сильним вітром, лив як із відра; з фризової Василевої спини текли потоки в калюжу каламутної води; що зібралася у фартуху. Порох, що спочатку збився балабуш-ками, перетворився на рідке болото, яке місили колеса; бричку почало трусити менше, і глеюватими коліями потекли каламутні струмені. Блискавка світила ширше й блідніте, і гуркіт грому вже був не такий чутний за рівномірним шумом дощу.

Але от дощ стає дрібніший; хмара починає розповзатись хвилястими облоками, яснішати в тому місці, де має бути сонце, і крізь сірувато-білі краї хмар ледве видко клаптик ясної блакиті. Через хвилину несміливий промінь сонця вже блищить у калюжах на дорозі, на смугах дрібного прямовисного дощу, що сіється, як крізь сито, і на обмитій, лискучій придорожній траві. Чорна хмара так само грізно застилає протилежну сторону небосхилу, але я вже не боюся її. Я відчуваю невимовно радісне почуття надії жити, що швидко замінює в мене почуття страху. Душа моя всміхається так само, як і освіжена, звеселіла природа. Василь одкидає комір шинелі, скидає картуза й струшує його; Володя одкидає фартух; я висовуюся з брички й пожадливо впиваю в себе освіжене, запашне повітря. Лискучий, обмитий короб карети з важами й валізками похитуються перед нами, кінські спини, шлеї, віжки, шини на колесах — все мокре й блищить на сонці, наче скрите лаком. По один бік дороги неозорне озиме поле, подекуди перерізане неглибокими ярами, виблискує мокрою землею й зелом і стелеться тінястим килимом аж до самого обрію; по другий бік — осиковий гай, порослий ліщиною та черемшиною, стоїть, мов переповнений щастям, не поворухнеться й поволі ронить з своїх обмитих гілок ясні дощові краплини на сухе торішнє листя. З усіх боків в'ються З веселою піснею й хутко падають чубаті

жайворонки; в мокрих кущах чути клопітливий рух маленьких пташок і з середини гаю ясно линуть звуки зозулі. Такий чарівний цей чудовий запах лісу після весняної грози, запах берези, фіялки, прілого листу, сморжів та черемшини, що я не можу всидіти в бричці, зіскакую з підніжки, біжу до кущів і, хоч мене засипає дощовими краплями, рву мокрі гілки розквітлої черемшини, б'ю ними себе по обличчю й упиваюся чудовим їхнім запахом. Не звертаючи навіть уваги на те, що до моїх чобіт пристають величезні грудки грязюки й що панчохи мої давно мокрі, я, тьопаючи по грязі, біжу до вікна карети.

— Любочко! Катрусю! — кричу я, подаючи туди кілька гілок черемшини: — подивіться, як гарно!

Дівчата пищать, ахкають; Мімі кричить, щоб я йшов геть, а то мене обов'язково роздавлять.

— Та ти понюхай, як пахне! — кричу я.

III. НОВИЙ погляд

Катруся сиділа коло мене в бричці і, схиливши свою гарненьку голівку, задумливо стежила за курним шляхом, що біг иід колесами. Я мовчки дивився на неї Й дивувався на той не по-дитячому сумний вираз, що вперше сьогодні бачив його на її рожевому личку.

— А от незабаром ми й приїдемо до Москви, — сказав я.— Як ти гадаєш, яка вона?

— Не знаю, — відповіла вона нехотя.

— Ну, а всеж таки як ти гадаєш: більше, ніж Серпухове, чи ні?

— Що?

— Я нічого.

Але тим самим інстинктивним почуттям, яким одна людина пізнає думки другої і яке є провідна нитка розмови, Катруся зрозуміла, що мене болить її байдужість; вона підвела голову й звернулася до мене:

— Тато казав вам, що ми житимемо у бабусі?

— Казав; бабуся хоче зовсім з нами жити.

— І всі житимемо?

— А як же; ми житимемо нагорі в одній половині, ви— в другій, а тато — у флігелі, а обідатимемо всі вкупі внпзу у бабусі.

— Maman каже, що бабуся така поважна, сердита?

— Ні-і! Це тільки так попервах здається. Вона поважна, але зовсім не сердита; навпаки, дуже добра, весела. Коли б ти бачила, який бенкет був на її іменини!

— Все ж я боюся її; та, проте, бозна ще, чи будемо ми... Катруся раптом замовкла й знов замислилася.

— Що-о? — Запитав я, збентежений.

— Нічого, я так.

— Ні, ти щось сказала: "бозна..."

— Так ти казав, який бенкет був у бабусі?

— Ага, от шкода, що вас не було; гостей було сила, чоловіка з тисячу, генерали, і я танцював... Катрусю! — раптом сказав я, запинившись на середині своєї оповідки, — ти не слухаєш?

— Ні, чую: ти говорив, що ти танцював.

— Чого ти така сумна?

— Не завжди ж веселій бути.

— Ні, ти дуже змінилася відтоді, як ми приїхали з Москви. Скажи по правді, — додав я рішуче, повертаючись до неї, — чого ти стала якась чудна?

— Хіба я чудна? — відповідала Катруся з піднесенням, яке доводило, що моє зауваження цікавило її, — я зовсім не чудна.

— Ні, ти вже не така, як раніше, — вів я далі: — раніше видно було, що ти в усьому з нами заодно, що ти нас вважаєш за рідних і любиш так само, як і ми тебе, а тепер ти зробилася така серйозна, цураєшся нас...

—■— Аж ніяк...

— Ні, ти дай мені договорити, — перебив я, вже починаючи відчувати легеньке лоскотання в носі перед слізьми, що завжди навертались мені на очі, коли я висловлював давно заготовлену заповітну думку: — ти цураєшся нас, розмовляєш лише З Мімі наче не хочеш нас знати!

— Так не можна ж завжди бути однаковими: треба колинебудь і змінитися, — відповідала Катруся, що завжди мала звичку пояснювати все якоюсь фаталістичною необхідністю, коли не Знала, що говорити.

Я пам'ятаю, що якось, посварившись із Любочкою, яка назвала її дурною дівчинкою, вона відповідала: "не всім ясе розумним бути, треба fí дурним бути"; але, мене не задовольнила відповідь, що треба ж і змінитись колинебудь, і я допитував далі:

— Та для чого ж це треба?

— Адже не завжди ж ми житимемо вкупі, — відповідала Катруся, злегка червоніючи й пильно дивлячись у Пилипову спину.— Матуся могла жити у покійниці вашої maman, що була її щира приятелька, а з графинею, яка, кажуть, така сердита, ще й бозна, чи зійдуться вони. Та й усе ж таки колинебудь та ми розійдемось: ви багаті—у вас є Петровське, а ми бідні — у матусі нічого немає-

"Ви багаті — ми бідні"... Ці слова й поняття, зв'язані з ними, здалися мені надзвичайно дивні. Бідні, як я тоді розумів, могли бути лише старці та мужики, і цього поняття бідности я ніяк не міг поєднати в своїй уяві з граціозною гарненькою Катрусею. Мені здавалося, що Мімі й Катруся, якщо завжди жили, то й житимуть з нами й ділитимуть усе нарівно. Інакше й бути не могло. Тепер же тисячі нових неясних думок про їхній самотній стан зароїлися мені в голові, і мені стало так соромно, що ми багаті, а вони бідні, що я почервонів і не міг наважитись глянути на Катрусю.

"Що ж таке, що ми багаті, а вони бідні? — думав я, — і як ¡З цього випливає потреба розлучатись? Чого ж нам не поділити нарівно того, що ми маємо?" Але я розумів, що з Катрусею про це не слід говорити, і якийсь практичний інстинкт всупереч цим моїм логічним міркуванням уже говорив мені, що вона має рацію і що недоречно-було б пояснювати їй мою думку.

— Невже ти справді поїдеш од нас?—спитав я. — Як же це ми будемо жити нарізно?

— Що ж робити, мені й самій боляче; тільки якщо так станеться, я знаю, що я робитиму...

— Акторкою будеш..., от дурниці! — підхопив я, знаючи, що вона завжди мріяла бути акторкою.

— Ні, це я казала, коли була маленька...

— Так що ж ти зробиш?

— Піду в манастир і буду там жити, ходитиму в чорненькому платтячку, в оксамитовій шапочці.

Катруся заплакала.

Чи траплялось вам, читачу, в певну добу життя раптом помічати, що ваш погляд на речі цілком змінюються, ніби всі речі, що ви їх бачили до того часу, раптом повернулись до вас другою, невідомою ще стороною? Отож моральна зміна відбулася в мені вперше підчас нашої подорожі, яку я і вважаю за початок моїх підпарубочих років.

Я вперше тоді ясно усвідомив те, що не ми тільки, тобто наша родина, живемо на світі, що не всі інтереси обертаються навколо нас, а що є інше життя — людей, що нічого спільного З нами не мають, не цікавляться нами й навіть не знають, що ми існуємо. Звичайно, я й раніше це знав; але знав не так, як це взнав тепер, не усвідомлював, не відчував.

Думка обертається в переконання лише певним шляхом, часто зовсім несподіваним і відмінним від шляхів, якими, щоб Здобути те саме переконання, йдуть інші люди. Розмова з Катрусею, що дуже вразила мене й змусила замислитись над її майбутнім, була для мене цим шляхом. Коли я дивився на села й міста, що через них ми проїздили, в яких у кожному будинку жила принаймні така родина, як наша, на жінок,

дітей, що З цікавістю дивилися одну хвилину на екіпаж і назавжди щезали з очей, на крамарів, мужиків, що не тільки не вклонялися нам, як я звик бачити це в Петровському, але навіть і не дивились на нас, — мені вперше стукнуло в голову: що ж може їх цікавити, коли вони зовсім не думають за нас? І з цього питання виникли інші: як і чим вони живуть? як виховують своїх дітей? чи вчать їх? чи пускають гратись? як карають? і т. інш.

IV. У МОСКВІ

Коли ми приїхали до Москви, зміна в моїх поглядах на речі, на особи й на своє ставлення до них зробилася ще помітніша.

Коли я вперше побачив бабусю, коли побачив її худе в зморшках обличчя й згаслі очі, почуття підлесливої пошани й страху, що я до неї відчував, перейшло в жаль до неї; а коли вона, притулившись обличчям до Любочкиної голови, заридала так, ніби перед її очима був труп її милої доньки, жаль перейшов навіть у любов. Мені ніяково було бачити її сум підчас побачення з нами; я розумів, що ми самі по собі ніщо для неї, що ми їй дорогі лише як спогад; я відчував, що в кожному поцілунку, якими вона вкривала мої щоки, була одна думка: її немає, вона померла, я не побачу її більше.

Тато, що в Москві майже зовсім не звертав на нас уваги і з завжди стурбованим обличчям тільки на обід приходив до нас у чорному сурдуті або фраку, разом із своїм великим одко-ченим коміром сорочки, халатом, старостами, прикажчиками, проходками на тік та полюванням — підупав у моїх очах дуже. Карл Іванович, якого бабуся називала "пестун", який раптом, бозна нащо, надумав змінити свою статечну, знайому мені лисину на руду перуку з вузеньким проділем майже посередині голови, видався мені такий чудний та кумедний, що я дивувався, як міг я раніше не помічати цього.

Між дівчатами й нами теж появилася якась незрима перепона; вони й ми мали вже свої секрети; вони начебто пишалися перед нами своїми спідничками, що чимраз ставали довші, а ми — своїми штанами з штрипками. А Мімі першої ж неділі вийшла до їдальні в такому розкішному вбранні і з такими стрічками на голові, що вже зразу видно було, що ми не на селі і що тепер усе піде по-іншому.

V. СТАРШИЙ БРАТ

Я був лише на рік і кілька місяців молодший од Володі; ми росли, вчилися й гралися завжди вкупі. Нас не розрізняли, як старшого й молодшого; але саме коло того часу, що про нього я говорю, я почав розуміти, що Володя не товариш мені щодо віку, нахилів і здібностей. Мені навіть здавалося, що Володя сам розуміє своє першенство й пишається ним. Таке переконання, може й помилкове, розпалило в мені самолюбство, яке страждало щоразу, стикаючись із ним. Він в усьому був вищий за мене: в розвагах, у науках, у суперечках, у вмінні поводитись, і все це віддаляло мене він нього й змушувало відчувати незрозумілі для мене моральні страждання. Якби, коли Володі вперше зробили голяндські сорочки з зборами, я сказав прямо, що мені дуже прикро не мати таких, я певен, що мені стало б легше й не здавалося 6 щоразу, коли він лагодив свої ковнір-чики, що він робить це для того тільки, щоб образити мене.

Мене найбільше мучило те, що Володя, як мені іноді здавалось, розумів мене, але намагався приховувати це.

Хто не помічав тих таємничих безслівних стосунків, що виявляються в непомітній усмішці, рухові чи погляді між людьми, які завжди живуть укупі: братами, приятелями, чоловіком та жінкою, паном і слугою, особливо коли ці люди не в усьому одверті між собою? Скільки недоговорених бажань, думок і страху, що тебе зрозуміють, буває в одному випадковому погляді, коли несміливо й нерішуче зустрічаються ваші очі!

Але, може, мене ошукувала щодо цього моя надмірна вразливість та схильність до аналізи; може, Володя зовсім і не почував того, що я. Він був палкий, одвертий і несталий у своїх захопленнях. Захоплюючись найрізноманітнішими речами, він віддавався їм усією душею. є

То раптом нападала на нього пристрасть до малюнків: він сам починав малювати, купував на всі свої гроші, просив у вчителя малювання, у тата, у бабусі; то пристрасть до різних штучок, якими він прикрашав свій столик, збираючи їх по всьому дому; то пристрасть до романів, які він діставав нишком, і читав цілими днями й ночами... Я мимоволі захоплювався його пристрастями, але був надто гордий, щоб наслідувати його, і надто молодий та несамостійний, щоб іти новим шляхом. Але нічому я не заздрив так, як щасливій, шляхетно-одвертій Володиній вдачі, яка особливо помітна була підчас суперечок, що траплялися між нами. Я відчував, що він робить добре, але не міг наслідувати його.

Якось, саме тоді, коли він щонайдужче захоплювався дрібними штучками, я підійшов до його стола й розбив навмисне порожній різноколірний флякончик.

— Хто тебе просив чіпати мої речі?—сказав Володя, який саме ввійшов до кімнати й помітив, що я порушив симетрію в. різноманітних прикрасах його столика.—А де флякончик? обов'язково ти...

— Ненавмисне звалив, він і розбився... Скільки там того лиха!..

— Зроби мені ласку, ніколи не смій торкатись до моїх речей, — сказав він, складаючи куски розбитого флякончика і з жалем дивлячись на них.

— Будь ласка, не командуй,—відповів я. — Розбив, так розбив, що ж тут і говорити!

І я посміхнувся, хоч мені зовсім не хотілось посміхатися.

— Так, тобі нічого, а мені чого,—казав далі Володя, сіпаючи плечем (цей жест він у спадщину дістав від тата).— Розбив, та ще й сміється! От уредне хлоп'я.

— Я хлоп'я, а ти великий та дурний.

— Не хочу з тобою лаятись,—сказав Володя, злегка відштовхуючи мене,—іди геть!

— Не штовхайся!

— Геть, кажу!

— А я тобі кажу: не штовхайся!

Володя взяв мене за руку й хотів одтягти від столу, але я вже був роздратований до краю: схопив стіл за ніжку й перекинув його: "От же тобі!" і всі порцелянові та кришталеві штучки з брязкотом полетіли на підлогу.

— Який огидний хлопчисько!—закричав Володя, силкуючись підтримати надібочки, що падали зі стола.

"Ну, тепер усьому край,—думав я, виходячи з кімнати:—ми назавжди розбраталися".

До вечора ми не говорили один до одного,—я ночував себе винним, боявся глянути на нього й цілий день не міг нічого робити; Володя, навпаки, вчився добре і, як завжди, по обіді говорив і сміявся з дівчатами.

Як тільки вчитель кінчав лекцію, я виходив з кімнати: мені дуже вже ніяково й соромно було лишатися на самоті з братом. Після вечірньої

лекції з історії я взяв зошити й пішов до дверей. Проходячи повз Володю я, хоч мені й хотілося підійти й помиритись із ним, надувся й силкувався зробити сердите обличчя. Володя під той самий час підвів голову і з ледве помітною добродушною усмішкою сміливо подивився на мене. Погляди наші Зустрілися, і я зрозумів, що він розуміє мене, і те, що я розумію, що він розуміє мене; але якесь непереможне почуття змусило мене відвернутись.

— Миколонько!—сказав він мені звичайнісіньким, аж ніяк не патетичним голосом, — годі сердитись. Даруй мені, якщо я тебе скривдив!

1 він подав мені руку.

І от, ніби піднімаючись усе вище й вище, щось раптом почало давити мені в грудях і стискувати дихання; але це тривало лише одну секунду: на очах виступили сльози, і мені полегшало.

— Прости... ме... не, Воло... дю,—сказав я, стискуючи йому руку. Володя, одначе, дивився на мене так, наче ніяк не розумів,

чого в мене на очах сльози...

VI. МАРУСЯ

Але жодна з змін, що сталися в моїх поглядах на речі, не вразила мене так, як та, через яку я в одній з наших покоївок перестав бачити слугу жіночої статі, а почав бачити жінку, від якої могли залежати до деякої міри мій спокій і щастя.

З того часу, як пам'ятаю себе, пам'ятаю я й Марусю в нашому будинку, і ніколи, до того випадку, що змінив цілком мій погляд на неї і що про нього я розповім зараз, я не звертав на неї щонайменшої уваги. Марусі було років із двадцять п'ять, коли мені було чотирнадцять; вона

була дуже гарна; але я боюся описувати її, боюся, щоб уява знову не змалювала мені чарівний і облудний образ, який утворився в ній підчас моєї пристрасти. Щоб не помилитись, скажу тільки, що вона була незвичайно біла, розкішно розвинута й була жінка, а мені було чотирнадцять років.

Під одну з тих хвилин, коли з книжкою в руці робиш прохідку по кімнаті, намагаючись іти тільки по одних щілинах мостин, або виспівуєш якийнебудь химерний мотив, або розмазуєш атрамент по краю стола, або товчеш без ніякої думки якенебудь речення,—одне слово, під одну з тих хвилин, коли розум відмовляється від роботи, і уява, взявши гору, шукає вражінь, я вийшов з клясної кімнати й без мети спустився до площадки.

Хтось у черевиках ішов угору по другому зворотові сходів. Ясна річ, мені хотілося знати, хто це, але раптом шум ходи замовк, і я почув Марусин голос: "Гетьте бо, що ви пустуєте? А як Марія Іванівна прийдуть, хіба добре буде?.."

— Не прийде, — пошепки сказав Володин голос, і слідом за цим щось заворушилось, наче Володя хотів затримати її.

— Та куди ви з руками лізете? Безстиднику! — і Маруся З стягненою на бік косинкою, з-під якої видко було білу гладку шию, пробігла повз мене.

Не можу висловити, до якої міри вразило мене це відкриття; проте, почуття здивування незабаром змінилося на співчуття Володиному вчинкові,—мене вже не вражав самий його вчинок, а те, як це він збагнув, що робити так—приємно. І мені мимоволі захотілося наслідувати його.

Я цілими годинами сидів іноді на площадці без ніякої думки, З напруженою увагою дослухаючись до найменших рухів нагорі; але ніколи

не міг примусити себе робити те, що й Володя, хоч мені й хотілося того над усе в світі. І іноді, прищулившись за дверима, я з важким почуттям заздрости та ревнощів слухав вовтузню, що здіймалася в дівочій, і мені приходило в голову: яке було б моє становище, коли б я пішов нагору і, так само як Володя, схотів би поцілувати Марусю? що б я сказав із своїм широким носом та розкуйовдженим чубчиком, коли б вона запитала мене, чого мені треба? Іноді я чув, як Маруся казала Володі: а Так от пеня, що це ви насправді причепились до мене? Одійдіть бо! От пустун... Чого он Микола Петрович ніколи не ходить сюди й не пустує?.." Вона не знала, що Микола Петрович сидить тієї хвилини під сходами й усе на світі ладен віддати, аби бути на місці пустуна Володі.

Я був соромливий зроду, але соромливість моя ще збільшувалася, бо я напевне знав, що я з лиця негарний. А я переконаний, що ніщо не має такого надзвичайного впливу на напрям людини, як його врода; і не так сама врода, як певність того, чи хороша вона чи погана.

Я був надто самолюбний, щоб звикнути до такого стану, потішав себе, як лисиця, запевняючи себе, що виноград ще зелений, тобто намагався з презирством ставитись до всіх вигод, які має хороша врода, з яких, як я сам бачив, користується Володя і на які я по щирості, заздрив, але напружував усі сили свого розуму й уяви, щоб знаходити насолоду в гордовитій самотності.

VII. ШРІТ

— Ой, боже мій! Порох!—скрикнула Мімі уриваним, схвильованим голосом.—Що ви робите? Ви хочете будинок спалити, загубити всіх нас...

І з невимовним виразом твердости духу Мімі звеліла всім розступитись, великими, рішучими кроками підійшла до розсипаного шроту і, не вважаючи на небезпеку, що могла статися наслідком несподіваного вибуху, почала топтати його ногами. Коли, на її думку, небезпека вже пройшла, вона покликала Михея й звеліла йому викинути

ввесь цей порох кудинебудь далі або найкраще в воду і, гордовито стріпуючи чепчиком, попрямувала до вітальні. "Дуже добре їх доглядають, що й казати",—пробурчала вона.

Коли тато прийшов до флігеля, і ми разом із ним пішли до бабусі, в її кімнаті вже сиділа Мімі коло вікна і з якимось таємничо-офіційним виразом грізно дивилася повз двері. В її руці було щось загорнене в кілька папірців. Я догадався, що це був шріт, і що бабусі все вже відомо.

Крім Мімі, в бабусиній кімнаті була ще покоївка Гапка, що, як видко було з її сердитого почервонілого виду, була дуже збентежена, і лікар Блюменталь, маленька таранкувата людина, який даремно намагався заспокоїти Гапку, роблячи їй очами й головою таємничі миротворні знаки.

Сама бабуся сиділа трохи боком і розкладала пасьянс — Мандрівник, що завжди визначало дуже недобрий настрій.

— Як ся маєте сьогодні, maman?... чи добре спалося?—сказав тато, почтиво цілуючи її в руку.

— Чудово, мій голубе: здається, ви знаєте, що я єзавжди буваю здорова,—відповідала бабуся таким тоном, наче татове запитання було цілком недоречне й образливе запитання.— Що ж, чи ви мені хочете дати чисту хустку?—казала вона далі, звертаючись до Гапки.

— Я вам дала,—відповідала Гапка, вказуючи на білу, як сніг батистову хустку, що лежала на ручці крісла.

— Заберіть цю брудну ганчірку й дайте мені чисту, моя мила.

Гапка підійшла до шифоньєрки, висунула шухляду й так грюкнула нею, що шибки задзвеніли в кімнаті. Бабуся грізно оглянулась на всіх нас і пильно стежила й далі за всіма рухами покоївки. Коли вона подала їй, як мені здавалося, ту саму хустку, бабуся сказала:

— Коли ж ви мені натрете табаки, моя мила?

— Матиму час, так натру.

— Що ви кажете?

— Натру сьогодні.

— Коли ви мені не хочете служити, моя мила, ви б так і сказали: я б давно вас вирядила додому.

— І виряджайте, не плакатиму,—півголосом проказала покоївка.

Лікар саме почав був моргати на неї, але вона так гнівно й рішуче на нього подивилася, що він зразу спустив очі й зацікавився ключиком од свого годинника.

— Бачите, голубе,—сказала бабуся, звертаючись до тата, коли Гапка, щось буркочучи, вийшла з кімнати,—як зі мною говорять у моїй хаті?

— Дозвольте, maman, я сам натру вам табаки,—сказав тато, що почував себе, очевидно, в скрутному становищі.

— Ні вже, дякую вам: вона саме через те й нахабна така, що знає—ніхто опріч неї не вміє так натерти табаки, як я люблю. Ви знаєте, мій голубе,—казала далі бабуся, помовчавши хвилину,—що ваші діти сьогодні мало не спалили будинка?

Тато з почтивою цікавістю дивився на бабусю.

— Так, вони от чим бавляться. Покажіть їм,—сказала вона, Звертаючись до Мімі.

Тато взяв у руки шріт і не міг не всміхнутись.

— Та це шріт, maman, —сказав він:—це зовсім безпечна річ.

— Дуже вам, голубчику, вдячна, що ви мене вчите, тільки я вже надто стара...

— Нерви, нерви!—прошепотів лікар. І тато зараз же звернувся до нас:

— Де ви це взяли? і як ви смійте пустувати з такими речами?

— Нема чого їх питати, а треба пестуна їхнього запитати, — сказала бабуся, особливо презирливо вимовляючи слово пестун,—куди він дивиться?

— Вольдемар сказав, що сам Карл Іванович дав йому цей поро х,— підхопила Мімі.

— Ну, от бачите, який він хороший,—сказала далі бабуся,— і де він, цей пестун, як там його... Покличте його сюди!

— Я його пустив у гості,—сказав тато.

— Це не резон: він завжди повинен бути тут. Діти не мої, а ваші, і я не маю права радити вас, бо ви ж розумніші за мене,—вела своєї бабуся,— але, здається, час би вже наняти для них гувернера, а не пестуна, німецького мужика. Так, дурного мужика, що нічого іншого їх навчити не може, як лихого поводження та тирольських пісень. Дуже треба, я вас питаю, дітям уміти співати тирольських пісень? А в тім, тепер нема кому про це дбати, і ви можете робити, що хочете.

Слово "тепер" визначало—коли вони не мають матері, і викликало сумні спогади в бабусиному серці; вона спустила очі на табатирку з портретом і замислилась.

— Я давно вже думаю про це,—нахопився сказати тато:— і хотів порадитись із вами, maman: чи не запросити нам St.-Jérôm'a, що тепер за квитками читає їм лекції?

— І чудово зробиш, мій друже,—сказала бабуся вже не тим невдоволеним голосом, яким говорила перед тим:—St.-Jérôm, принаймні, gouverneur, що зрозуміє, як треба вчити des enfants de bonne maison, а не звичайний menin, пестун, що здатний лише на те, щоб водити їх гуляти.

— Я завтра же поговорю з ним,—сказав тато.

І справді, через два дні після цієї розмови Карл Іванович мусив поступитися місцем молодому дженджикові-французові.

VIII. ІСТОРІЯ КАРЛА ІВАНОВИЧА

Пізно ввечері перед тим днем, коли Карл Іванович мав назавжди їхати від нас, він стояв у своєму ватяному халаті й чер-

воній шапочці коло ліжка,—і нахилившись над чемоданом, ретельно складав туди свої речі.

Останнім часом Карл Іванович поводився з нами якось особливо сухо: він наче уникав будь-яких стосунків із нами. От і тепер, коли я ввійшов до кімнати, він глянув на мене з-під лоба й знов узявся до свого діла. Я приліг на своєму ліжкові, але Карл Іванович, що раніше суворо забороняв нам робити це, нічого не сказав мені, і думка, що він більше не буде ні лаяти, ні зупиняти нас, що йому немає до нас ніякого діла, живо

нагадала мені неминучу розлуку. Мені стало сумно, що він розлюбив нас, і хотілося показати йому це почуття.

— Дозвольте, я допоможу вам, Карле Івановичу,—сказав я, підходячи до нього.

Карл Іванович глянув на мене й знов одвернувся, але в швидкому погляді, що він його на мене кинув, я прочитав не байдужість, якою я пояснював його холодність, а щирий зосереджений сум.

— Бог усе бачить і все знає, і на все його свята воля,— сказав він, випростуючись на ввесь зріст і тяжко зідхаючи.— Так, Миколонько,— говорив він далі, помітивши, що я дивлюсь на нього з виразом щирого співчуття,—моя доля бути нещасному з самого мого дитинства й до самої смерти. Мені завжди платили злом за добро, що я його робив людям, і моя нагорода не тут, а звідти,—сказав він, указуючи на небо.—Коли б ви Знали мою історію і все, чого я зазнав у житті... Я був швець, я був салдат, я був дезертир, я був фабрикант, я був учитель, а тепер я нуль. Я, як і божий син, не маю місця, куди прихилити голову,—закінчив він і, заплющивши очі, сів у своє крісло.

Помітивши, що Карл Іванович перебуває в тому чутливому настрою, коли він, не звертаючи уваги на слухачів, висловлює для самого себе свої заповітні думки, я мовчки й не спускаючи очей з його доброго обличчя, сів на ліжкові.

— Ви не дитина, ви можете розуміти. Я вам розповім свою історію й усе, чого я зазнав у цьому житті. Колинебудь ви згадаєте старого друга, що дуже вас любив, діти...

Карл Іванович сперся рукою на столик, що стояв коло нього, понюхав табаки і, звівши очі до неба, тим особливим, рівномірним горловим голосом, яким він здебільшого, диктував нам, так почав оповідати:

"Я бил нешаслів ішо во чрева моєй матері. Das Unglück verfolgte mich schpn im Schosse meiner Mutter",— сказав він ще раз з іще більшим почуттям.

Карл Іванович не один раз? в однаковому порядку, в тих і самих виразах і з завжди однаковими інтонаціями розповідав мені потім свою історію, отож я й гадаю, що зможу передати її майже од слова до слова, крім, звичайно, неправильности мови, про що читач може мати уявлення з першої фрази. Чи була це справді його історія, чи витвір фантазії, що народився підчас самотнього життя його в нашій сім'ї, якому він і сам почав вірити через часте повторювання, чи він лише прикрасив фантастичними фактами справжні події свого життя—я ще не вирішив цього й досі. З однієї сторони, він із дуже живим почуттям і методичною послідовністю, що становлять головні ознаки правдоподібности, розповідав свою історію, щоб можна було не вірити їй; з другої сторони, надто багато було поетичних моментів у його історії, так що саме ці моменти й викликають сумнів.

"У моїх жилах тече шляхетна кров графів фон-Зом-мерблят! In meinem Adern fliesst das edle Blut der Grafen von Sommerblatt! Я народився через шість тижнів після весілля. Чоловік моєї матері (я звав його татком) був орендар у графа Зоммерблят. Він не міг забути сорому моєї матері й не любив мене. У мене був маленький брат Johann і дві сестри, але я був чужий у своїй власній сім'ї. Ich war ein Fremder in meiner eigenen Familie! Коли Johann пустував, татко говорив: "З цією дитиною Карлом я не матиму й хвилини спокою!" і мене лаяли та карали. Коли сестри сварилися поміж себе, татко говорив: "З Карла ніколи не буде слухняного хлопчика!" і мене лаяли та карали. Лише добра моя ненька любила й голубила мене. Часто вона казала мені: "Карле, йди сюди, до моєї кімнати", і вона потихеньку цілувала мене. "Бідний, бідний Карле, — казала вона,—ніхто тебе не любить, але я ні на кого тебе не зміняю. Одного просить у тебе твоя матуся,—говорила вона мені:—вчись добре й будь чесна людина, бог не покине тебе. Trachte nur ein ehrlicher Deutscher zu werden,—sagte sie,—und der liehe Gott wird dich nicht verlassen!" І я старався. Коли мені вийшло чотирнадцять років, і я міг іти до причастя,

моя матуся сказала моєму таткові: "Карл уже великий хлопець, Густаве, що будемо з ним робити?" 1 татко сказав: "Не знаю!" Тоді матуся сказала: "Віддамо його до міста, до п. Шульц, нехай він буде швець". І татко сказав: "Гаразд". Und mein Vater sagte: "gut". Шість років і сім місяців я жив у місті в шевця, і хазяїн любив мене. Він сказав: "Карл добрий робітник і незабаром він буде мій Geselle!" Але... чоловік стріляє? а бог кулі носить: 1796 року була призначена Conscription, і всі, хто міг служити, од вісімнадцяти до двадцяіь першого року мусили зібратись до міста.

"Татко й брат Johann приїхали до міста, і ми разом пішли тягти жеребки, кому бути Soldat і кому не бути Soldat. Johann витяг нещасливий нумеро—він мав бути Soldat; я витяг щасливий нумеро—я не мав бути Soldat. І татко сказав: "Мав я одним-одного сина, та й із тим маю розлучитися. Ich hatte einen einzigen Sonn und von diesem muss ich mich trennen!"

"Я взяв його за руку й сказав: а Нащо ви сказали отаке, татко. Ходіть зі мною, я вам скажу щонебудь". І тато пішов. Тато пішов, і ми сіли в трахтирі за маленький столик. "Дайте нам пару Bierkrug",—сказав я, і нам принесли. Ми випили по шклянка, і брат Johann теж випив.

"Татко,—сказав я,—не кажіть так: "мав я одним-одного сина, та й із ним маю розлучитись". Мені серце хоче вистрибнути, коли я цього чую. Брат Johann не служитиме,—я буду Soldat... Карл тут нікому не потрібний, і Карл буде Soldat.

"Ви чесна людина, Карле Івановичу! — сказав мені татко й поцілував мене.—Du bist ein braver Bursche!—sagte mir mein Vater und küsste mich.

"І я був Soldat".

IX. ПРОДОВЖЕННЯ ПОПЕРЕДНЬОЇ

"Тоді був страшний час, Миколонько,—говорив далі Карл Іванович,—тоді був Наполеон. Він хотів завоювати Німеччину, і ми боронили свою батьківщину до останньої краплі крови. Und wir vertheidigten unser Vaterland bis auf den letzten Tropfen Blut!

"Я був під Ульм, я був під АвстерліцІ Я був під Баграм! ich war bei Wagram!"

— Невже ви теж воювали?—спитав я, здивовано дивлячись на Карла Івановича.—Невже й ви убивали людей?

Карл Іванович одразу заспокоїв мене щодо цього.

"Якось французький Grenadier відстав від своїх і впав на шляху. Я прибіг з рушницею і хотів проколоти його, aber der Franzose warf sein Gewehr und rief pardon і я пустив його.

"Під Ваграм Наполеон загнав нас на острів і оточив так, що ні від кого не могло бути порятунку. Протягом трьох діб ми не мали живности, і ми стояли ио коліно в воді. Скажений Наполеон не брав і не пускав нас Und der Bösewicht Napoleon wollte uns nicht gefangen nehmen und auch nicht freilassen.

"На четвертий день нас, богу дякувати, забрали в полон і відвели до фортеці. На мені був синій панталон, мундир із доброго сукна, п'ятнадцять талярів грошей і срібний годинник— подарунок мого тата. Французький Soldat усе взяв у мене. На моє щастя, в мене було три червінці, що їх матуся зашила мені під фуфайку. їх ніхто не знайшов..

"У фортеці я не хотів лишатися довго й вирішив тікати. Одного разу на велике свято я сказав сержантові, що доглядав нас: "Пане сержанте, сьогодні велике свято, я хочу відзначити його. Принесіть, будь ласка, дві пляшечки мадери, і ми з вами вип'ємо її". І сержант сказав: "гаразд". Коли сержант приніс мадер і ми випили по чарочці, я взяв його за руку й

сказав: "Пане сержанте, може й ви маєте батька й матір!.." Він сказав: "Маю, пане Мауер". "Мої батьки,—я сказав:—вісім років не бачили мене й не рнають, чи кістки мої давно лежать уже в сирій землі. О, пане сержанте! У мене є два червінці, що були під моєю фуфайкою: візьміть їх і пустіть мене. Зробіть мені добро, і моя матуся все життя молитиме за вас всемогущого бога".

Сержант випив чарочку мадер і сказав: "Пане Мауер, я дуже люблю й жалію вас, але ви полонений, а я Soldat". Я потиснув йому руку й сказав: "Пане сержанте!" Ich drückte ihm die Hand und sagte: "Herr Sergeant!"

"І сержант сказав: "Ви бідна людина, і я не візьму ваші гроші, але допоможу вам. Коли я піду спати, купіть відро горілки салдатам, і вони спатимуть. Я не буду дивитись на вас".

"Він був добра людина. Я купив відро горілки, і коли Soldat були п'яні, я взяв чоботи, старий шинель і тихенько вийшов за двері. Я пішов на вал і хотів плигати, але там була вода, і я не хотів зіпсувати останню одежу: я пішов у ворота.

"Вартовий ходив із рушницею auf und ab і дивився на мене. "Qui vive?" sagte er auf einmal, і я мовчав. "Qui vive?" sagte er zum zweiten Mal, і я мовчав. "Qui vive?" sagte er zum dritten Mal, і я бігав. Я стрибнув у вода, вилізав на другий сторона й тікав. Ich sprang in'sWasser, kletterte auf die andere Seite und machte mich aus den Staube.

"Цілу ніч я біг шляхом, а коли розвиднілось, я боявся, щоб мене не впізнали, і сховався в високе жито. Там я став навколішки, згорнув руки, подякував отцеві небесному за те, що він урятував мене, і спокійно заснув. Ich dankte dem Almächtigen Gott für Seine Barmherzigkeit und mit beruhigtem Gefühl schlief ich ein.

"Я прокинувся ввечері й пішов далі. Коли от велика німецька хура на двоє вороних коней наздогнала мене. На возі сидів гарно вдягнений

чоловік, курив люльку й дивився на мене. Я пішов потихеньку, щоб хура мене випередила; але я йшов потихеньку, і хура їхала потихеньку, і чоловік дивився на мене; я йшов швидче, і хура їхала швидче, і чоловік дивився на мене.

Толстой—9.

"Юначе,—сказав він,—куди ви йдете так пізно?" Я сказав: "Я йду до Франкфурту". "Сідайте на мого воза: місце і я довезу вас... Чого це ви яічого не маєте при собі, борода ваша не голена й одежа ваша в болоті?" спитав він мене, коли я сів ІЗ ним. "Я бідний чоловік,—я сказав:—хочу нанятись денебудь на фабрик; а одежа в болоті через те, що я впав на дорозі"" "Ви говорите неправду.юначе,—сказав він,—по дорозі тепер сухо" "І я мовчав.

"Скажіть мені всю правду,-—сказав мені добрий чоловік:— хто ви й звідки йдете? Обличчя ваше мені сподобалося і, коли ви чесна людина, я допомоясу вам".

"І я сказав йому все. Він сказав: "Добреє юначе, їдьмо до моєї канатної фабрик. Я дам вам роботу, одежу, гроші, і ви житимете в мене".

"І я сказав: гаразд.

"Ми приїхали до канатної фабрик і добрий чоловік сказав своїй жінці: "От юнак, що воював за свою батьківщину і втік ІЗ полону; він не має ні дому, ні хліба. Він житиме в мене. Дайте йому чисту білизну й нагодуйте його".

"Я півтора роки жив на канатній фабриці, і мій хазяїн так полюбив мене, що не хотів пустити. І мені було добре. Я був тоді гарний мужчина, я був молодий, високий на зріст, блакитні очі, римський ніс... і madame Z. (я не можу сказати її ім'я), дружина мого хазяїна, була молоденька, гарненька дама. І вона покохала мене.

"Коли вона бачила мене, вона сказала: "Пане Мауер,як кличе вас ваша матуся?" Я сказав: "Karlchen".

"І вона сказала: "Karlchen, сядьте коло мене".

"Я сів коло неї, і вона сказала: "Karlchen, поцілуйте мене".

"Я його поцілував, і він сказав: "Karlchen, я так кохаю вас, що не можу далі терпіти", і він увесь затримтів".

Тут Карл Іванович зробив довгеньку павзу і, закотивши свої добрі блакитні очі, злегка похитуючи головою, почав так усміхатись, як усміхаються люди, пригадуючи щось дуже приємне.

"Так, —почав він знову, поправляючись у кріслі й запинаючи свого халата,—багато я зазнав і доброго, і лихого в своєму житті; але от мій свідок,—сказав він, указуючи на вишитий на канві образок Спасителя, що висів над його ліжком,—ніхто не може сказати, щоб Карл Іванович був нечесна людина. Я не хотів злом віддячити за те добро, що мені зробив його п. Z... і я вирішив утекти від нього. Ввечері, коли всі пішли спати, я написав листа своєму хазяїнові й положив його на столі в своїй кімнаті, взяв свою одежу, три галяр грошей і потихеньку вийшов на вулицю. Ніхто не бачив мене, і я пішов шляхом".

X. ПРОДОВЖЕННЯ

Я дев'ять років не бачив своєї матусі й не звав, чи жива вона, чи кості її лежать уже в сирій землі. Я пішов на свою батьківщину. Коли я прийшов до міста, я питав, де живе Густав М ау ер, що був за орендаря у графа Зоммерблят. І мені сказали: "Граф Зоммерблят помер, а Густав Мау ер живе тепер у великій вулиці й має крамницю лікер". Я вдяг свого нового жилета, доброго сурдута—фабрикантів подарунок, гарненько зачесав волосся й пішов до лікерної крамниці мого тата. Сестра Mariechen сиділа в крамниці й спитала, чого мені треба. Я сказав: а Можна випити чарочку

лікер". І вона сказала: "Vater! от юнак просить чарочку лікер". І тато сказав: "Дай юнакові чарочку лікер". Я сів коло столика, пив свою чарочку лікер, курив люлечку й дивився на татка, Mariechen та Johann, який теж увійшов до крамниці. Підчас розмови зі мною тато, між іншим, сказав мені: "Ви, мабуть, знаєте, юначе, де стоїть тепер наше арме". Я сказав: "Я сам іду з арме, і вона стоїть близько Wien". "Наш син,—сказав тато,—був Soldat, і от дев'ять років він не писав до нас, і ми не значмо, чи живий він, чи помер... Моя дружина завжди плаче за ним...". "Я курив свою люлечку й сказав: "Як звали вашого сина й де він служив? Може, я знаю його...". "Його звали Карл Мауер, і він слуяшв у австрійських єгерях, — сказав мій тато". "Він високий на зріст і вродливий, як ви",—сказала сестра Mariechen. Я сказав: "Я знаю вашого Karl". "Amalia,—sagte auf einmal mein Vater,—ідіть сюди, тут є юнак, він знає нашого Karl". І моя мила матуся виходить із задня двері. Я відразу пізнав його. "Ви знаєте наша Karl?" — він сказав, подививсь на мені й увесь' блідий за...трим...тів. "Так, я бачив його",—я сказав і не смів підвести очі на неї: серце в мене плигнути хотіло. "Karl мій живий?—сказала матуся:—слава богові! Де він, мій милий Karl? Я б умерла спокійно, коли б іще раз подивилась на нього, на мого улюбленого сина, але бог не хоче того". І він заплакав. Я не міг терпіти... "Матусю,—я сказав,—я ваш Karl!" І він упав мені на рука..."

Карл Іванович заплющив очі, і губи йому затримтіли.

"Mutter!—sagte ich,—ich hin ihr söhn, ich hin ihr Karl! Und sie stürze mir in die Arme", повторив він, заспокоївшись трохи й витираючи великі сльози, що котились йому по щоках.

"Але бог не хотів, щоб я скінчив свої дні на батьківщині. Мені приділене було нещастя. Das Unglück verfolgte mich überall!.. Я жив на своїй батьківщині лише три місяці. Якось у неділю я був у кав'ярні, купив кухоль пива, курив свою люлечку й розмовляв із своїми знайомими иро Politik, про імператор Франц, про Наполеон, про війну, і кожен висловлював свою думку. Близько нас сидів незнайомий чоловік у сірому Ueberroek, пив каву, курив люльку і нічого до нас не говорив. Er rauchte sein Pfeifchen und schwieg still. Коли Nachtwächter прокричав десять

годин, я взяв свого капелюха, заплатив гроші й пішов додому. Опівночі хтось постукав у двері. Я прокинувся й сказав: "Хто там?" "Macht auf!" Я сказав: "Скажіть, хто там, і я відчиню". Jch sagte: "Sagt wer ihr seid und ich werde aufmachen". "Macht auf im Namen des Gesetzes!..." сказали за дверима. І я відчинив. Два Soldat 3 рушницями стояли за дверима, і до кімнати зайшов незнайомий чоловік у сірому Ueberroek, що сидів коло нас у кав'ярні. Він був шпигун! Es war ein Spion!.. "Ходіть зі мною",—сказав шпигун. "Добре",—я сказав. Я взув чоботи, натяг Pantalon, одягав шлейки й ходив по кімнаті. В серці мені кипіло: я сказав—він падлюка! Коли я підійшов до стінки, де ви-сила моя шабля, я раптом схопив її й сказав: "Ти шпигун: обороняйся! Du bist ein Spion: vertheidige dich!" Ich gab ein Hieb управоруч, ein Hieb уліворуч і один на голова. Шпигун уиав! Я схопив валізку й гроші й стрибнув у вікно. Ich nahm meinen Mantelsack und Beutel und sprang zum Fenster hinaus. Ich kam nach Ems, там я познайомився з е н е р а л Сазін. Він полюбив мене, виправив у посла пашпорт і взяв мене з собою в Росію вчити дітей. Коли енерал Сазін умер, ваша матуся покликала мене до себе. Вона сказала: "Карле Івановичу! віддаю вам своїх дітей, любіть їх, і я ніколи не забуду вас, я заспокою вашу старість". Тепер її нема — і все забулося. За мою двадцятирічну службу я мушу тепер на старість іти на вулицю шукати свій черствий шматок хліба. Бог цей бачить і цей знає і на цей його свята воля, тільки вас жалко мені, діти!" закінчив Карл Іванович, притягуючи мене до себе за руку й цілуючи в голову.

XI. ОДИНИЦЯ

Коли вийшов рік жалобі, бабуся трохи очуняла після суму, що вразив її, і почала зрідка приймати гостей, особливо дітей, надпих однолітків.

На день народження Любочки, 13 грудня, що перед обідом приїхали до нас княгиня Корнакова з дочками, Валахіна з Со-фійкою, Ілінька Грап і два молодші брати Івіни.

Вже звуки гомону, сміху й біганини долітали до нас знизу, де зібралося все це товариство, але ми не могли пристати до нього, перше

ніж закінчиться наше ранкове навчання. На таблиці, що висіла в клясній кімнаті, було: Lundi, de 2 à 3 maître d'histoire et de géographie; і от оцього maître d'histoire ми мали діждатися, вислухати й випроводити, перше ніш бути вільними. Було вже двадцять на третю, а вчителя історії не було ще ні чути, ані видко навіть на вулиці, якою він мав іти і на яку я дивився з великим бажанням ніколи його не бачити.

— Здасться, Лебедів сьогодні не прийде,—сказав Володя, відриваючись на хвилину від книги Смарагдова, з якої він готував завдання.

— Коли б то дав бог... а то я нічогісінько не знаю...а втім, Здасться, он він іде,—додав я сумним голосом.

Володя підвівся й підійшов до вікна.

— Ні, це не він, це якийсь пан,—сказав він.—Почекаймо ще до пів на третю,—додав він, потягуючись і в той самий час чухаючи тім'я, як це він завжди робив, на хвилину відпочиваючи від роботи.—Коли не прийде й о-пів на третю, тоді можна буде сказати St.-Jérôm'oBi, щоб забрав зошити.

— І чого б ото я хо-о-о-див,—сказав я, теж потягуючись і потрясаючи над головою книгою Кайданова, яку держав обома руками.

Знечев'я я розкрив книгу на тому місці, де було наше сьогоднішнє завдання, і почав читати її. Завдання було велике й важке, я нічого не знав і бачив, що вже ніяк не встигну хоч щонебудь засвоїти з нього, тим паче що я був у тому стані роздратування, коли думки відмовляються зупинятись будь на чому.

За минулу лекцію з історії, яка здавалася мені завжди най-нуднішою і найважчою дисципліною, Лебедев скаржився на мене SL-Jèrôm'oBÎ і в зошиті балів поставив мені два, що вважалося за дуже недобре. St.-Jèrôme тоді ще сказав мені, що — коли наступного разу я матиму менше,

як три, то буду суворо покараний. Тепер саме мала відбутись ця наступна лекція і, признаюся, я дуже боявся.

Я так захопився, перечитуючи незнайому мені лекцію, що був дуже здивований, коли почув, як хтось у передпокою скидає калоші. Не встиг я оглянутись, як на дверях з'явилося рябе, огидне для мене обличчя й надто знайома незграбна постать учителя в синьому застібнутому фраку з ученими ґудзиками.

Вчитель поклав повагом капелюха на вікно, зошити на'стіл, розкинув обома руками поли свого фрака (наче це було дуже потрібно) і, відсапуючись, сів на своє місце.

— Так от, панове,—сказав він, затираючи одна об одну свої спітнілі руки,—повторимо перше те, що говорилося минулої лекції, а потім я постараюся познайомити вас із подальшими подіями середньовіччя.

Це визначало: відповідайте те, що було загадане вам. . Володя почав відповідати вільно й упевнено, що властиво тим, хто добре знає, а я без ніякої мети вийшов на сходи і, як униз не можна було йти, то цілком природня річ, що я непомітно для самого себе опинився на площадці. Але тільки я хотів улаштуватись на звичайному місці своїх спостережень —за дверима, як от Мімі, що завжди була причиною моїх нещастів, нахопилась на мене. "Ви тут!" сказала вона, грізно подивившись на мене, потім на двері до дівочої й потім знов на мене.

Я почував себе дуже винним і за те, що не був тепер на лекції, і за те, що був у такому недозволеному місці; тому я мовчав і, похнюпившись, являв собою надзвичайно зворушливий образ каяття.

— Ні, це вже не знати що!—сказала Мімі.—Що ви тут робили?—Я помовчав.— Ні, це так не буде, — повторила вона, постукуючи щиколотками пальців об бильця на сходах,—я все розкажу графіні.

Було вже п'ять хвилин до третьої, коли я повернувся до клясної кімнати. Вчитель, ніби не помічаючи, чи я є? чи мене немає, пояснював Володі дальше завдання. Коли він, закінчивши свої пояснення, почав згортати зошити, і Володя вийшов до другої кімнати, щоб принести квиточка, мені в голові промайнула радісна думка, що все щасливо закінчилося й за мене забудуть.

Але раптом учитель із зловісною півусмішкою звернувся до мене:

— Сподіваюся, що ви вивчили своє завдання, — сказав він, затираючи руки.

— Вивчив, — відповів я.

— Скажіть мені, будь ласка, щонебудь про хрестовий похід Людовика Святого, — сказав він, похитуючись на стільці й задумано дивлячись собі під ноги. — Спочатку ви мені скажете про причини, що змусили французького короля взяти хрест, — сказав він, піднімаючи брови й указуючи пальцем на чорнильницю, — потім скажете про загальні характеристичні риси цього походу,— додав він, роблячи всією п'ястю такий рух, ніби він хотів щось піймати, — і, нарешті, наслідки цього походу для європейських держав взагалі,—сказав він, вдаривши зошитами по лівій стороні стола, — для французького королівства особливо, — закінчив він, ударивши по правій стороні стола й схиливши голову вправоруч.

Я проковтнув кілька разів слину, прокашлявся, схилив голову набік і мовчав. Потім, узявши перо, що лежало на столі, почав його обривати й усе мовчав.

— Дайте сюди пірце, — сказав мені вчитель, простягаючи руку: — воно ще здасться. Ну, так як же?

— Людо... кар... Людовик Святий був... був... добрий і розумний цар.

— Хто, хто?..

— Цар. Він надумав піти до Єрусалиму й передав стерно державної влади своїй матері.

— А як її звали?

— Б... б... ланка.

— Як, як? буланка?

Я посміхнувся якось криво й ніяково.

— Ну, ну, — чи не знайте ще чогонебудь? — сказав він усміхаючись.

Мені не було чого втрачати, я прокашлявся й почав брехати все, що тільки мені спадало на думку. Вчитель мовчав, Змітаючи з столу порох пірцем, що його відняв у мене, пильно дивився мимо мене й приказував: "Дуже добре, так, так". Я добре бачив, що нічого не знаю, що висловлююсь зовсім не так, як треба, і мені надто боляче було бачити, що вчитель не Зупиняє й не виправляє мене.

— Чого ж він надумав піти до Єрусалиму? — сказав він, повторюючи мої слова.

— Того... через те, що... тому що...

Я рішуче замовк, не сказав далі жодного слова й відчував, що коли цей кат-учитель хоч цілий рік мовчатиме й запитливо дивитиметься на мене, я все ж не зможу проказати більше й одного звука. Вчитель хвилин зо три дивився на мене, потім раптом виявив на своєму обличчі вираз глибокого суму й зворушливим голосом сказав Володі, що під той час увійшов до кімнати:

— Дайте мені зошита поставити бали.

Володя подав йому зошита й обережно поклав квитка коло нього.

Вчитель розгорнув зошит і, акуратно вмочивши перо в чорнило, гарним начерком написав Володі п'ять у графі успіхів і поведінки. Потім, зупинивши перо над графою, де визначалися мої бали, він подивився на мене, струсив чорнило й замислився.

Раптом його рука зробила ледве помітний рух, і в графі з'явилася гарно викреслена одиниця й крапка; другий рух — і в графі поведінки друга одиниця й крапка.

Акуратно згорнувши зошит балів, учитель підвівся й пішов до дверей, ніби не помічаючи мого погляду, в якому був і одчайу і благання, й докора.

— Михайло Ларивоновичу! — сказав я.

— Ні,—відповів він, розуміючи вже, що я хотів сказати йому: — так не можна вчитись. Я не хочу дурно гроші брати.

Вчитель узув калоші, камлотову шинелю й дуже ретельно-пов'язався шарфом. Наче можна було ще турбуватись про що-небудь після того, що сталося зі мною! Для нього — єдиний порух пера, а для мене величезне нещастя.

— Лекція скінчилась? — спитав St.-Jérôme, увіходячи до кімнати.

— Так.

— Вчитель задоволений з вас?

— Так, — сказав Володя.

— Скільки ви дістали?

— П'ять.

— А Nicolas? Я мовчав.

— Здасться, чотири, — сказав Володя.

Він розумів, що мене треба було врятувати хоч на сьогодні" Нехай покарають, аби не сьогодні, коли у нас гості.

— Voyons, messieurs (St.-Jérôme мав звичку до кожного слова додати: voyons!), faites votre toilette et des cendons.

XII. КЛЮЧИК

Ледве встигли ми, зійшовши вниз, привітатись до гостей, як нас покликано до столу. Тато був дуже веселий (він саме добре виграв тоді), подарував Любочці срібного сервіза й за обідом згадав, що у нього у флігелі лишилася ще бонбоньєрка, приготовлена для іменинниці.

— Як когось із челяді посилати, то піди краще ти, Коко,— сказав він мені. — Ключі лежать на великому столі, в черепашці, знаєш?.. Так от, візьми їх і найбільшим ключем відімкни другу шухляду, що праворуч. Там знайдеш коробочку, цукерки в папері й принесеш усе сюди.

— А-сигари принести тобі? — спитав я, знаючи, що він завжди по обіді посилав по них.

— Принеси, та дивись там — нічого у мене не займай! — сказав він мені вслід.

Знайшовши ключі на вказаному місці, я хотів був уже відмикати шухляду, як мене зупинило бажання довідатись, що саме відмикав малісінький ключик, що висів на тому самому ланє-цюжку.

На столі між тисяччю різноманітних речей стояв коло билець шитий портфель з висячим замочком, і мені схотілося спробувати, чи не прийдеться до нього маленький ключик. Спроба скінчалася дуже успішно, портфель одімкнувся, і я знайшов там силу паперів. Почуття цікавости так напосідливо радило мені довідатись, що саме були то за папери, що я не встиг прислухатись до голосу сумління й почав розглядати те, що було в портфелі...

Дитяче почуття безумовної пошани до всіх старших і особливо до тата було таке сильне в мені, що мій розум несвідомо відмовлявся робити будь-які висновки з того, що я бачив. Я почував, що тато повинен жити в сфері зовсім іншій, чудовій, недосяжній і неприступній для мене і що намагатися пророзуміти таємниці його життя було б з моєї сторони щось ніби святотатство.

Тому відкриття, що я майже мимоволі зробив у татовому портфелі, не лишили в мені ніякого ясного розуміння, опріч невиразної думки, що я зробив недобре. Мені було соромно й ніяково.

Під впливом цього почуття я хотів якнайшвидче замкнути портфель, але мені, очевидно, приділено було зазнати всіх не-щастів у той пам'ятний день; всунувши ключика в замкову щілину, я повернув його не в той бік; гадаючи, що портфель замкнений, я вийняв ключа, і — ой леле! — у мене в руках був лише держак ключика. Даремно намагався я з'єднати його З тією половиною, що лишилася в замку, і якимись чарами витягти її звідти; треба було, нарешті, звикнути до тієї жахливої думки, що я зробив новий злочин, про який дізнаються сьогодні ж, скоро тато повернеться до кабінету.

Скарга Мімі, одиниця й ключик! Гіршого нічого не могло ЗІ мною статись. Бабуся — за скаргу Мімі, St.-Jérôme — за одиницю, тато — за ключик... і все це спаде на мою голову не пізніше, як сьогодні ввечері.

— Що зі мною буде?.. А-а-ах, що я наробив?! — говорив я голосно, похожаючи по м'якому килиму в кабінеті. — Ат,— сказав я сам собі, дістаючи цукерки й сигари, — що було — бачили, що буде — побачимо... — і побіг до будинка.

Цей фаталістичний вислов, що я його ще в дитинстві підслухав у Миколи, під усі тяжкі хвилини мого життя справляв на мене благодійний вилив, на якийсь час заспокоюючи. Уві-ходячи до залі, я був у трохи піднесеному й неприродньому, але надзвичайно веселому настрою.

XIII. ЗРАДНИЦЯ

По обіді почалися petits jeux, і я брав у них щонайжвавішу участь. Гуляючи в "кішки-мишки", якось невдало розігнавшись на гувернантку Корнакових, що гралася з нами, я ненавмисне наступив їй на сукню й обірвав її. Помітивши, що всім дівчатам, а особливо Софійці було дуже приємно бачити, як гувернантка з кислим обличчям пішла до дівочої зашивати свою сукню, я вирішив потішити їх так само ще раз. Взявши такий милий намір, я, скоро гувернантка повернулася до кімнати, почав конем скакати навколо неї й скакав доти, поки не знайшов слушної хвилини знов зачепити закаблуком за її спідницю й обірвати. Софійка й князівни ледве могли стримуватись од сміху, що дуже приємно лоскотало моє самолюбство; але St.-Jé-rôme, помітивши, мабуть, мої вигадки, підійшов до мене і, насупивши брови (чого я не міг терпіти), сказав, що я, здається, не перед добром розвеселився, і що коли я не буду смирніший, то він3 незважаючи на свято, примусить мене розкаятися.

Але я був у піднесеному стані людини, яка програла більше, ніж має в кешені, яка боїться перевірити свій запис і ставить далі шалені карти,

вже не маючи надії відігратись, а тільки для того, щоб не давати самому собі часу опам'ятатись. Я зухвало всміхнувся й одійшов від нього.

Після (скішки-мишки)) хтось затіяв гру, що звалася у нас, здається, Lange Nase. Суть гри була в тім, що ставляли стільці в два ряди, один проти одного, а дами та кавалери розбивались на дві партії і навперемінки обирали одна одну.

Молодша князівна щоразу обирала молодшого Івіна, Катруся або Володю, або Іліньку, а Софійка щоразу Серяшка і аж ніяк не соромилася, коли Сержик просто йшов і сідав проти неї. Вона сміялася своїм милим дзвінким сміхом і робила йому голівкою знак, що він угадав. Мене ж ніхто не брав. На превелику образу для мого самолюбства, я розумів, що я зайвий, той хто лишається, що про мене щоразу так мали говорити: хто ще лишається? "Та Миколонька; ну, от його ти й візьми". Тимто, коли мені треба, було виходити, я просто йшов або до сестри, або до однієї З негариих кня-

ЗІвен і, на жаль ніколи не помилявся. Софійка ж, здавалося, так зацікавлена була Сержиком Івіним, що мене наче зовсім для неї не було. Не знаю, з якої підстави звав я її. в думці Зрадницею, бож вона ніколи не обіцяла мені обирати мене, а не Сержика; але я цілком був переконаний, що вона най-ганебніше зрадила мене.

Після гри я помітив, що зрадниця, до якої я ставився з презирством, але від якої, проте, не міг одвести очей, вкупі з Сержиком та Катрусею одійшли в куток і там щось таємничо говорили. Підкравшись з-за фортепіяна, щоб довідатись їхніх секретів, я побачив от що: Катруся тримала за два кінці батистову хусточку, ніби параван, закриваючи нею голови Сержика та Софійки. "Ні, програли, тепер платіть!" казав Сержик. Софійка, спустивши руки, стояла перед ним, наче винна і, червоніючи, говорила: "Ні, я не програла, — правда ж, m-lle Catherine?)) — "Я люблю правду, — відповідала Катруся: — програла Заклад, ma chere".

Ледве встигла Катруся це сказати, як Сержик нахилився й поцілував Софійку. Так-таки просто й поцілував її в рожеві губки. 1 Софійка засміялася, наче це нічого, наче це дуже весело. Який: жах!!! О, лукава зрадниця!

XIV. ПОТЬМАРЕННЯ

Я раптом відчув презирство до всієї жіночої статі взагалі й до Софійки, зокрема; почав запевняти сам себе, що нічого веселого немає в цих іграшках, що вони личать тільки дівчатам, і мені надзвичайно хотілося буяти й устругнути яку-небудь таку молодецьку штуку, що всіх би здивувала. Слушна нагода трапилась незабаром.

ЗІ-Іеготе, поговоривши про щось із Мімі, вийшов із кімнати, звуки його кроків чути було спочатку на сходах, а потім над нами в напрямі клясної кімнати. Мені здумалося, що Мімі сказала йому, де вона бачила мене підчас навчання; тоді він пішов подивитись у журнал. Я не думав тоді, що Бє-Іеготе має в ЖИТТІ якусь іншу мету, крім тієї, щоб покарати мене. Я читав десь, що діти від дванадцяти до чотирнадцяти років, тобто діти переходової доби хлоп'яцтва, мають особливий нахил до підпалу й навіть убивства. Пригадуючи свої підпарубочі роки й особливо той стан духу, в якому я перебував у цей нещасливий для мене день, я дуже яскраво уявляю собі можливість

найжахливішого злочину — без мети, без бажання зробити шкоду, а просто так — з цікавости, з підсвідомої потреби діяльности. Бувають хвилини, коли майбутнє змальовується людині в такому непринадному вигляді, що вона боїться спинятись на ньому своїм розумом, цілком припиняє в собі діяльність його й намагається переконати себе, що майбутнього не буде і минулого не було. Під такі хвилини, коли думка не обмірковує наперед кожного бажання волі, а єдиними пружинами життя лишаються плотські інстинкти, я розумію, що дитина, яка з недосвідчености особливо схильна до такого стану душі, аж ніяк не боячись і не вагаючися, з усмішкою цікавости, розводить і роздмухує вогонь під власним будинком, де сплять її брати, батько, мати, яких вона ніжно

любить. Під упливом тієї ж таки тимчасової відсутности думки, майже розгубленості, селянський парубок років сімнадцяти, оглядаючи лезо допіру насталеної сокири біля лави, де спить його старий батько, раптом роз-махується сокирою і з тупою цікавістю дивиться, як тече під лаву кров з розрубленої шиї; під впливом тієї ж таки відсутности думки й інстинктивної цікавости людина вбачає якусь насолоду в тому, щоб стати над самісінькою кручею й думати: а що, коли туди кинутись? або притиснути до лоба набиту пистолю й думати: а що, як надавити курка? або дивитись на лкунебудь статечну особу, до якої вся громада ставиться з побожною пошаною, і думати: а що, коли підійти до нього, взяти його за носа й сказати: "а ну, чоловіче, ходімо?"

Під упливом такого саме внутрішнього хвилювання й відсутности думки, коли St.-Jérôme зійшов униз і сказав, що я не маю права тут бути сьогодні, бо я сьогодні не шанувався й недобре вчився, і щоб я йшов нагору, — я висолопив йому язика й сказав, що не піду звідси.

— St.-Jérôme так здивувався й розгнівався, що якийсь час жодного слова не міг сказати.

— C'est bien, — сказав він, наздоганяючи мене, — я вже кілька разів обіцяв кару, од якої вас хотіла врятувати бабуся; але тепер я бачу, що, крім різок, вас нічим не примусиш слухатись, і сьогодні ви їх заробили.

Він сказав це так голосно, що всі чули його слова. Кров З незвичайною силою прилила до мого серця; я відчував, як дуже воно билося, як блідло моє обличчя і як зовсім мимоволі затримтіли мої губи. Я, мабуть, страшний був тоді, бо St.-Jérôme, уникаючи мого погляду, хутко підійшов до мене й схопив за руку; але скоро я відчув дотик його руки, мені зробилося так зле, що я, не тямлячі себе з люті, висмикнув руку й з усієї моєї дитячої сили вдарив його.

— Що з тобою робиться? — сказав, підходячи до мене, Володя, який з жахом і подивом дивився на все.

— Облиш мене,—закричав я на нього крізь сльози.—Ніхто з вас не любить мене, ніхто не розуміє, який я нещасний. Усі ви гидкі, огидні,— додав я в якомусь нестямі, звертаючись до всіх присутніх.

Але в цю мить St.-Jérôme з рішучим і блідим обличчям Знову підійшов до мене, і не встиг я підготуватись до оборони, як він уже метким рухом, мов лещатами, затиснув мої руки й потяг кудись. Я захвилювався до того, що в голові мені запаморочилося; пам'ятаю тільки, що я скажено бився головою й колінами доти, поки в мені була ще сила; пам'ятаю, що ніс мій кілька разів натикався на чиїсь стегна, що в рот мені попадав чийсь сурдук, що довкола себе я з усіх боків відчував чиїсь ноги, запах пилу й violette, що нею душився St.-Jérôme.

Через п'ять хвилин за мною зачинились хижечні двері.

— Василю! — сказав він гидотним, переможним голосом, — принеси різок.....*.....

XV. МРІЇ

Невже тоді я міг би гадати, що лишуся жити й далі після всього того лихого, що спало на мене, і що прийде час, коли спокійно згадуватиму про все це?

Пригадуючи те, що я зробив, я не міг уявити собі, що зі мною буде, але знав наперед, що пропав назавжди.

Спочатку внизу й довкола мене панувала цілковита тиша, або принаймні так мені здавалося від надто великого хвилювання, але потроху я почав розбирати різні звуки. Василь, прийшовши знизу і, кинувши на вікно якусь річ, що скидалася на мітлу, ліг, позіхаючи, на рундуку. Внизу почувся гучний голос Авґуста Антоновича (мабуть, він говорив про мене), потім дитячі голоси, потім сміх, біганина, а через

кілька хвилин у будинку все пішло своїм порядком, наче ніхто не знав і не думав про те, що я сиджу в темній хиягці.

Я не плакав, але щось важке, як камінь, лежало мені на серці. Думки й уявлення незвичайно швидко проходили в моїй збентеженій уяві; але згадки про нещастя, що я його зазнав, раз-у-раз переривали їх химерний хід, і я знов увіходив в безвихідний лабіринт невідання щодо моєї майбутньої долі, розпачу й страху.

То мені спадає на думку, що є, очевидно, яканебудь невідома причина загальної до мене нелюбови і, навіть, ненависти. (Тоді я був цілком певен, що всі, починаючи з бабусі й до Пилипа кучера, ненавидять мене й мають насолоду з того, що я страждаю). Я, мабуть, не син моєї матері й мого батька, не Володин брат, а нещасний сирота, підкпдько, взятий з ласки, кажу я сам собі; і безглузда ця думка не тільки дає мені якусь сумну втіху, але, навіть, здається цілком імовірна. Мені приємно думати, що я нещасний не через те, що винний, а через те, що така моя доля з самого мого народження і що доля моя подібна до долі нещасного Карла Івановича.

"Але нащо далі приховувати цю таємницю, коли я сам уже зрозумів її? —кажу я сам собі.—От завтра піду до тата й скажу йому: "Тато, даремно ти приховуєш од мене таємницю мого народження: я знаю її". Він скаже: "Що ж, друже мій, ти раніше чи пізніше довідався б про це, — ти не син мені, але я взяв тебе за сина, і якщо ти гідний будеш моєї любови, то я ніколи не покину тебе". І я скажу йому: "Тато, хоч я не маю права звати тебе так, але я вимовляю це слово востаннє; я завжди любив тебе й буду любити, ніколи не забуду, що ти мій благодійник, але не можу більше лишатись у твоєму домі. Тут ніхто не любить мене, а St.-Jérôme заприсягся мене загубити. Або він, або я—хтось має вийти з твого дому, бо я не ручусь за себе, я так ненавиджу цю людину, що готовий на все. Я його вб'ю". Так і сказати: "тато, я його вб'ю". Тато почне мене просити, але я махну рукою, скажу йому: "Ні, мій друже, мій благодійнику, ми не можемо жити вкупі, а пусти мене". І я обійму його й скажу йому чогось по-французькому: "Oh, mon pére, oh, mon bienfaiteur, donne-moi pour la

dernière fois ta bénédiction et que la volonté de Dieu soit faite!" І я, сидячи на скрині в темній хижці, ридма ридаю над цією думкою. Але раптом я пригадую ганебну кару, що чекає на мене, дійсність змальовується передо мною в справжньому вигляді, і мрії враз розлітаються.

То я уявляю себе вже на волі, не в нашому домі. Я вступаю до гусарів і йду на війну. Звідусюди на мене летять вороги, я розмахуюсь шаблею і вбиваю одного, другим помахом— убиваю другого, третього. Нарешті, знесилений ранами й стомлений, я падаю на землю й кричу: "перемога!" Генерал під'їжджає до мене й питає: "де він — наш рятівник?" Йому вказують на мене, він кидається мені на шию й з радісними слізьми кричить: "перемога!" Я одужую й з підв'язаною чорною хусткою рукою гуляю по Тверському бульвару. Я генерал. Але от цар бачить мене й питає: "хто оцей, такий поранений юнак?" Йому кажуть, що це відомий герой Микола. Цар підходить до мене й говорить: "дякую тобі. Я все зроблю, що ти просиш у мене". Я почтиво вклоняюсь і, спираючись на шаблю, кажу: "я щасливий, великий царю, що міг пролити кров за свою батьківщину, і хотів би вмерти за неї; але коли ти такий ласкавий, що дозволяєш мені просити тебе, то прошу в тебе одного лише: дозволь мені знищити мого ворога St.-Jérôme'a". Я грізно зупиняюсь перед St.-Jérôme'oM і кажу йому: "ти зробив мене нещасним, à genoux!" Але раптом я згадую, що от-от може ввійти справжній St.-Jérôme з різками і я знов бачу себе не генералом, що врятовує батьківщину, а жалюгідним, нікчемним створінням.

То мені приходить думка про бога, і я зухвало запитую його, за що він карає мене. "Я, здається, не забував молитися рано й ввечері, так за що ж мені страждати?" Напевне можу сказати, що перший крок до релігійних сумнівів, які тривожили мене підчас мого хлоп'яцтва, я зробив тепер; не через те, що нещастя штовхнуло мене на шлях ремства та невір'я, але через те, що думка про божу несправедливість, яка прийшла мені в голову під той час цілковитого душевного розладу й грамотности на протязі доби, як погане зерно, що після дощу впало на пухкий ґрунт, швидко почала рости й пускати коріння. То я уявляв собі, що я неодмінно помру, і яскраво уявляв, як здивується St.-Jérôme, коли замість мене

знайде мертве тіло. Пригадуючи оповідання Наталі Савівни про те, що душа померлого до сорока день не залишає дому, я в гадці після смерти літаю незримо по всіх кімнатах бабусиного будинку й підслухую щирі сльози Любочки, жалкування бабусі й розмову тата з Авґустом Антоновичем: "Він був хороший хлопчик", скаже тато з слізьми на очах. "Так, скаже St.-Jérôme, але великий гультяй". — "Вам би треба було поважати мертвих, — скаже тато, — ви були причиною його смерти, ви залякали його, він не міг винести ганьби, що ви її йому готували... Геть звідси, лиходію!"

І St.-Jérôme впаде навколішки, плакатиме й проситиме, щоб його простили. Через сорок день моя душа полетить на небо; я бачу там щось дивно-прекрасне, біле, прозоре, довге й відчуваю, що це моя мати. Це щось біле повиває, голубить мене; але я відчуваю неспокій і наче не пізнаю її. "Коли це справді тп,—кажу я,—так покажись мені краще, щоб я міг обійняти тебе". І мені відповідає її голос: "Тут ми всі такі, я не можу краще обійняти тебе. Хіба тобі не добре так?"—"Ні, мені дуже добре, але ти не можеш лоскотати мене, а я не можу цілувати твоїх рук..."—"Не треба цього, тут і так чудово", говорить вона? і я відчуваю, що справді чудово, і ми разом із нею летимо вище й вище. Тут я. немов прокидаюсь і бачу знов, що я сиджу на скрині в темній хижі, з мокрими від сліз щоками і без ніякого змісту кажу раз-у-раз: "і ми летимо вищей вище". Я довго прикладаю всіляких зусиль до того, щоб зрозуміти своє становище, але розум мій бачить лише одну неймовірно темну, невідому далечінь. Я намагаюся знов повернутись до тих відрадних, щасливих мрій, що їх перервала свідомість дій-сности; але — хоч це й дуже дивно мені — коли я ввіхожу в коло попередніх мрій, я бачу, що вести їх далі вже не можна і, що найдивпіше — вони вже не дають мені ніякої втіхи.

XVI. ПЕРЕМЕЛЕТЬСЯ —ВСЕ ГАРАЗД БУДЕ

Я ночував у хижі, і ніхто не приходив до мене; тільки другого дня, тобто в неділю, мене перевели до маленької кімнати коло клясної й знову заперли. Я починав надіятись, що кара моя обмежиться ув'язненням, і думки мої під упливом солодкого покріпного сну, яскравого сонця, що

вигравало на вулицях, почали заспокоюватись. Але сидіти самому було все ж дуже важко: мені хотілося рухатись, розказати комунебудь усе, що наболіло в мене на душі, і єне було навколо нікого живого. Становище це було ще неприємніше тому, що, хоч як це гидко мені було, я не міг не чути, як St.-Jérôme похожаючи по своїй кімнаті, цілком спокійно висвистував якісь веселі мотиви. Я був ЦЙЕКОМ певен, що йому зовсім не хотілося свистіти, але він це робив лише для того, щоб мене мучити.

О другій годині St.-Jérôme і Володя пішли вниз, а Микола прпніс мені обідати, і коли я розговорився з ним про те, що я наробив і що мені буде, він сказав:

— Ех, паничу! Не журіться: перемелеться — все гаразд буде! Хоч це прислів'я, яке не один раз і згодом підтримувало

твердість мого духу, трохи розважило мене, але саме те, що мені прислали не самий хліб та воду, а ввесь обід, навіть і солодке—вергуни, змусило мене дуже замислитись. Коли б мені не прислали вергунів, то це визначало б, що мене карають ув'язненням, але тепер виходило, що я ще не покараний, що мене тільки відокремили від інших, як шкідливу людину, а що кара ще буде. Саме тоді, як я заглибився в розв'язування цього питання, у замку моєї в'язниці повернувся ключ, і St.-Jérôme з суворим і офіційним обличчям увійшов до кімнати.

— Ходіть до бабусі, — сказав він, не дивлячись на мене.

Я хотів був почистити рукава курточки, що вимазані були в крейду, перше ніж ввійти до кімнати, але St.-Jérôme сказав, що це зовсім, непотрібно, начебто я був у такому жалюгідному "стані, що за зовнішній вигляд не було вже рації дбати.

Катруся, Любочка й Володя подивились на мене, коли мене St.-Jérôme за руку вів через залю, з тим самим виразом, з яким ми завжди дивились на острожників, що їх понеділками вели повз наші вікна. Коли ж

я підійшов до бабусиного крісла, маючи намір поцілувати її в руку, вона одвернулася від мене й сховала руку під мантилю.

— Так от, мій любий, — сказала вона після досить довгої мовчанки, підчас якої вона обвела мене з ніг до голови таким поглядом, що я не знав, де подіти свої очі й руки, — можу сказати, що ви дуже цінуєте мою любов і що з вас я маю справді велику втіху. St.-Jérôme, що на моє прохання, —додала вона, розтягуючи кожне слово, — взявся вас виховувати, не хоче тепер лишатись у моєму домі. Через що? Через вас, мій любий! Я сподівалася, що ви будете вдячні, — говорила вона далі, по-'мовчавши трохи й таким тоном, який доводив, що промова її була складена завчасно, — за його догляд та піклування, що ви цінуватимите його заслуги, а ви, молокосос, хлопчисько, зважилися зняти на нього руку. Дуже добре! Чудово!.. Я тея; починаю думати, що ви нездатні розуміти, коли до вас ставляться по-шляхетному, що для вас потрібні інші, низькі засоби... Перепрошуй зараз мені, — додала вона суворо-владігим тоном, указуючи на St.-Jérôme'a:— чуєш?

Я подивився в напрямі бабусиної руки і, побачивши сурдут St.-Jérôme'a, одвернувся й не зрупіався з місця, знов починаючи відчувати, як мені завмирає серце.

— Що ж? ви хіба не чуєте, що я вам кажу? Я ввесь тримтів, але не сходив з місця.

— Коко! — сказала бабуся, мабуть помітивши внутрішні страджання, що я їх відчував.—Коко,—сказала вона вже не так владним, як ніжним голосом, — та чи це ти?

— Бабусю! я ні за що не перепрошуватиму його... — сказав я, раптом зупиняючись, відчуваючи, що не зможу стримати сліз, які мене душили, коли скажу ще хоч одне слово.

— Я наказую тобі, я прошу тебе! Що ж ти?

— Я... я... не... хочу... я не можу,— проказав я, і стримувані ридання, що росли в моїх грудях, раптом прорвали перепону, що їх стримувала, і вибухнули шаленою зливою.

— C'est ainsi que vous obéissez à votre seconde mére, c'est ainsi que vous reconnaissez ses bontés!—сказав St.-Jérôme трагічним голосом. — A genoux!

Толстой—10.

— Боже мій, коли б вона (бачила це! — сказала бабуся, відвертаючись од мене й витираючи сльози, що виступили їй на очах. — Коли б вона бачила!., краще, що її немає. Так, вона не перенесла б такого горя, не перенесла б...

І бабуся плакала дужче й дужче. Я плакав теж, але й не думав перепрошати.

— Tranquillisez — vous au nom du ciel, m-me la comtesse, — казав St.-Jérôme.

Але бабуся вже не слухала його, — вона затулила обличчя руками, і ридання її скоро перейшли в ікавку й гістерику.

В кімнату з переляканими обличчями вбігли Мімі й Гапка, запахло якимись сшіртами, і в усьому домі знялася біганина та шепотіння.

— Милуйтеся з вашого діла, — сказав St.-Jérôme, ведучи мене нагору.

"Боже мій, що я наробив! який я злочинець!"

Тільки St.-Jérôme, сказавши мені, щоб я йшов до своєї кімнати, спустився вниз, я, не здаючи собі справи в тім, що роблю, побіг з великих сходів, що йшли на вулицю.

Чи хотів я втекти зовсім з дому чи втопитись — не знаю;, знаю тільки, що, затуливши обличчя руками, щоб нікого НФ бачити, я біг сходами далі й далі.

— Ти куди? — спитав мене раптом знайомий голос. — Тебе,, голубчику, мені саме й треба!

Я хотів був пробігти повз тата, але він ухопив мене за руку й суворо сказав:

— А ходи-но за мною, голубе! Як ти смів чіпати портфель у моєму кабінеті? —— сказав він, уводячи мене за собою в маленьку диванну. — Га? Що ж ти мовчиш? Га? — додав він, узявши мене за вухо.

— Я винний, — сказав я: — сам не знаю, що на мене найшло...

— Ага, не знаєш, що на тебе найшло, не знаєш, не знаєш, не знаєш!.. — приказував він, з кожним словом смикаючи мене за вухо. — Будеш тепер лізти, куди не треба? будеш? будеш?

Дарма що вухо мені дуже боліло, я не плакав, а відчував приємне Моральне почуття. Скоро тато пустив моє вухо, я схопив його руку й, плачучи, почав її цілувати.

— Бий мене ще, — говорив я крізь сльози, — дужче, міцніше— я нікчемна, я гидка, я нещасна людина!

— Що з тобою? — сказав він, злегка відштовхуючи мене.

— Ні, ні за що не піду, — сказав я, чіпляючись за його сурдут. — Усі ненавидять мене, я не знаю, але заради бога ти вислухай мене, захисти мене або вижени з дому. Я не можу

З ним жити, він всіляко намагаються зганьбити мене, велить ставати навколішки, хоче вибити мене різками. Я не можу цього, я не маленький, я не перенесу цього, я помру, себе вб'ю! Він сказав бабусі, що я негідник; вона тепер хвора, вона вмре через мене. Я... з ним... заради... бога... побий... за... що... му...

ЧИТИ...

Сльози душили мене, я сів на канапу і, не маючи сили говорити більше, впав головою до нього на коліна, ридаючи так, що мені здавалося, я мав умерти тієї ж хвилини.

— Та чого ти, пузирю? — сказав тато співчутливо, нахиляючись до мене.

— Він мій кат, мучитель... умру... ніхто мене не любить!— ледве міг проказати я, і мене взяло на корчі.

Тато взяв мене в оберемок і одніс до спальні. Я заснув.

Коли я прокинувся, було вже дуже пізно, одна свічка горіла коло мого ліжка, і в кімнаті сиділи наш знайомий лікар, Мімі й Любочка. З їх облцч було видко, що боялись за моє здоров'я. Я ж почував себе так хороше й легко після дванадцятигодинного сну, що зараз би зіскочив із ліжка, коли б мені не неприємно було розбити їхню певність того, що я дуже хворий.

XVII. НЕНАВИСТЬ

Так, це було справжнє почуття ненависти, не тієї ненависти, за яку тільки пишуть у романах і в яку я не вірю, ненависть, яка начебто має насолоду з того, що робить людині зло, а тієї ненависти, що прищеплює вам непоборну огиду до людини, вартої, проте, вашої пошани, робить для вас огидними його волосся, шию, ходу, звук голосу, всі його члени, всі його рухи і разом із тим якоюсь невідомою силою притягує вас до нього і з тривожною увагою примушує стежити за найменшими його вчинками. Я відчував це до St.-Jérôme'a.

St.-Jérôme... жив у нас вже півтора роки. Пригадуючи тепер спокійно цю людину, я бачу, що він непоганий француз, але француз до найвищої міри. Він був не дурний, досить добре вчений, і сумлінно виконував свої обов'язки щодо нас, але він мав спільні всім його землякам і такі протилежні вдачі росіянина відмінні риси, — легковажного егоїзму, пустославности, зухвальства й безпідставної самопевности. Все це мені дуже не подобалось. Зрозуміла річ, що бабуся висловила йому свою думку щодо тілесної кари, і він не смів бити нас; але, незважаючи на це, він часто загрожував, особливо мені, різками й вимовляв слово fouetter (якось* foùatter) так гидко й з такою інтонацією, ніби вибити мене було б йому великою втіхою.

Я аж ніяк не боявся болю від кари, ніколи не зазнавав її, але сама лише думка, що St.-Jérôme може вдарити мене, доводила мене до тяжкого стану притлумленого розпачу й злости.

Бувало, що Карл Іванович під хвилину досади власноручно карав нас лінійкою, або попружкою, але я без найменшої прикрости згадую про це. Навіть у той час, про який я говорю (коли мені було чотирнадцять років), як би Карлові Івановичу трапилося побити мене, я спокійно поставився б до цього. Карла Івановича я любив, знав його з того часу, як і самого себе, і звик вважати за члена своєї сім,ї, але St.-Jérôme був людина горда, самозадоволена, до якої я нічого не відчував, опріч тієї мимовольної пошани, яка була в мене до всіх великих. Карл Іванович був смішний дідусь, пестун, якого я любив од щирого серця, але мав його за нижчого від себе у моєму розумінні суспільного стану. St.-Jérôme навпаки, був

освічений, вродливий молодий дженджик, що намагався стояти врівні З усіма.

Карл Іванович лаяв і карав нас завжди спокійно; видко було, що він вважав це хоч і за доконечний, але неприємний обов'язок. St.-Jérôme, навпаки, любив драпуватися в ролю навчи-теля; видко було, коли він карав нас, що він робив це більше для власного вдоволення, ніж на нашу користь. Він захоплювався своєю величністю. Його пишні французькі вислови, що він їх вимовляв з сильними наголосами на останньому слові, accent сігсопііех'ами, були мені невимовно огидні. Карл Іванович, розгнівавшись, говорив: а лялькова комедія", "пустун хлоп-шик", "шампанська мушка". St.-Jérôme називав нас mauvais sujet, vilain garnement і іншими назвами, що ображали мою гідність.

Карл Іванович ставив нас навколішки обличчям у куток, і карою був фізичний біль од того. St.-Jérôme, випростуючи груди й роблячи величний рух рукою, трагічним голосом кричав: "a genoux, Mauvais sujet", наказував ставати навколішки обличчям до нього й просити вибачення. Карою було приниження.

Мене не карали, і ніхто навіть не нагадував мені за те, що зі мною трапилось; але я не міг забути всього, чого зазнав: розпачу, сорому, страху й ненависти за ці два дні. Хоч з того часу St.-Jérôme, здавалося, махнув на мене рукою, майже не робив зі мною нічог<% я не міг звикнути дивитись на нього спокійно. Щоразу, коли випадково зустрічали£ь наші очі, мені здавалося, що в моєму погляді була надто очевидна неприязнь, і я поспішав зробити байдуже обличчя; але коли мені здавалося, що він розуміє моє удавання, я червонів і одвертався.

Одне слово, мені невимовно тяжко було мати з ним будь-які СТОСУНКИ.

XVIII. ДІВОЧА

Я почував себе дедалі більше самотнім, і головна моя розвага була — міркувати на самоті та робити спостереження. Про предмет моїх міркувань я розповім у дальшому розділі; мисце ж моїх спостережень була, головно, дівоча, де відбувався дуже для мене цікавий і зворушливий роман. Героїня цього роману була, звичайно Маруся. Вона тоді закохана була в Василя, що знав її ще тоді, як вона жила на волі, і обіцяв ще тоді одружитись із нею.

Доля, що розлучила їх п'ять років тому, знов з'єднала їх у бабусиному домі, але поставила перепону їх обопільному коханню в особі Миколи (рідного Марусиного дядька), що не хотів і чути про шлюб своєї племінниці з Василем, якого він називав людиною неподобною й невгамованою.

Перепона ця спричинилася до того, що раніше досить байдужий і недбайливий у своєму поводженні Василь раптом закохався в Марусю, та закохався так, як тільки може закохатись двірська людина з шевців, у рожевій сорочці з напомаженим волоссям.

Хоч прояви його любови були завжди дуясе чудні й неподобні (наприклад, зустрічаючись із Марусею, він завжди намагався зробити їй боляче: або щипав її, або бив долонею, або стискав її з такою силою, що вона ледве могла дихати), але саме кохання його було щире, що видно вже з того, що з того часу, як Микола рішуче відмовив йому віддати за нього племінницю, Василь запив з горя, почав учащати до шинків, буяти, — одне слово, так уже почав не шануватися, що не раз довелося йому зазнати ганебної кари на з'їжджій. Але ці вчинки й їхні наслідки, здавалося, бути заслугою в Марусиних очах і ще збільшували її любов до нього. Коли Василя тримали в участку, Маруся цілими днями, не просихаючи, плакала, скаржилася на свою гірку долю Гапці, що брала активну участь у справах нещасних коханців, і, не звертаючи увагу на бійку й лайку від свого дядька, потихеньку бігала до поліції провідувати й потішати свого милого.

Не гидуйте, читачу, тим оточенням, куди я введу вас. Якщо в душі вашій не послабшали струни любови й участи, так і в дівочій знайдуться звуки, на які відгукнуться вони. Чи схочете ви, чи не схочете йти за мною, а я йду на сходи на площадку, звідки мені видно все, що робиться в дівочій. От лежанка, де стоять: прас,* картонова лялька з розбитим носом, мийниця, умивальник; от вікно, де жужмом лежать: грудочка чорного воску, міток шовку, надкушений зелений огірок і коробочка з-під цукерок; от і великий червоний стіл, на якому на початому шитві лежить цеглина, обшита ситцем, і за яким сидить в о н а в моєму улюбленому рожевому ситцевому вбранні й голубій косинці, яка особливо притягує мою увагу. Вона шиє, зрідка зупиняючись, щоб почухати голкою голову або поправити свічку, а я дивлюся й думаю: "чом вона не народилася панночкою з ясними блакитними очима, величезною русою косою й високими персами? Як їй до лиця було б сидіти у вітальні в чепчику з рожевими стрічками й у малиновій шовковій капоті, не в такій як у Мімі, а яку я бачив на Тверському бульварі. Вона б шила на п'яльцях, а я б у дзеркало дивився на неї, і чого б вона тільки схотіла—я все б для неї робив: подавав б їй салопа, страви сам би подавав...

"І що за п'яна пика й огидна постать у цього Василя у вузькому сурдуті, одягненому поверх брудної сорочки на випуск! В кояшому його поруху, в кожній лінії його спини, здається мені, я бачу безперечні ознаки ганебної карп, що він її Зазнав..."

— Що, Василечку, знов? — сказала Маруся, встромляючи голку в подушку й не піднімаючи голову назустріч Василеві.

— А що яг? хіба від нього добро буде,—відповідав, уві-ходячи Василь, —хоч би постановив щось одне, а то гину так, ні за що, і все через нього.

— Чай питимете?—сказала Надія, друга покоївка.

— Красненько дякую!.. І за що ненавидить злодій отой, дядько твій, за що? за те, що вбрання собі справжнє маю, за поставу за мою, за ходу мою, одне слово? От горенько!— закінчив Василь, махнувши рукою.

— Треба покірливому бти, — сказала Маруся, скусуючи нитку,—а ви так усе...

— Сили моєї не стає, от що!

Тут у бабусиній кімнаті стукнуло дверима й почувся буркотливий голос Гапки, що наближалася сходами.

— Моє шанування Гапці Михайлівні!—сказав Василь, підводячись їй назустріч.

— А, бодай вас!.. Не до шанування твого,—відповідала вона, грізно поглядаючи на нього.—І чого ходиш сюди? хіба личить чоловікові до дівчат ходити...

— Хотів про ваше здоров'я довідатись, — несміливо "сказав Василь.

— Здохну скоро, от яке моє здоров'я!—ще з більшим серцем на всю пельку закричала Гапка.

Василь засміявся.

— Тут нема чого сміятись, а коли кажу, що забирайся, так геть! Ич, поганець, теяс женитись хоче, негідник! Ну, марш, забирайся.

І Гапка Михайлівна, тупаючи ногами, пройшла до своєї кімнати, так дуя;е гримнувши дверима, що шибки задзеленчали в вікнах.

Довго ще чути було як за перегородкою, лаючи всіх і все й кленучи своє життя, вона шпурляла свої речі й скубла за вуха свою улюблену кішку; нарешті, двери трохи відчинилися, і звідти вилетіла, жалісно нявкаючи, викинута за хвіст кішка.

— ДОабуть так, що іншим разом прийти чайку напитись,— сказав Василь пошепки.—До приємного побачення.

— Дарма,—сказала, підморгуючи Надія:—я от піду на самовар гляну,

— Та й зроблю ж я один кінець,—казав Василь, ближче сідаючи до Марусі, скоро Надія вийшла з кімнати:—або піду прямо до графині, ская*у: сстак і так", або вже... покину все, втечу світ за очі, їй-бо!

— А я як лишуся?..

— Тільки тебе шкода, а то б уже даа... вно головонька моя на волі була їй-бо, їй-бо!

— Що це ти, Василечку, сорочок не принесеш мені попрати,—сказала Маруся по маленькій павзі,—а то—бач, яка чорна,—додала вона взявши його за комір сорочки.

Тут унизу задзеленчав бабусин дзвоник, і Гапка вийшла З своєї кімнати.

— Ну, чого ти, негіднику, від неї домагаєшся? — сказала вона, штовхаючи до дверей Василя, що похапцем устав, побачивши її.—Довів дівчину он до чого, та ще й в'язнеш... мабуть, весело тобі, нахабо, на її сльози дивитись! Геть звідси! Щоб і духом твоїм не смерділо! І що доброго в ньому знайшла?— казала вона далі до Марусі.—Мало тебе тасував сьогодні за нього дядько? Ні, все своєї: ні за кого не піду, як за Василя Гру-скова. Дурепа!

— Та й не піду ні за кого, не кохаю нікого, хоч убий мене до смерти за нього,—проказала Маруся, раптом заливаючись слізьми.

Довго я дивився на Марусю, що, лежачи на скрині, витирала сльози своєю косинкою, і, вСяко намагаючись змінятн свій погляд на Василя, я хотів зрозуміти, чим саме він міг здаватись їй таким привабливим. Але хоч я й щиро співчував засмученій Марусі, я ніяк не міг збагнути, як це таке чарівне створіння, яким здавалася мені Маруся, могло кохати Василя.

— Коли я буду великий,—говорив я сам собі, повернувшись до себе гіагору,—Петровське дістанеться мені, і Василь та Маруся будуть мої кріпаки. Я сидітиму в кабінеті й куритиму люльку, Маруся з прасом пройде на кухню. Я скажу: "Покличте мені Марусю". Вона прийде, і нікого не буде в кімнаті... Раптом прийде Василь і, побачившп Марусю, ская;е: "Пропала моя головонька!.." і Маруся теж заплаче; а я скажу: "Василю, я знаю, що ти її кохаєш, і вона тебе кохає,—на от тобі тисячу карбованців, оженися з нею й хай тобі бог дає щастя, а сам піду до диванної". Міяс силою-силенною думок та мрій, що без ніякого сліда проходять у розумі й уяві, є такі, що лишають у них глибоку чутливу борозну,—отож, часто не пам'ятаючи вже суті думки, пам'ятаєш, що бзгло щось хороше в голові, відчуваєш слід думки і силкуєшся знов відтворити її. Отакий глибокий слід лишила в моїй душі думка поступитися своїм почуттям заради Марусиного щастя, яке вона могла мати, лише одружившись із Василем.

XIX. ХЛОП'ЯЦТВО

Навряд чи мені повірять, які були найулюбленіші й наііпо-стійніші предмети моїх міркувань підчас мого хлоп'яцтва, — так вони не пасували до мого віку й стану. Але, на мою думку,, невідповідність між станом людини та його моральною діяльністю* є найпевніша ознака істини.

Протягом року, що в мені йшло самотнє, зосередясене в самому собі моральне життя, всі абстрактні питання про призначення людини, про

тогосвітнє життя, про безсмертя душі вя;е ставали передо мною; і дитячий малий розум мій з усім запалом недосвідченості намагався розв'язати ті питання, думати над якими є найвищий ступінь, якого може дійти розум людини, але розв'язати які йому не дано.

Мені здається, що людський розум у кожній окремій особі іде у своєму розвиткові тим самим шляхом, яким він розвивається і в цілих поколіннях, що думки, які правили за основу

різних філософських теорій, становлять нероздільні частини розуму, але що кожна людина більш-менш ясно усвідомлювала їх іще раніше, ніж знала про те, що є на світі філософські теорії.

Думки ці поставали в моєму розумі так яскраво й разюче, що я навіть намагався пристосувати їх до життя, гадаючи, що я перший відкриваю такі великі й корисні істини.

Одного разу спало мені, що щастя не залежить від зовнішніх причин, а від нашого ставлення до них, що людина, яка звикла переносити страждання, не може бути нещасна, — і, щоб привчити себе до праці, я, незважаючи на страшний біль, тримав по п'ять хвилин на витягнених руках лексикони Татищева або йшов до хижі й Шмагав себе шворкою по голій спині так боляче, що сльози мимохіть навертались на очі.

Іншим разом, згадавши раптом, що смерть чекає на мене кбжну годину, кожну хвилину, я вирішив, не роз.уміючи, як не розуміли того досі люди, що людина не може бути інакше ща слива, як користуючись із теперішнього й не думаючи за май бутнє, — і я днів із три, під упливом цієї думки, покинув нав чання й робив лише те, що, лежачи на ліжкові, читав який небудь роман і їв пряники з кронівським медом, які я купував на останні гроші.

А то якось, стоячи перед чорною дошкою й малюючи на ній крейдою різні фігури, я був раптом уражений думкою: чому симетрія приємна для

очей? що таке симетрія? Це — природжене чуття,—відповідав я сам собі. На чому ж воно засноване? Хіба в усьому в житті є симетрія? Навпаки, от життя— і я намалював на дошці овальну фігуру. Після життя душа переходить у вічність; от вічність — і я провів з однієї сторони овальної фігури рису до самого краю дошки. Чому ж з другої сторони нема такої самої риси? Та й справді, яка ж може бути вічність З одного боку? Ми, мабуть, існували перед цим життям, хоч і забули про те.

Ця думка, що здавалася мені надзвичайно новою й, ясною і зв'язок якої я нелегко можу зрозуміти тепер, сподобалась мені надзвичайно, і я, взявши аркуш паперу, надумав подати її на письмі; але при цьому в голові мені набралась раптом така сила думок, що я мусив устати й походити по кімнаті. Коли я підійшов до вікна, то увагу мою звернула на себе водовозка, що її запрягав у цей час кучер, і всі думки мої зосередились на розв'язанні питання: в яку тварину або людину перейде душа цієї водовозки, коли вона здохне. Тут Володя, проходячи кімнатою, всміхнувся, помітивши, що я міркую про щось, і цієї усмішки було мені досить, щоб зрозуміти, що все те, про що я думав, було чистісінька нісенітниця.

Я розказав цей чомусь мені пам'ятний випадок лише для того, щоб дати зрозуміти читачеві, якого роду були мої міркування.

Але жоден з філософських напрямів так мене не захоплював, як скептицизм, що через нього я був якийсь час у стані, близькому до божевілля. Я уявляв собі, що, опріч мене, нікого й нічого не існує в цьому світі, що речі — не речі, а образи, які виникають лише тоді, коли я на них звертаю увагу, і що, скоро я перестаю думати за них, образи ці зараз же зникають. Одне слово, я зійшовся з Шеллінгом у тій думці, що існують не речі, а моє ставлення до них. Були хвилини, що я під уп-ливом цієї настирливої ідеї доходив до такого абсурду, що іноді раптом обертався в протилежний бік, сподіваючись зненацька застукати порожнечу (néant) там, де мене не було.

Жалюгідна, нікчемна пружина моральної діяльности — розум людини!

Малий мій розум не міг збагнути незбагненного, а в надсильній праці губив одне по одному переконання, яких для щастя мого життя ніколи б мені не слід було чіпати.

З усієї ЦІЄЇ тяяскої моральної праці я не виніс нічого, крім в'юнкости розуму, що послабила в мені силу волі, та звички до повсякчасної моральної аналізи, ¿0 знищила свіжість почуття та ясність розсудку.

Абстрактні думки утворюються наслідком здібности людини піймати свідомістю в певний момент стан душі й перенести його в згадку. Схильність моя до абстрактних міркувань до такої міри неприродньо розвинула в мене свідомість, що часто, починаючи думати про якунебудь найзвичайнісіньку річ, я потрапляв у безвихідне коло аналізи моїх думок, я не думав уже про питання, що мене цікавило, а думав про те, про що я думав. Запитуючи себе: про що я думаю? я відповідав: я думаю, про що я думаю. А тепер про що я думаю? Я думаю, що я душман), про що я думаю, і так далі. Голова обертом ішла...

Проте, філософські відкриття, що я їх робив, надзвичайно приємні були для мого самолюбства: я часто уявляв себе великою людиною, що відкриває на благо всього людства нові істини, і з гордою свідомістю своєї гідности дивився на всіх інших смертних; але дивна річ: коли мені доводилося мати якісь стосунки з цими смертними, я нітився перед кожним, і що вище підносив себе в своїй власній думці, то менше здатний був З іншими не лише виявляти свідомість власної гідности, але не міг навіть звикнути не соромитись за кожне своє найзвичайні-ч?іньке слово чи жест.

XX. ВОЛОДЯ

Так, що далі я посуваюсь, описуючи цю пору мого яиїття, то тяжче робиться мені це робити. Лише де-не-де мія; спогадами за цей час бачу я хвилини справжнього теплого почуття, що так яскраво й постійно осявало початок мого життя. Мені мимоволі хочеться перебігти швидше

пустелю підпарубоцтва й дійти до тієї щасливої доби, коли знов щиро-ніжне, шляхетне почуття дружби яскравим світлом осяяло кінець цієї пори й почало собою нову, сповнену чарів та поезії, пору юнацтва.

Не буду година за годиною стежити за своїми спогадами, але кину швидкий погляд на найголовніші з них з того часу, до якого я довів своє оповідання, і до зближення мого з незвичайною людиною, що мала рішучий і благодійний вплив на мою вдачу та напрям.

Володя цими днями вступає до університету, вчителі вже ходять до нього окремо, і я з заздрістю й мимовільною пошаною слухаю, як він, жваво постукуючи крейдою об чорну дошку, говорить про функції, синуси, координати й т. д., які здаються мені виявами недосяжної премудрости. Але от однієї неділі по обіді в бабусиній кімнаті збираються всі вчителі, двоє професорів, і при татові та кількох гостях роблять репетицію університетського іспита, де Володя виявляє незвичайні знання, дуже потішаючи цим бабусю. Мені теж завдають питання з деяких дисциплін, але виявляється, що зі мною справа далеко гірша, і професори, видимо, намагаються приховати перед бабусею моє незнання, що конфузить мене ще більше. Проте, на мене мало й уваги звертають: мені тільки п'ятнадцять років, отже лишається ще рік до іспитів. Володя лише обідати сходить униз, а цілими днями й навіть вечорами сидить, працюючи, нагорі — не з примусу, а з власного бажання. Він надзвичайно самолюбний і хоче скласти іспита не сяк-так, а добре.

Але от наступив день першого іспита. Володя одягає синій фрак з бронзовими ґудзиками, золотого годинника й лаковані чоботи; до ґанку подають татків фаетон; Микола відкидає фартух, і Володя з Бє-Іегбіпеом їдуть до університету. Дівчата, особливо Катруся, з радісними захопленими обличчями дивляться в вікно на струнку постать Володі, що сідає в екіпаж, тато говорить: "дай боже, дай боже", а бабуся, що теж припленталася до вікна, з слізьми на очах хрестить Володю доти, поки фаетон не зникає за рогом провулка, і шепоче щось.

Володя повертається. Всі нетерпляче питають його: "Що? добре? скільки?" але вже з веселого його обличчя видко, що добре.

Володя дістав п'ять. Другого дня з тими ж побажаннями успіху й страхом провожають його й зустрічають так само нетерпляче й радісно. Так проходить дев'ять день. На десятий день припадає останній, найважчий іспит ——закон божий; всі стоять біля вікна і ще з більшою нетерплячкою чекають на Володю. Вя;е друга година, а його немає.

— Боже мій! Ненечко моя!! вони!! вони!! — кричить Любочка, притулившись до шибки.

І справді, в фаетоні побіч St-Jérôme'a сидить Володя, але вже не в синьому фраку й сірому кашкеті, а в студентському мундирі з вишитим голубим коміром, у трикутньому капелюсі і з позолоченою шпагою коло боку.

— Що коли б ти була жива! — скрикує бабуся, побачивши Володю в мундирі, і падає непритомна.

Володя з щасливим обличчям вбігає до передпокою, цілує її обнімає мене, Любочку, Мімі й Катрусю, що червоніє при цьому по самісінькі вуха. Володя не тямить себе з радощів. І який він хороший у цьому мундирі! Який у нього тонкий, довгий стан і шляхетна хода! В цей пам'ятний день всі обідають у бабусиній кімнаті, на всіх обличчях сяє радість, і за обідом, підчас солодкого, шафар, з пристойно-величною й разом веселою фізіономією, приносить загорнуту в серветку пляшку шампанського. Бабуся вперше після смерти maman п'є шампанське, випиває цілий бокал, поздоровляючи Володю, і знову плаче з радости, дивлячись на нього.* Володя вже сам власним екіпажем виїжджає з Двору, приймає до себе своїх знайомих, курить тютюн, їздить на бали, і навіть, я сам бачив, як раз він у своїй кімнаті випив дві пляшки шампанського з своїми знайомими і як вони за кожним бокалом називали здоров'я якихось таємничих осіб і сперечалися з приводу того, кому дістанеться le fond de

la bouteille. Він обідає, проте, реґулярно вдома, і по обіді, як і раніше, сідає в диванній і про щось завжди таємничо розмовляє з Катрусею; але скільки я можу чути, не беручи участи в їхніх розмовах, вони говорять лише про героїв та героїнь прочитаних романів, про ревнощі, про любовь, і я ніяк не можу зрозуміти, що вони можуть вбачати цікавого в таких розмовах і чому вони так тонко всміхаються й палко сперечаються.

Взагалі, я помічаю, що між Катрусею й Володею, крім зрозумілої приязні між товаришами дитячих років, є якісь чудні стосунки, що віддаляють їх від нас і таємничо зв'язують їх між собою.

І XXI. КАТРУСЯ Й ЛЮБОЧКА

Катрусі шістнадцять років; вона виросла; невизначеність форм, несміливість і незграбність у руках, властиві дівчинці переходової доби, замінилися гармонічною свіжістю й граціозністю квітки, що допіру розпустилася; але вона не змінилася. Ті самі ясно-блакитні очі й усмішливий погляд, той самий, що становить майже одну лінію з чолом, прямий носик з міцними ніздрями й ротик із ясною усмішкою, ті самі малісінькі ямочки на. рожевих прозорих щічках, ті самі біленькі ручки... і до неї, як і раніше, надзвичайно пристала чомусь назва чистенької дівчинки. Нового в ній лише густа руса коса, що її вона носить, як усі великі, і молоді перса, появ яких помітно тішить і соромить її.

Хоч Любочка завжди росла й виховувалася вкупі з нею, вона з усіх поглядів зовсім не така дівчинка.

Любочка невелика на зріст, і наслідком англійської хвороби в неї ноги ще й досі стоять по-гусячому, і стан препоганий. Гарного в усій її постаті — лише очі, і очі ці справді чудові— великі, чорні і з таким непоборно-приємним виразом поваж-ности й наївности, що вони не можуть не зупинити уваги. Любочка завжди проста й натуральна; Катруся ж наче хоче бути подібна до когось. Любочка дивиться завжди прямо й іноді зупинивши на комунебудь свої величезні чорні очі, не спускає їх так

довго, що її лають за це, кажучи, що це нечемно; Катруся, навпаки, спускає повіки, мружить очі й запевняє, що вона короткозора, а я ж дуже добре знаю, що вона чудово бачить. Любочка не любить чванитись при сторонніх і, коли хто-небудь при гостях починає цілувати її, вона сердиться й каже, що вона не моясе терпіти ніжносте й; Катруся, навпаки, при гостях робиться особливо ніжна до Мімі й любить, обійнявшись із якоюнебудь дівчинкою, ходити по залі. Любочка — реготуха й іноді, в нападі сміху, махає руками й бігає по кімнаті; Катруся, навпаки, затулює рота платком або руками, коли починає сміятись. Любочка завжди сидить прямо й ходить, спустивши руки; Катруся держить голову трохи набік і ходить, згорнувши руки. Любочка завжди страшенно радіє, коли їй пощастить поговорити з великим мужчиною, і говорить, що вона обов'язково піде за гусара, Катруся ж говорить, що всі мужчини їй гидкі, що вона ніколи не піде заміж, і робиться зовсім інша, наче боїться чогось, коли мужчина говорить із нею. Любочка завжди лається з Мімі за те, що її так стягують корсетами, що "дихати не можна", і любить попоїсти; Катруся, навпаки, часто, просовуючи палець під виріжок своєї сукні, показує нам, що вона їй широка, і їсть надзвичайно мало. Любочка любить малювати голівки; Катруся ж малює тільки квітки та метеликів. Любочка грає дуже чітко фільдівські концерти, деякі сонати Бетховена; Катруся грає варіації й вальси, затримує теми, стукає, ввесь час бере педаль і, перше ніж починати щонебудь грати, виразно бере три акорди arpeggio.

Але Катруся, як я тоді думав, більше скидається на дорослу і через те далеко більше мені подобається.

XXII. ТАТО

Тато особливо веселий з того часу, як Володя вступив до університету, і частіше ніж завжди, приходить обідати до бабусі. Проте, причина його веселого настрою, як я дізнався від Миколи, та, що він за останній час виграв дуже багато. Трапляється, навіть, що він вечером, перед тим, як іти до клюбу, заходить до нас, сідає за фортепіано, збирає нас круг себе і, притопуючи своїми м'якими чоботами (він не може

терпіти закаблуків і ніколи не носить їх), співає циганських пісень. І треба бачити тоді кумедне захоплення його улюбленицi Любочки, яка теж любить його, як бога. Іноді він приходить підчас навчання і з суворим обличчям слухає, як я відповідаює але з деяких слів, якими він хоче поправити мене, я помічаю, що він зле знає те, чого мене вчать. Іноді він потихеньку моргає й подає нам знаки, коли бабуся починає буркотіти й гніватись на всіх без причини. "Ну, попало ж нам, діти", говорить він потім. Взагалі, він потроху спускається з тієї недосяжної висоти, на яку його підносила дитяча уява. Я з тим я;е таки щирим почуттям любови й пошани цілую його велику білу руку, але вже дозволяю собі думати про нього, обмірковувати його вчинки, і мені мимоволі приходять такі думки за нього, присутність яких, лякає мене. Ніколи не забуду я ви-падка, що навіяв мені багато таких думок і завдав мені багато моральних страждань.

Одного разу, пізно ввечері, він у чорному фраку й білому жилеті увійшов до вітальні, щоб узяти з собою на баль Володю, який саме одягався тоді в своїй кімнаті. Бабуся в спальні чекала, щоб Володя прийшов показатись їй (вона мала звичку перед кожним бенкетом кликати його до себе, благословляти, оглядати й напучувати). В залі, освітленій однією лише лямпою, Мімі з Катрусею ходили вперед і назад, а Любочка сиділа за роялем і вчила другий Фільдів концерт, улюблену п'єсу maman.

Ніколи ні в кому не бачив я такої родинної схожости, як між сестрою й матусею. Схожість ця була не в обличчі, не в постаті, але в чомусь невловимому: в руках, у манірі ходити, особливо в голосі і в деяких виразах. Коли Любочка сердилася й казала: "цілий вік не пускають", це слово "цілий вік", що мала також звичку говорити maman, вона вимовляла так, що, здавалося, чуєш maman, — якось протягливо: ці-і-лий вік; але що справді було надзвичайне — це схожість у грі її на фортепіяні і в усіх рухах при цьому: вона так само поправляла сукню, так само перевертала сторінки лівою рукою згори, так само з досади кулаком била по клявішах, коли довго не виходив важкий пасаж, і говорила: "Ой, боже мій!" і та сама невловима ніжність та чіткість гри, тієї чудової

фільдівськрї гри, так влучно названої jeu perlé, чарів якої не могли перемогти всі вигадки новітніх піяністів.

Тато увійшов до кімнати швидкими маленькими кроками й підійшов до Любочки, що перестала грати, побачивши його.

— Ні, грай, Любо, грай, — сказав він і посадовпв її;—ти знаєш, як я люблю тебе слухати...

Любочка грала далі, а тато довго, спершись на руку, сидів проти неї; потім, швидко смикнувши плечем, він устав і почав ходити по кімнаті. Підходячи до роялю, він щоразу зупинявся й довго пильно дивився на Любочку. З рухів і ходи його я бачив, що він хвилюється. Пройшовши кілька разів по залі, він, зупинившись за стільцем Любочки, поцілував її в чорну голову й потім, швидко повернувшись, знов почав ходити. Коли, скінчивши п'єсу, Любочка підійшла до нього з запитанням: "чи добре?", він мовчки взяв її за голову й почав цілувати в чоло й очі з такою ніяшістю, якої я ніколи не бачив од нього.

— Ой, боже мій! ти плачеш! — раптом сказала Любочка, випускаючи з рук ланцюжок його годинника й дивлячись на нього своїми великими здивованими очима. — Прости мене, голубчику тату, я зовсім забула, що це матусина п'єса.

— Ні, друже мій, грай частіше, — сказав він тримтячим від хвилювання голосом. — Коли б ти знала, як мені любо поплакати з тобою...

Він іще раз поцілував її і, намагаючись перебороти внут-трішнє хвилювання, смикаючи плечем, вийшов у двері, що ними треба було через коридор іти до Володиної кімнати.

— Вольдемаре! чи ти скоро? — крикнув він, зупиняючись серед коридора. Під той час повз нього проходила покоївка

Маруся, яка, побачивши пана, нахилила голову й хотіла обійти іього. Він зупинив її:

— А ти все кращаєш! — сказав він, нахилившись до неї. Маруся почервоніла й іще більше похнюпилась.

— Дозвольте, — прошепотіла вона.

— Вольдемаре, що ж, ти скоро? — повторив тато, смикаючи плечем і покахикуючи, коли Маруся вя;е пройшла й він побачив мене.

Я люблю батька, але розум людини живе незалежно від серця й часто вміщує в себе думки, що ображають почуття, що незрозумілі й жорстокі для нього. І такі думки, дарма що я намагаюся усунути їх, приходять до мене...

XXIII. БАБУСЯ

Бабуся від дня до дня слабішає: її дзвоник, голос буркотливої Гайки й грюкання, дверима частіше чути в її кімнаті, і вона приймає нас уже не в кабінеті, у вольтерівському кріслі, в спальні, на високому ліжку з подушками, обшитими мереживом. Привітаючись до неї, я помічаю на її руці блідо-жовтаву глянцеву пухлину, а в кімнаті важкий запах, який п'ять років тому я чув у матусиній кімнаті. Лікар тричі на день буває в неї, і вже було кілька консультацій. Але вдача, погорде й церемонне поводження її з усіма сем'янамп, а особливо з татом, аж ніяк не змінилося; вона так само розтягує слова, піднімає Нзрови й говорить: "мій милий".

Але от кілька день нас не пускають до неї, і раз уранці St.-Jérôme підчас навчання пропонує мені їхати кататись із Любочкою й Катрусею. Дарма що, сідаючи в сані, я помічаю, що перед .бабусиними вікнами вулиця вистелена соломою і що якісь люди в синіх чумарках стоять коло наших воріт, я ніяк не можу зрозуміти, для чого нас посилають кататись

у такий незвичайний час. В цей день, протягом усього часу, що ми катаємось, ми з Любочкою чомусь у такому веселому настрою, коли кожний звичайний випадок, кожне слово, кожен рух змушують нас сміятись.

Розносник, ухопивши рундучок, ристю біжить через вулицю,— і ми сміємось. Обідраний Ванько галопом, розмахуючи кінцями віясок, наздоганяє наші санки, —і ми регочемось. Пилипові зачепився батіг за полоз саней; він, обертаючись, говорить: "так от горенько!"—і ми помираємо з сміху. Мімі з невдоволеним обличчям говорить, що лише дурні сміються без причини, і Любочка, вся червона від стримуваного сміху, з-під лоба дивиться на мене. Погляди наші зустрічаються, — і ми вибухаємо таким гомеричним реготом, що нам на очах виступають сльози й ми не можемо стримувати нападів сміху, що душить нас. А як ми трохи заспокоюємось, я проказую заповітне словечко, що в нас у моді з якогось часу й що завжди викликає сміх,— і знову ми заливаємось.

Під'їжджаючи назад до дому, я тідьки розкриваю рота, щоб Зробити Любочці одну чудову гримасу, як очі мої вражає віко труни, притулене до половини дверей нашого під'їзду, і рот мені лишається скривлений.

— Votre grand'mére est morte! — говорить St.-Jérôme, виходячи з блідим обличчям нам назустріч.

Увесь час, поки бабусине тіло стоїть у домі, я відчуваю ТЯЯ;КР почуття страху смерти, тобто мертве тіло живо й неприємно нагадує мені те, що й я маю вмерти колинебудь,— почуття, яке чомусь звикли плутати з сумом. Я не сумую за бабусе о, та навряд чи хтонебудь щиро жалкує за нею'. Дарма що в будинку повно жалібних відвідувачів, ніхто не сумує З приводу її смерти, опріч однієї особи, неймовірне горе якої невимовно вражає мене. 1 особа ця — покоївка Гапка. Вона тікає на горище, замикається там', не вгаваючи плаче, клене саму себе, рве на собі волосся, не хоче чути ніяких порад і говорить, що смерть для неї єдина втіха після смерти любої лані.

Знов повторюю, що неправдоподібність у справі почуття Є найпевніша ознака істини.

Бабусі вже немає3 але ще в нашому домі живуть спогади й точаться різні б їлачки про неї. Бадачки ці переважно стосуються до духівниці, що її вона склала перед смертю і якої ніхто не знає, крім її душопрпказника, князя Івана Івановича. Між бабусиними людьми я помічаю якесь хвилювання, часто чую балачки про те, що кому дістанеться, і, признаюся, мимоволі й радісно думаю про те, що ми дістаємо спадщину.

Через шість тижнів Микола, завсідня газета новин нашого дому, розповідає мені, що бабуся лишила ввесь маєток Любочці, доручивши опіку, поки вона піде заміж, не татові, а князеві Івану Івановичу.

XXIГ. я

До вступу в університет мені лишаються вже тільки декілька місяців. Я вчуся* добре. Не тільки без страху чекаю вчителіву але навіть відчуваю деяке задоволення підчас назчання.

Мені весело — ясно й чітко сказати загадане на сьогодні: я готуюсь до математичного факультету, і я обрав його, як по щирості сказати, лише через те, що слова: синус, тангенси,, диференціяли, інтеграли і т. інш. надзвичайно подобаються мені.

Я далеко нижчий на зріст од Володі, широкий у плечах і м'ясистий, негарний з лиця, як і раніше, і це так само, як і тоді, мучить мене. Я намагаюся здаватись оригінальним. 6;дине потішає мене — це те, що тато про мене сказав якось, що в мене розумна пика, і я цілком вірю в це.

St.-Jérôme задоволений з мене, хвалить мене, і я не тільки' не ненавиджу його, але, коли він іноді говорить, що з моїми здібностями, з

моїм розумом — сором не зробити того й того, — мені здається, навіть, що я люблю його.

Спостереження мої в дівочій давно вже закінчилися, мені сором ховатись за двері, та до того ж — я переконався, що Маруся кохає Василя і це, признаюся, остудило мене. Зовсім ж& лікує мене від цієї нещасної пристрасти Василеве одруження,, при чім я сам, на його прохання, випрохую в тата дозвіл.

Коли молоді з цукерками на таці підходять до тата дякувати йому, і Маруся в чепчику з голубими стрічками теж за. щось дякує всім нам, цілуючи кожного в плічко, я відчуваю тільки запах рожевої помади від її волосся, але ні найменшого хвилювання.

Взагалі я починаю потроху зцілятися від моїх хлоп'ячих дефектів, опріч, проте, головного, який мав ще завдати мені чимало лиха в житті — схильности до мудрування.

ХХУ. ВОЛОДИНІ ПРИЯТЕЛІ

Хоч у товаристві Володиних знайомих я відогравав ролю,. що ображала моє самолюбство, я любив сидіти в його кімнаті,, коли в нього бували гості, і мовчки спостерігати все, що там робилось. Частіше, ніж інші, ходили до Володі адьютант Дубков і студент князь Нехлюдов. Дубков був маленький, жилавий, чорнявий, вже не першої молодости й трохи коротконогий, алеє непоганий із себе й завжди веселий. Він був один із тих звичайнісіньких людей, які особливо приємні якраз своєю звичайністю, які не могуть бачити речей з різних поглядів і які завжди чимсь захоплюються. Думки цих людей бувають однобічні іl помилкові, але завжди щирі й захватні. Навіть вузький їхній егоїзм здається чомусь вибачливим і милим. Крім того, для Володі й мене Дубков мав подвійну принадність — войовничу подобу й, головне, той вік, з яким молоді люди чомусь мають звичку плутати поняття порядности (comme il laut), яка дуже цінується в ці роки. Проте, Дубков і справді був те, що називають

"un homme comme il faut". Сдине, що було мені неприємно,— це те, що Володя ніби соромився іноді перед ним за мої найбезневинніші вчинки, а найбільше за мною молодість.

Нехлюдов був негарний із себе: маленьких сірих очей, невисокого крутого чола, непропорційної довжини рук і ніг не можна було назвати гарними рисами. Хорошого в нього було тільки надзвичайно високий зріст, ніжний колір обличчя й чудові зуби. Але це обличчя набувало такого оригінального й енергійного характеру від вузьких блискучих очей і мінливої — то суворої, то по-дитячому невиразної — усмішки, що не можна було не помітити його.

Він, здавалося, був дуже соромливий, бо найменша дрібниця змушувала його червоніти по самі вуха; але соромливість йога не скидалася на мою. Що більше він червонів, то більше обличчя його виявляло рішучости. Наче він гнівався на самого-себе за свій дефект.

Незважаючи на те, що він, здавалося, щиро товаришує з Дуб-ковим та Володею, помітно було, що лише випадок звів йога З ними. Напрямки їхні були цілком протилежні: Володя й Дубков наче боялись усього, що скидалося на серйозні міркування й чутливість; Нехлюдов, навпаки, був ентузіяст до найвищої міри і часто, незважаючи на глум, він удавався до міркувань про філософські питання та почуття. Володя й Дубков любили говорити про об'єкти своєї любови (і бували закохані разом у кількох і обидва в тих і самих), Нехлюдов, навпаки, завжди серйозно сердився, коли йому натякали на його кохання до якоїсь руденької.

Володя й Дубков часто дозволяли собі, жартуючи, кепкувати з своїх родичів; Нехлюдова ж, навпаки, можна було дуже розгнівати, якщо сказати, хоч і жартома, щось недобре про його тітку, до якої він відчував надзвичайну любов. Володя й Дубков по вечері їздили кудись без Нехлюдова й називали його дівчиною красною.

Князь Нехлюдов вразив мене з першого разу так своєю розмовою, як і зовнішнім виглядом. Але, незважаючи на те, що в його напрямі я бачив багато спільного з своїм — або, може, саме через те—почуття моє до нього, коли я його побачив уперше, було зовсім неприязне.

Мені не подобалися його швидкий погляд, твердий голос, гордий вигляд, а найбільше — та цілковита байдужість, з якою він до мене ставився. Часто підчас розмови мені страшенно хотілося суперечити йому; щоб покарати його за гордість, хотілося переспорити його, довести йому, що я розумний, хоч він і не хоче звертати на мене ніякої уваги. Соромливість стримувала мене.

XXVI. МІРКУВАННЯ

Володя лежав з ногами на канапі й, спершись на руку, читав якийсь французький роман, коли я, після вечірнього навчання, своїм звичаєм, увійшов до нього в кімнату. Він на секунду підвів голову, щоб глянути на мене, і знов узявся до читання — жест цілком простий й природний, але який змусив мене почервоніти. Мені здалося, що в його погляді було питання: чого я прийшов сюди? а в тому, як він швидко нахилив голову — бажання приховати від мене значіння погляду. Ця схильність надавати значіння звичайнісінькому жестові становила характеристичну рису тієї пори мого життя. Я підійшов до стола і теж узяв книжку; але, перше ніж почав її читати, мені прийшло на думку, що якось чудно, що ми, не бачившись увесь день, нічого не кажемо один одному.

— Що, ти будеш сьогодні ввечері дома?

— Не знаю, а що?

— Так, — сказав я і, помічаючи, що розмова не в'яжеться, взяв книгу й почав читати.

Дивно, що, лишаючись віч-на-віч з Володею, ми цілими годинами мовчали, але досить було тільки присутности навіть мовчазної третьої особи, щоб між нами зав'язалися найцікавіші й найрізноманітніші розмови. Ми відчували, що надто добре знаємо один одного. А надто багато або надто мало знати одне одного однаково заважає справі зближення.

— Володя дома?—почувся з передпокою голос Дубкова.

— Дома,—сказав Володя, спускаючи ноги й кладучи книгу на' стіл.

Дубков і Нехлюдов у шинелях і капелюхах увійшли до кімнати.

— Що ж, їдемо до театру, Володю?

— Ні, не маю часу,—відповів Володя, червоніючи.

— Ну, от іще! їдьмо, будь ласка.

— Та в мене й квитка немає.

— Квитків скільки хочеш коло входу.

— Почекай, я зараз прийду,—уникливо відповів Володя й, смикаючи плечем, вийшов із кімнати.

Я знав, що Володі дуяїе хотілося їхати до театру, куди його кликав Дубков, що він відмовлявся лише через те, що не мав грошей, і що він вийшов, щоб позичити в шафаря п'ять карбованців до наступної платні.

— Доброго здоров'я, дипломат е!—сказав Дубков, подаючи мені руку.

Володпні приятелі звали мене дипломатом, бо якось по обіді в покійної бабусі вона якось при них, розговорившись про наше майбутнє, сказала, що Володя буде військовий, а що мене вона сподівається бачити дипломатом у чорному фраку і з зачискою à la coq, яка, на її думку, була доконечною умовою дипломатичного стану.

— Куди це пішов Володя?—спитав мене Нехлюдов.

— Не знаю,—відповів я, червоніючи від тієї думки, що вони, мабуть, догадуються, чого вийшов Володя.

— Мабуть, у нього грошей немає? правда? О, дипломат е,— додав він, пояснюючи мою усмішку.—У мене теж немає, а в тебе є5 Дубков?

— Подивимось,—сказав Дубков, дістаючи гаманця й намацуючи в ньому дуже старанно кілька дрібних монет своїми коротенькими пальцями.—От п'ятацок, от сороківоцка, а то— фффіть! — сказав він, роблячи комічний жест рукою.

Тут Володя ввійшов до кімнати.

— Ну, що, їдемо?

— НІ!

— Який ти смішний!—сказав Нехлюдов:—чом ти не скажеш, що в тебе немає грошей? Візьми мого квитка, коли хочеш.

— А ти як жег

— Він поїде до кузин у ложу!—сказав Дубков.

— *рі, я зовсім не поїду.

— Чому?

— Тому, що ти знаєш, я не люблю сідити в ложі.

— Чому?

— Не люблю, мені незручно.

— Знов за рибу гроші... Не розумію, чого тобі може бути незручно там, де всі тобі дуже раді. Це смішно, mon cher.

— Що ж поробиш, si je suis timide! Я певен, що ти в житті своєму ніколи не червонів, а я щохвилини від кожної дрібниці!— сказав він, водночас червоніючи.

— Savez-vous, d'où rient votre timidité?!, d'un excès d'amour propre, mon cher,—сказав Дубков протекторським тоном.

— Де там excès d'amour propre!—відповів Нехлюдов, якому дошкулило.—Навпаки, я й соромливий через те, що в мене надто мало amour propre; мені все здасться, що зі мною неприємно, скучно... через це...

— Одягайся ж, Володю!—сказав Дубков, хапаючи його за плечі й скидаючи з нього сурдута.—Гнате, одягатись панові!

— Через це зі мною часто трапляється... — говорив далі Нехлюдов.

Але Дубков уже не слухав його. "Тра-ля-ля-тарара-ля",—заспівав він якийсь мотив.

— Ти не збувся мене,—сказав Нехлюдов:—я тобі доведу, що соромливість виходить зовсім не з самолюбства.

— Доведеш, якщо поїдеш з нами.

— Я сказав, що не поїду!

— Ну, так лишайся тут і доводь дипломатові, а ми приїдемо, він нам розкаже.

— І доведу, — відказав Нехлюдов з дитячою завзятістю:— тільки приїжджайте швидче... Як ви гадаєте, я самолюбний?— спитав він, підсаджуючись до мене.

Хоч я щодо цього мав уже свою думку, але так звомпив від того, що Нехлюдов несподівано звернувся до мене, що не відразу міг відповісти йому.

— Я гадаю, що так,—сказав я, відчуваючи, як мій голос тримтить і кров заливає обличчя, коли я здумав, що прийшов час довести йому, що я розумний:—я гадаю, що всяка людина самолюбна; все те, що робить людина—все з самолюбства.

— Так що ж, на вашу думку, самолюбство?—сказав Нехлюдов, усміхаючись трохи презирливо, як мені здалося.

— Самолюбство,—сказав я,—це певність того, що я найкращий і найрозумніший з усіх людей.

— Та як же моясуть бути всі певні того?

— Я вже не знаю, справедливо чи ні, тільки ніхто, опріч мене, не признається; я певен, що я найрозумніша людина в світі, і певен, що ви теж так думаєте.

— Ні, я про себе першого можу сказати, що я бачив людей, яких визнавав за розумніших од себе,—сказав Нехлюдов.

— Не може того бути, — відповів я впевнено.

— Невже ви справді так думаєте?—сказав Нехлюдов, пильно вдивляючись у мене.

— Серйозно,—відповів я.

І тут раптом прийшла мені думка, яку я зараз же висловив.

— Я вам де доведу. Чому ми саміх себе любимо більше за інших?.. Тому, що ввадсаємо себе за кращих, ніж інші, за більш гідних любови. Коли 6 ми визнавали інших за .кращих од себе, так ми б і любили їх більше, ніж себе, а цього ніколи не буває. А коли й буває, так я всеж таки маю рацію,—додав я з мимовільною усмішкою самовдоволення.

Нехлюдов помовчав із хвилину.

— От ніяк я не думав, щоб ви були такі розумні!—сказав він мені з такою добродушною, милою усмішкою, що раптом мені здалося, що я цілком щасливий.

Похвала так могутньо впливає не лише на почуття, але й на розум людини, що під її приємним упливом мені здавалося, що я зробився далеко розумніший, і думки одна по одній надзвичайно швидко приходили мені в голову. З самолюбства ми непомітно перейшли до кохання, і на цю тему, здавалося, розмова не матиме кінця. Хоч наші мудрування для стороннього слухача могли видатись за цілковите безглуздя—такі вони були неясні й однобічні, для нас вони мали високе значіння. Душі наші так добре були настроєні на один лад, що найменший дотик до якоїнебудь струни одного знаходив відгук у другому. Ми мали вдоволення саме з цього відповідного звучання різних

струн, яких ми торкалися підчас розмови. Нам здавалося, що не вистачає слів і часу, щоб висловити один одному всі ті думки, які просилися наверх.

XXVII. ПОЧАТОК ДРУЖБИ

Відтоді в мене з Дмитром Нехлюдовим зав'язалися досить чудні, але надзвичайно приємні взаємини. При сторонніх він не звертав на мене майже ніякої уваги; але як траплялося нам бути самім—ми сідали в затишний куточок і починали говорити, забуваючи за все й не помічаючи, як лине час.

Ми говорили й про тогосвітнє життя, і про мистецтво, і про службу, і про шлюб, і про виховання дітей, і ніколи нам і в голову не стукнуло, що все те, що ми говорили, були цілком таки дурниці. Це не спадало нам на думку тому, що дурниці, які "ми говорили, були розумні й милі дурниці; а ззамолоду ще цінуєш розум, віриш в нього. Ззамолоду всі сили спрямовані до майбутнього, і це майбутнє набуває таких різноманітних, живих і чарівних форм під упливом надії, заснованої не на досвідченості минулого, а на уявлюваній можливості щастя, що самі мрії про майбутнє щастя, які хтоніебудь зрозумів і до яких пристав, становлять уже справжнє щастя нього віку. В метафізичних мудруваннях, що бували одним із найголовніших предметів наших розмов, я любив ту хвилину, коли думки швидче й швидче йдуть одна по одній і, роблячись дедалі абстрактні-шими, доходять, нарешті, до такого ступня тріанности, що не вбачаєш можливости висловити їх і, бажаючи сказати те, що думаєш, говориш зовсім інше. Я любив цю хвилину, коли, підносячись вище й вище в краї думки, раптом збагнеш усю її неосяжність і зрозумієш неможливість іти далі.

Одного разу якось, на масляній, Нехлюдов такий захоплений був різними розвагами, що хоч заїжджав до нас по кілька разів на день, але й)разу не поговорив зі мною, а мене,це так образило, що знову він мені видався гордою й неприємною людиною. Я чекав лише нагоди, щоб

показати йому, що я аж ніяк не шаную його товаришування й не маю до нього ніякої особливої прихильности.

Вперше, коли він після масляної знов хотів розговоритись ЗІ мною, я сказав, що мені треба готуватись до лекцій, і пішов нагору, але через чверть години хтось відчинив двері до клясної кімнати, і Нехлюдов підійшов до мене.

— Я вам заважаю?—сказав він,

— Ні,—відповів я, хоч хотів був сказати, що в мене справді Є діло.

— Так чого ж ви пішли од Володі? Адже ми давно з вами не говорили. А я вже так звик, що мені наче чогось бракує*

Досада моя пройшла миттю, і Дмитро знов зробився для мене тією самою доброю й милою людиною.

— Ви, мабуть, знаєте, чого я пішов?—сказав я.

— Може й знаю,—відповів він, сідаючи коло мене,—але якщо я й догадуюсь, так не моя"у сказати, чого, а от ви моя;ете,— сказав він.

— Я й скажу: я пішов через те, що 634* сердитий на вас... не сердитий, а прикро було. Просто: я завжди боюся, що ви мене зневажаєте за те, що я дуже молодий.

— Знаєте, чому ми так зійшлися з вами?—сказав він, добродушним і розумним поглядом відповідаючи на моє признання,— чому я вас люблю більше, ніж людей, яких краще знаю і з якими маю більше спільного? Я зараз зрозумів це. Вп маєте дивну, незвичайну властивість—одвертість.

— Так, я завжди говорю саме те, в чому мені соромно признатись,— ствердив я,—але тільки тим, у кому я певен.

— Так, але щоб бути певному в людині, треба бути з ним цілком дружному, а ми з вами не дружні ще, Nicolas; пам'ятайте, ми говорили про дружбу: щоб бути справжніми приятелями, треба бути певними один одного.

— Бути певному того, що те, що я вам скаясу, ви вже нікому не скажете,—сказав я.—А найважливіші ж, найцікавіші думки— саме ті, що ми їх ні за що не скажемо один одному.

— І які гидкі думки! такі підлі думки, що коли б ми знали, що маємо признатись у них, вони ніколи не насмілювалися б заходити до нас у голову... Знаєте, яка мені прийшла думка, Nicolas?—додав він, устаючи з стільця й з усмішкою затираючи руки.—З робімо це, і ви побачите, як це буде корисно для нас обох; обіцяймо собі в усьому признаватися один одному. Ми будемо знати один одного, і нам не буде соромно; а щоб не боятись сторонніх, обіцяймо ніколи ні з ким і нічого не говорити один про одного. Зробімо це.

І ми справді зробили ц е. Що вийшло з цього, я розповім далі.

Карр сказав, що в усякій прихильності є дві сторони: одна любить, друга дозволяє себе любити; одна цілує, друга підставляє щоку. Це цілком справедливо; і в нашій дружбі я цілував, а Дмитро підставляв щоку; але й він готовий був цілувати мене. Ми любили рівно, бо взаємно знали й цінували один одного; але це не заважало йому мати вплив на мене, а мені коритися йому.

Зрозуміла річ, що під упливом Нехлюдова я мимоволі засвоїн і його напрям, суть якого були надпоривне обоя;ування ідеалу доброчесності! й переконання в тому, що призначення людини— завжди удосконалюватись. Тоді виправити все людство, знищити всі пороки й

нещастя людські видавалося легкоздійсненою справою; дуясе легко й просто здавалося виправити самого себе, засвоїти всі чесноти й бути щасливим...

А втім, бог лише знає, чи й справді смішні були ці шляхетні мрії молодих років, і хто винен, що вони не здійснилися...

ЮНАЦТВО

І. ЩО Я ВВАЖАЮ ЗА ПОЧАТОК ЮНАЦТВА

Я сказав, що дружба моя з Дмитром відкрила мені новий погляд на яшття, її мету й стосунки. Суть цього погляду — переконання, що призначення людини — прагнути моральної довершености і що довершеність ця річ легка, можлива й вічна. Але досі я мав насолоду лише з того, що відкривав нові думки, які випливали з мого переконання, і укладаючи блискучі иляни моральної, діяльної май-бутности; життя ж моє йшло й далі тим самим дріб'язковим, плутаним і нетрудясеним порядком.

Ті доброчесні думки, що їх ми в розмовах перебирали з обожуваним другом моїм Дмитром, чарівним Митею, як я сам із собою пошепки іноді називав його, ще подобались тільки моєму розумові, а не серцю. Але прийшов час, коли ці думки З такою свіжою силою морального відкриття прийшли, мені в голову, що я злякався, подумавши про те, скільки часу я витратив марно, і зараз же, тієї самої секунди захотів переводити ці думки в життя, твердий намір маючи ніколи вже не зраджувати їх.

І від того часу, я гадаю, почалося моє юнацтво.

Мені семе кінчався тоді шістнадцятий рік. Учителі ходили до мене, як і раніше, St.-Jèrôme наглядав, як я вчуся, і я знехотя сяк-так готувався до університету. Поза навчанням робив я от що: мріяв та безцільно роздумував на самоті, робив гімнастику, маючи на меті бути першим

силачем на цілий світ, блукав без ніякої певної мети й думки по всіх кімнатах і особливо по коридору дівочої та роздивлявся на себе в дзеркало, від якого, проте, я завжди відходив із тяжким почуттям суму і навіть огидп. З лиця, мені видно було, я не тільки був негарний, але я не міг, навіть, потішати себе тим, чим у таких випадках звичайно себе потішають. Я не міг сказати, що маю значуще, розумне чи шляхетне обличчя... Значущого нічого не було, — звичайнісінькі, грубі й негарні риси; очі маленькі, сірі> особливо тоді, коли я дивився в дзеркало, були більше дурні, ніж розумні. Мужнього було ще менше, хоч я й був не малий на зріст і дуже сильний проти свого віку, але всі риси обличчя були м'які, в'ялі, невиразні. Навіть і шляхетного нічого не було; навпаки, обличчя моє було таке, як у звичайного мужика, і такі само великі ноги й руки; а цього, здавалося мені тоді7 дуже треба було соромитись.

II. ВЕСНА

Того року, як я вступив до університету, Великдень був якось пізно в квітні; іспити були призначені на Хоминому тижні, а на страсному я мав і говіти, і вже остаточно готуватись.

Після мокрого снігу, що його, було, Карл Іванович називав син по батька прийшов, вже три дні стояла тиха, тепла і ясна погода. На вулицях не видно було й трошки снігу, брудне тісто змінилося на мокрий блискучий брук та швидкі струмки. З дахів уже на сонечку падали останні краплини, в палісаднику почали (зроститись дерева, на дворі була суха доріжка до стайні, мимо замерзлої купи гною, і коло ґанку між камінням зеленіла мохнаста травичка. Був той особливий період весни, що найдужче впливає на душу людини: яскраве, на всьому блискуче, але не гаряче сонце, струмочки й протавкп, запашна свіжість у повітрі й ніжно-блакитне небо з довгими прозорими хмарками. Не знаю чому, але мені здається, що в великому місті ще помітніше й дужче впливає на душу цей перший період народження весни,— менше бачиш, але більше почуваєш. Я стояв біля вікна, куди ранкове сонце крізь подвійні рями кидало порошнисте проміння на підлогу моєї клясної кімнати, що, неймовірно мені обридла, і писав на чорній дошці якесь довге

альґебраїчне рівняння. В одній руці я мав подерту м'яку аль-ґебру Франкера, в другій — маленьку грудочку крейди, якою вже вимазав собі обидві руки, обличчя й лікті полуфрачка. Микола в фартуху, з закоченими рукавами оббивав обценьками замазку й одгинав гвіздки у вікні, що відчинялося в палісадник. Його робота й стук од неї відтягали мою увагу. До того ж я був у дуже недоброму, невдоволеному гуморі. Все якось негаразд у мене йшло: я помилився на початку обчислення, так що треба було все починати знов, крейду я двічі впустив, почував, що обличчя й руки в мене вимазані, губка десь поділася, стук, що його чинив Микола, якось боляче вражав мої нерви. Мені хотілося розсердитись і побурчати, я кинув крейду, альґебру й почав ходити по кімнаті. Але мені згадалося, що сьогодні ми маємо сповідатись і що треба стримуватися від усього злого; раптом мене ионяв якийсь особливий, лагідний настрій, і я підійшов до Миколи.

— Дозволь, я допоможу тобі, Миколо, — сказав я, намагаючись надати своєму голосові щонайлагіднішого тону: думка, що я роблю добре, затамувавши свою досаду й допомагаючи йому, ще більш посилила в мені цей сумирний настрій.

Замазку одбито, гвіздки одігнуто, але хоч Микола з усієї сили смикав за поперечини, ряма не подавалася.

"Якщо ряма вийде тепер відразу, коли я потягну з ним,— подумав я, —значить гріх і не треба сьогодні більше вчитись". Ряма подалася вбік і вийшла.

— Куди віднести її? — спитав я.

— Дозвольте, я сам управлюсь, — відповів Микола, видимо здивований і, здається, незадоволений з моєї ретельности: — треба не сплутати, а то там, у хижці, вони в мене за номерами.

— Я помічу її, — сказав я, піднімаючи ряму.

Мені здається, що коли б хижка була версти за дві й ряма була б удвоє більша, я був би дуже задоволений. Мені хотілося знесилитись, допомагаючи Миколі. Коли я повернувся до кімнати, цеглинки й соляні пірамідки вже були перекладені на підвіконня, і Микола крильцем змітав пісок і сонних мух у розчинене вікно. СвЬке запашне повітря вже пройшло до кімнати й сповнювало її. З вікна чути було гомір міста й цвірінькання горобців у палісаднику.

Всі речі були освітлені яскраво, кімната повеселішала, легкий весняний вітрець ворушив сторінки моєї альґебри й волосся на Миколиній голові. Я підійшов до вікна, сів на нього, перегнувся в палісадник і замислився.

Якесь нове для мене, надзвичайно сильне и неприємне почуття раптом пройшло мені в душу. Мокра земля, з якої подекуди вистромлювалися ясно-зелені голки трави з жовтими стеб-линочками, блискучі від сонця струмки, в яких крутились грудочки землі й трісочки, зачервоніле бузове пруття з набряклими бруньками, що хиталися під самим віконцем, клопітливе цвірінькання пташок, що копошилися в цьому кущі, мокрий від снігу, що на ньому розтавав, чорнуватий паркан, а головне— це запашне вогке повітря й радісне сонце — говорили мені виразно, ясно про щось нове й прекрасне, яке, хоч я не можу передати так, як воно показувалося мені, я постараюсь передати так, як я сприймав його, — все мені говорило про красу, щастя й доброчесність, говорило, що як одне, так і друге легкі й можливі для мене, що одне не може бути без другого і навіть що краса, щастя й доброчесність, — одне й те саме* "Як я міг не розуміти цього, який поганий я був раніше, який я міг би й можу бути хороший і щасливий у майбутньому! — говорив я сам собі. — Треба швидче, швидче, цієї ж хвилини зробитись іншою людиною й почати жити по-іншому". Незважаючи на це, я проте довго ще сидів на вікні, мріючи й нічого не роблячи. Чи траплялося вам улітку лягти спати вдень під пасмурну дощову годину і, прокинувшись на заході сонця, розплющити очі й у широкому чотирикутнику вікна* з-під по-лотняной штори, яка, надувшись, б'ється прутом об підвіконня, побачити5 мокру від дощу, тінясту фіялкувату сторону липової алеї й вогку садову

доріяску, освітлену яскравим косим промінням, почути раптом веселе життя пташок у садку й побачити комах, що в'ються у віконну відтулину, просвічуючи на сонці, відчути запах післядощового повітря й подумати: "як мені не сором було проспати такий вечір", і похапцем скочити, щоб іти в садок помилуватись життям? Якщо траплялося, так от зразок того сильного почуття, що його я відчував тоді.

III. МРІЇ

"Сьогодні я сповідаюся, очищаюсь від усіх гріхів,—думав я,— і більше вже ніколи не буду..." (Тут я пригадав усі гріхи, що найбільше мучили мене). Щонеділі ходитиму неодмінно до церкви і ще після того цілу годину читатиму Євангелію, потім з біленької, що я її одержуватиму щомісяця, коли вступлю до університету, обов'язково два з половиною карбованці (одну десяту) я віддаватиму бідним так, щоб ніхто не знав, і не старцям, а буду шукати таких бідних—сироту або стареньку бабусю, за яких ніхто не знає.

"Я матиму окрему кімнату (мабуть, St.-Jérôme'ову) і сам прибиратиму в ній і триматиму її надзвичайно чисто; а челядника не буду примушувати нічого на себе робити: адже він така ж людина, як і я. Потім ходитиму щодня до університету пішки (а як мені дадуть бігунці, так продам їх і гроші ці теж: поверну на бідних) і точно виконуватиму все (що було це "все", я ніяк не міг сказати тоді, але я ясно розумів і почував це "все" розумного, морального, бездоганного життя). Записуватиму лекції і навіть учитиму наперед; отож на першому курсі я буду перший, і напишу дисертацію; на другому курсі я вже буду знати все, і мене можуть перевести просто на третій курс; вісімнадцять років маючи, я закінчу курс першим кандидатом з двома золотими медалями, потім складу іспита на магістра, на доктора і зроблюся першим ученим на всю Росію... навіть на всю Европу я можу бути першим ученим... Ну, а потім?"... запитував я сам себе. Але тут я пригадав, що ці мрії—пиха, гріх, про який сьогодні ж увечері треба буде сказати сповідачеві, і повернувся до початку своїх думок. "Щоб готуватись до лекцій, я ходитиму тільки на Воробйові Гори; виберу там собі місце під деревом, і читатиму лекції,

іноді візьму з собою чогонебудь закусити:, сиру чи піріжків од Педотті, або ще чогонебудь. Спочину й потім почну читати якунебудь хорошу книгу або малювати краєвиди, або гратиму на якомунебудь інструменті (обов'язково навчуся грати на флейту). Потім вона теж ходитиме гуляти на Воробйові Гори й колинебудь підійде до мене й спитає: хто я такий? Я погляну на неї так сумовито й скаясу, що я син одного собі попа і що я щасливий тільки тут, коли я сам, так-таки сам-самісінький. Вона подасть мені руку, скаже щонебудь і сяде коло мене. Так щодня ми приходитимемо сюди, будемо приятелювати, і я буду цілувати її... Ні, це недобре. Навпаки, з сьогоднішнього дня я вже більше не дивитимусь на жінок. Ніколи, ніколи не ходитиму до дівочої, навіть старатимусь, не проходити мимо, а через три роки вийду з-під опіки й одружуся неодмінно. Буду навмисне щомога більше рухатись, робитиму гімнастику щодня,—і от, коли мені буде двадцять п'ять років, я буду дужчий за Panno. Першого дня я триматиму півпуда "витягнутою рукою" п'ять хвилин, другого дня—двадцять один фунт, третього дня—двадцять два фунти і так далі, так що, нарешті, по чотири пуда кожною рукою, і я буду най-дуясчий од усіх челядників: і коли раптомє хтонебудь наважиться образити мене або буде непочтиво говорити про н е ї, я візьму його так, просто, за груди, підніму аршинів на два з землі однією рукою й тільки подержу, щоб він відчув мою силу> і облишу; але, проте, й це недобре,— ні, нічого, адже я йому злого не зроблю, а тільки доведу, що я..."

Хай не докорять мені, що мрії мого юнацтва такі самі дитячі, як мрії дитинства та хлоп'яцтва. Я переконаний, що,.

коли мені приділено прожити до глибокої старости й моє оповідання наздожене мої роки, я сімдесятилітнім дідом так само мріятиму цілком по-дитячому, як і тепер. Мріятиму про яку-небудь чарівну Марію, що покохає мене, беззубого дідугана, як покохала вона Мазепу, про те, як мій недоумкуватий син раптом зробиться міністром з якоїсь незвичайної нагоди, або про те, як у мене буде сила мільйонів грошей. Я переконаний, що немає такої людини й немає такого віку, щоб позбавлений був цієї благодійної втішної здатности—мріяти. Але, коли виключити спільну рису иеможливости, чарівливости мрій, мрії кожної

людини й кожного віку мають свій відмінний характер. В той період часу, що я його вважаю за кінець хлоп'яцтва й початок юнацтва, основою моїх мрій були чотири почуття: кохання до неї, до улвлюваної жінки, иро яку я мріяв завжди в одному й тому самому розумінні і яку кожної хвилини сподівався денебудь зустрінути. Ця вона була трошки Софійка, трошки Маруся, Василева дружина, коли вона пере білизну в ночвахє і трошки жінка з перлами на білій шиї, що її я бачив дуже давно в театрі, в ложі коло нас. Друге почуття було любов любови. Мені хотілось, щоб усі мене знали й любили. Мені хотілось сказати своє ім'я: Микола Іртеньєв, і щоб це вразило всіх, щоб вони обступили мене й дякували б за щонебудь. Третє почуття було—надія на незвичайне, пустославне щастя,—така велика й тверда, що вона переходила в божевілля. Я такий був певний того, що незабаром, от-от, з якоїсь незвичайної нагоди раптом я зроблюся найбагатшою і наіізнатнішою людиною в світі, що завжди перебував у тривожному чеканні чогось чарівливо-щасливого. Я все чекав, що от почнеться, і я дійду всього, чого може чекати людина, і завжди поспішав усюди, гадаючи, що вже починається там, де мене немає. Четверте й головне почуття було—огида до самого себе й каяття, але каяття до такої міри злите з надією на щастя, що воно не мало в собі нічого сумного. Мені здавалося таким легким і природнім відірватись від усього минулого, переробити, забути все, що було, й почати своє життя з усіма його стосунками цілком знову, щоб минуле не обтяжувало, не в'язало мене. Я навіть мав насолоду з огиди до минулого й намагався уявляти його собі гіршим, ніж, воно було. Що чорніше було коло поглядів минулого, то чистіше й ясніше вирізнялась із нього ясна, чиста точка теперішнього й розливалися веселкові фарби майбутнього. Оцей саме голос каяття й палкого бажання вдосконалюватись і був головним новим душевним почуттям тієї доби мого розвитку, оце ж він і поклав нові підвалини моєму поглядові на себе, на людей, на світ божий. Спасенний, утішний голос, що стільки разів відтоді, в ті сумні часи, коли душа мовчки корилася владі життьової неправди й розпусти, раптом сміливо поставав проти всякої неправди, злісно викривав минуле, вказував, змушуючи любити її, ясну точку теперішнього й обіцяв добро й щастя в майбутньому —спасенний, утішний голос! Невже ти перестанеш колинебудь звучати?

IV. НАШЕ РОДИННЕ КОЛО

Тато цієї весни мало бував удома. Але зате, коли це траплялося, він був надзвичайно веселий, бринькав на фортепіяні свої улюблені штучки, робив солоденькі очі й вигадував про всіх нас і про Мімі жарти, як от, що грузинський царенко побачив Мімі, коли вона каталася, й так закохався, що подав до синоду прохання про розвідну, що мене призначають на помічника до віденського посла, і з серйозним обличчям говорив нам ці новини; лякав Катрусю павуками, яких вона дуже боялася; був дуже ласкавий до наших приятелів Дубкова та Нехлюдова й завжди розповідав нам і нашим гостям свої пляни на майбутній рік. Хоч ці пляни майже щодня мінялися й суперечили один одному, вони були такі захватні, що ми заслухувались ними, і Любочка, не моргаючи, дивилася просто таткові в рот, щоб не проґавити жодного слова. То плян був такий, щоб нас лишити в Москві в університеті, а самому з Любочкою їхати років на два до Італії, то такий, щоб купити маєток в Криму, на південному березі, і їздити туди щоліта, то такий, щоб поїхати до Петербурґу всім домом і т. д. Але, крім особливої веселости, з татом сталася ще одна зміна, що дуже мене дивувала. Він пошив собі модне вбрання — оливковий фрак, модні панталони на штрипках і довгу бекешу, що дуже була йому до лиця, і часто від нього чудово пахло перфумами, коли він їздив у гості, і особливо до однієї дами, що про неї Мімі не говорила інакше, як зідхаючи і з таким обличчям, на якому так і читаєш слова: "бідні сироти! Нещасна пристрасть! Добре, що її вже немає", і т. д. Я довідався від Миколи, бо тато нічого не говорив нам про свої гральні справи, що він грав особливо щасливо цієї зими, виграв щось надзвичайно багато, поклав гроші до льомбарду й повесні не хотів уже більше грати. Мабуть, через те, побоюючись, що не стримає себе, він так і хотів швидче поїхати на село. Він навіть вирішив, не дожидаючи, поки я вступлю до університету, зразу після Великодня їхати

З дівчатами до Петровського, куди ми з Володею мали приїхати потім.

Володя всю цю зиму й до самої весни був завжди з Лубковим (з Дмитром же вони починали холодно розходитись). Головні їхні розваги, скільки я міг побачити з розмов, що чув їх раз-у-раз, були такі, що вони завжди пили шампанське, їздили саньми під вікнами панночки, в яку, здається, закохані були обоє, і танцювали візаві вже не на дитячих, а на справжніх бенкетах. Це останнє, дарма що ми з Володею любили один одного, дуже роз'єднало нас. Ми відчували дуже велику ріжницю між хлопцем, до якого ходять учителі, і людиною, що танцює на великих бенкетах, щоб наважитись говорити один одному про свої думки. Катруся була вже зовсім велика, читала дуже багато романів, і думка, що вона незабаром може піти заміж, уже не здавалася мені жартом; але, незважаючи на те, що Володя теж був великий, вони не сходились і навіть, здається, обоє зневажливо ставились один до одного. Взагалі, коли Катруся бувала дома сама, ніщо, крім романів, її не цікавило, і вона здебільшого нудьгувала; коли ж бували сторонні муяічини, то вона робилася дуже жвава й люб'язна і робила очима те, чого я ніяк уже не міг зрозуміти, що вона хотіла цим сказати. Потім тільки, почувши якось від неї, що одне є дозволенне для дівчини кокетство — це кокетство очей, я міг пояснити собі ці чудні неприродні гримаси очима, які інших, здається, зовсім не дивували. Любочка теж уже починала носити майже довгі спідниці, і її гусячих ніг було вже майже не видко, але вона була така ж тонкослізка, як і раніше. Тепер вона мріяла вже віддатись не за гусарина, а за співака чи музиканта, і тому старанно заходилася коло музики. St.-Jérôme, який, знаючи, що лишається в нас у домі тільки до того часу, поки я складу іспити, нашукав собі місце в якогось графа й почав відтоді якось зневажливо ставитись до наших сем'ян. Він рідко бував удома, почав курити цигарки, що були тоді ознакою справжнього дженджика, і ввесь час насвистував через картку якісь веселенькі мотиви. Мімі ставала від дня до дня все сумніша й сумніша і, здавалося, з того часу, як ми починали рости великі, вона ні від кого й ні від чого не сподівалася на добре.

Коли я прийшов обідати, я застав у їдальні лише Мімі, Катрусю, Любочку й St.-Jérôme'a, тата не було дома, а Володя готувався до іспита з товаришами в своїй кімнаті й обід йому понесено туди. Взагалі останнім

часом перше місце за столом посідала, здебільшого, Мімі, якої ніхто з нас не поважав, і обід багато втратив своєї принадности. Обід уже не був, як за maman та бабусі, якимось обрядом, що об'єднує в певну годину всю сім'ю й поділяє день на дві половини. Ми дозволяли собі спізнюватись, приходити вже на другу страву, пити вино шклян-ками (чому приклад давав сам St.-Jérôme), розлягатись на стільцях, уставати, недообідавши, і інші вільності. З того часу обід перестав бути, як раніше, щоденним родинним радісним святом. Чи то ж було в Петровському, коли о другій годині всі, вмиті й прибрані на обід, сидять у вітальні і, весело розмовляючи, чекають на умовлену годину. Саме тоді, як хриплять дзиґарі в офіціянтській, щоб бити два, з серветкою на руці, з серйозним і трохи суворим обличчям, тихими кроками ввіходить Фока. "Стіл накритий!" оголошує він голосно й протягливо, і всі З веселими, задоволеними обличчями, старші спереду, молодші ззаду, шумлячи накрохмаленими спідницями й порипуючи чоботами та черевиками, йдуть до їдальні і, стиха перемовляючись, стоять перед накритим столом у залі, чекаючи на бабусю, якій Гаврило пішов уже сказати, що обід на столі; от розчиняються двері, чути шелест сукні, човгання ніг, і бабуся в чепчику, з якимнебудь незвичайним фіялковим бантом, боком, усміхаючись чи зизом позираючи (залежно від стану здоров'я), випливає З своєї кімнати. Гаврило кидається до її крісла, стільці риплять, і, відчуваючи, як по спині біжить якийсь холод — вістун апетиту, берешся за вогкувату накрохмалену серветку, з'їдаєш шкуринку хліба й з нетерплячою та радісною пожадливістю, затираючи під столом руки, поглядаєш на те, як парують тарілки з супом, що їх, залежно від стану, віку та бабусиної ласки, розливає шафар. і

Тепер вже я не відчуваю ніякої ні радости, ні хвилювання, приходячи обідати.

Балачки Мімі, maman і дівчат про те, які жахливі чоботи носить руський учитель, які в князівен Корнакових плаття З волянами тощо, — балачки, до яких я ставився з презирством од щирого серця і презирства того, особливо щодо Катрусі й Любочки, не старався приховувати, не вивели мене з мого нового доброчесного настрою. Я був надзвичайно

лагідний; усміхаючись, слухав їх особливо ласкаво, почтиво просив передати мені квасу й погодився з St.-Jérôme'oM коли він виправив мене у фразі, яку я сказав за обідом, кажучи, що краще говорити je puis, ніж je peux. Мушу, проте, признатись, що мені було трохи неприємно те, що ніхто не звернув особливої уваги на мою лагідність та доброчесність. Любочка показала мені по обіді папірця, де вона записала всі свої гріхи; я визнав, що це дуже добре, але що ще краще в душі своїй записати всі гріхи і що "все це не те".

— Чому ж не те? — спитала Любочка.

— Ну, та й це добре; ти мене не зрозумієш. — І я пішов до себе, нагору, сказавши 8і;.-Іег6те'ові, що йду вчитись, але власне для того, щоб перед сповіддю, до якої лишалося годин із півтори, записати собі на все життя розпис своїх обов'язків та занять, подати на папері мету свого життя й правила, за якими завжди вже, не відступаючи, жити.

V. ПРАВИЛА

Я взяв аркуш паперу й перш за все хотів зробити розпис обов'язків і занять на наступний рік. Треба було розлініювати напір. Але як лінійки в мене не було, я взяв для цього латинський лексикон. Крім того, що, коли я ировів пером вздовж лексикона й потім одсунув його, виявилось, що замість риси я зробив на папері довгасту чорнильну калюжу, — лексикона не вистачило на ввесь аркуш і риса загнулася за його м'який кінець. Я взяв Другий аркуш і, пересовуючи лексикон, сяк-так розлініював. Поділивши свої обов'язки на три розряди: на обов'язки до самого себе, до ближніх і до бога, я почав писати перші, але виявилось, що їх так багато й стільки розділів та підрозділів, що треба було раніше написати ((Правила, як жити", а потім уже укладати розпис. Я взяв шість аркушів паперу, зробив зошит і написав угорі: "Правила, як жити". Ці слова були написані так криво та нерівно, що я довго думав: чи не переписати? і довго мучився, дивлячись на розірваний розпис і цей неподобний заголовок. Чому це все таке чудове, ясне у мене в душі і так

погано виходить на пепері і взагалі в житті, коли я хочу прикласти до неї що не будь із того, що думаю?

— Сповідач приїхали, йдіть униз правила слухати, — прийшов сповістити Микола.

Я сховав зошит у стіл, подивився в дзеркало, зачесав волосся вгору, що, як я думав, надавало мені задумливого вигляду, і иішов до диванної, де вже стояв накритий стіл з образом і горящими восковими свічками. Сповідач, сивий чернець із строгим старечим обличчям, поблагословив тата. Тато поцілував його невелику, широку, суху руку; я зробив теж так.

— Покличте Вольдемара! — сказав тато. — Де він? Чи то пак, не треба — адже він в університеті говіє.

— Він учиться з князем, — сказала Катруся й подивилась на Любочку. Любочка раптом зашарілася чогось, зморщилася, удаючи, ніби їй щось болить, і вийшла з кімнати. Я вийшов слідом за нею. Вона зупинилась у вітальні і щось знов записала олівцем у свій папірець.

— Що, ще новий гріх зробила?—спитав я.

— Ні, нічого, так, — відповіла вона, червоніючи.

Тут із передпокою почувся голос Дмитра, що прощався З Володею.

— От, тобі все спокуса, — сказала Катруся, ввіходячи до кімнати й звертаючись до Любочки.

Я не міг зрозуміти, що робилося з сестрою: вона так засоромилася, що сльози виступили їй на очах і що її замішання, дійшовши найвищої міри, перейшло в досаду на себе й на Катрусю, що, видимо, дратувала її.

— От видно, що ти чужоземка (нічого уразливішого цієї назви не могло бути для Катрусі, тимто й ужила її Любочка):— перед таким таїнством, — говорила вона далі поважним голосом, — і ти мене навмисне дратуєш... ти повинна була б розуміти... адже це не жарти!

— Знаєш, Миколонько, що вона написала? — сказала Катруся, дуже ображена словом чужоземка. — Вона написала...

— Не сподівалась я, що ти така зла, — сказала Любочка, зовсім розкиснувши, ідучі від нас: — під таку хвилину і навмисне, цілий вік, усе призводити до гріха! Я до тебе не чіпляюся з твоїми почуттями та стражданнями!

VI. ь СПОВІДЬ

З такими несерйозними думками я повернувся до диванної, коли всі зібрались туди й сповідач, підвівшись, готувався читати молитву перед сповіддю. Але як тільки серед загальної тиші почувся виразний, суворий голос ченця, що читав молитву, і особливо, коли він проказав до нас слова: "відкрийте всі ваші гріхи без сорому, затаювання й виправдування, і душа ваша очиститься перед богом, а як затаїте щонебудь — більший гріх матимете", — до мене повернулось почуття побожного трепету, яке відчував я вранці, коли згадував про таїнство, що має відбутись. Я навіть мав насолоду з свідомости цього стану й старався затримати його, зупиняючи всі думки, що приходили мені в голову, і намагаючись чогось боятись.

Перший пішов сповідатись татко. Він дуже довго пробув у бабусиній кімнаті, і за ввесь час ми всі в диванній мовчали або пошепки говорили про те, хто раніше піде. Нарешті, знов із дверей почувся голос ченця, що читав молитву, і татові кроки. Двері рипнули, і він вийшов звідти, своїм звичаям покахикуючи, смикаючи плечем і не дивлячись ні на кого з нас.

— Ну, тепер ти йди, Любо, та дивись — усе скажи. Адже ти в мене велика грішниця, — весело сказав тато, щипонувшп її за щоку.

Любочка побіліла й почервоніла, вийняла записочку з фартуха, знов сховала її і, нахиливши голову, якось укоротивши шию, ніби чекаючи, що хтось її вдарить зверху, пройшла в двері. Вона була там недовго, але коли виходила звідти — плечі їй тримтіли від схлипування.

Нарешті, після гарненької Катрусі, що, усміхаючись, вийшла З дверей, прийшла й моя черга. Я з тим самим тупим страхом і з бажанням навмисне щодалі більше збуджувати в собі цей страх, увійшов у напівтемну кімнату. Сповідач стояв перед на-лоєм і поволі обернув до мене своє обличчя.

Я пробув не більше як п'ять хвилин у бабусиній кімнаті, але вийшов звідти щасливою й новою людиною. Незважаючи на те, що мене неприємно вражала вся стара обстанова життя, ті самі кімнати, ті самі меблі, та й сама моя постать (мені хотілося б, щоб усе зовнішнє змінилося так, як, здавалося мені, я сам змінився внутрішньо), — незважаючи на це, я пробув у цьому радісному настрою до самого того часу, як ліг спати.

Я вже засинав, перебираючи уявою всі гріхи, від яких очистився, як раптом згадав один соромітний гріх, що про нього не сказав, сповідаючись. Слова молитви перед сповіддю пригадались мені і безнастанно звучали мені в вухах. Увесь мій спокій миттю зник. "А коли затаїте — більший гріх матимете..." вчувалося мені ввесь час, і я визнавав себе за такого страшного грішника, що не було мені й відповідної кари. Довго я перевертався з одного боку на другий, передумуючи про своє становище і щохвилини чекаючи кари від бога й навіть наглої смерти, — думка, що змушувала мене відчувати невимовний жах. Але от мені прийшла в голову щаслива думка: вдосвіта піти чи поїхати в манастир до сповідача й знов посповідатись, і я заспокоївся.

VII. ПОДОРОЖ ДО МАНАСТИРЯ

Я кілька разів прокидався вночі, щоб не заспати, і о шостій годині був уже на ногах. У вікнах ледве розвиднялося. Я одяг своє вбрання й чоботи, які, пожмакані й нечищені, лежали біля ліжка, бо Микола ще не встиг їх прибрати, і, не молившись богу, не вмиваючись, вийшов уперше за своє життя сам на вулицю.

На тім боці вулиці з-за зеленого даху великого будинка червоніла туманна, холодна зоря. Досить міцний, ранковий весняний мороз скрізь скував болото й струмки, коловся під ногами й щипав мені обличчя й руки. В нашому провулку не було ще жодного візника, на яких я важив, щоб швидче з'їздити й повернутись. Тільки тяглися якісь вози Арбатом та два робітники-мулярі, розмовляючи, пройшли пішоходом. Коли я пройшов кроків із тисячу, мені почали траплятися чоловіки й жінки, що йшли з кошиками на базар, бочки, що їхали по воду; на перехрестя вийшов пиріжечник; відкрилася одна булочна, і коло Арбатської брами трапився візник-дідусь, що спав, похитуючись, на своїх каліберних, облізлих, блакитнявих та полатаних бігунцях. Він спросоння, мабуть, запросив з мене сороківку до ма-настиря й назад, але потім ураз отямився і, коли я вже хотів сідати, почав стьобати свою шкапіку кінцями віжок і зовсім поїхав був од мене. "Годувати коня треба! не можна, паничу", бурмотів він.

Насилу я умовив його зупинитись, запропонувавши йому дві сороківки. Він спинив конячку, уважно оглянув мене й сказав: "Сідай, паничу!" Признаюся, я трошки боявся, що він завезе мене в глухий провулок і пограбує. Ухопивши його за комір подертої чумарчини, при чім його шия над дуже згорбленою сииною якось жалісно похилилася, я зліз верхи на хвилювате блакитняве хитке сидіння, і ми затрусились Воздвиженкою. Дорогою я встиг помітити, що спинка бігунців була оббита клаптиком зеленкуватенької матерії, з якої була й візникова чумарка; це чомусь заспокоїло мене, і я вже не боявся, що візник завезе мене в глухий провулок і пограбує.

Сонце вже піднялося досить високо і яскраво золотило церковні бані, коли ми під'їхали до манастиря. У затишку ще тримався мороз, але по всій дорозі текли швидкі каламутні струмки, і кінь тьопав по розталій грязюці. Увійшовши до манастир-ської огради, я спитав першого, кого побачив, як би мені знайти сповідача.

— Онде його келія, — сказав мені чернець, що проходив мимо, зупиняючись на хвилину й показуючи на маленький будиночок з ґанком.

— Дуже вам вдячний! — сказав я.

Але що могли про мене думати ченці, які, один по одному виходячи з церкви, дивились на мене? Я був ні великий, ні дитина; обличчя було в мене ще не вмите, волосся не зачісане, вбрання в пуху, чоботи нечищені, та ще й у болоті. До якої категорії людей мене залічували в думці ченці, дивлячись на мене? А вони дивились на мене уважливо. Проте, я таки йшов у тому напрямі, куди показав мені молодий чернець.

Дідусь у чорній одежі, з густими сивими бровами, трапився мені на вузенькій дорожці, що йшла до келії, і спитав, чого мені треба.

Була хвилина, що я хотів сказати: "нічого", бігти назад до візника і їхати додому, але дідусеве обличчя, хоч брови й були йому насуплені, викликало довіру. Я сказав, що мені треба бачити сповідача, і назвав його ім'я.

— Ходіть, паничу, я вас проведу, — сказав він, повертаючись назад і, очевидьки, відразу вгадавши мій стан. — Батюшка на утрені: він незабаром прийде.

Він одчинив двері й через чистенькі сіни й передпокій по чистій полотняній доріжці провів мене в келію.

— От тут і почекайте, — сказав він мені з добродушним заспокійливим виразом і вийшов.

Кімнатка, де я був, дуже була невелика й надзвичайно чисто вбрана. З меблів були лише: столик, укритий цератою, що стояв між двома маленькими половинчастими вікнами, на яких стояло два вазони з геранією, божниця з образами й лямпадка перед нею, одно крісло й два стільці. В кутку висіли дзиґарі з розмальованим квіточками циферблатом і підтягненими на ланцюжках мідяними важками; на перегородці, що з'єднувалася З стелею дерев'яними, повапнованими паличками (за якою, мабуть, стояло ліжко), висіли на гвіздках дві ряси.

Вікна виходили на якусь білу стіну, що стояла за два аршини від них. Між ними й стіною був маленький бузовий кущ. Жодного звуку зокола не доходило в кімнату, — отож у цій тиші рівномірне приємне стукання маятника здавалося сильним Звуком. Скоро я лишився сам у цьому тихому куточку, всі мої попередні думки й спогади враз вискочили з моєї голови, наче їх ніколи там і не було, і я ввесь поринув у якусь невимовно-приємну задуму. Ця китайкова пожовкла ряса з потертою підбивкою, ці стерті шкіряні чорні палітурки книжок з мідяними застіжками, ці мутнозелені квіти з добре политою землею та обмитим листям, а особливо цей одноманітний, переливчастий звук маятника, — говорили мені виразно про якесь нове життя, що було мені до того часу невідоме, про життя самотности, молитви, тихого, спокійного щастя.

"Проходять місяці, проходять роки, — думав я, — він завжди сам, завпеди спокійний, він завжди почуває, що сумління його чисте перед богом і молитва доходить до нього". З півгодини просидів я на стільці, намагаючись не рухатись і не дихати дуже чутно, щоб не порушити гармонії звуків, які говорили мені так багато. А маятник усе стукав так само — праворуч дужче, ліворуч тихше.

VIII. ДРУГА СПОВІДЬ

Я почув звуки ходи сповідача, і це вивело мене з моєї задуми.

— Добридень! — сказав він, поправляючи рукою своє сиве волосся. — Чого ви баясаєте?

Я попросив його поблагословити мене й особливо радісно поцілував його жовтаву невелику руку.

Коли я пояснив йому своє прохання, він нічого не сказав мені, підійшов до образів і почав сповідати.

Коли сповідь закінчилась і я, переборовши соромливість, сказав усе, що було в мене на душі, він поклав мені на голову руки й своїм виразним тихим голосом сказав:

"Нехай буде над тобою, сину мій, ласка отця небесного, нехай він збереже в тобі назавжди віру, чистість і покірливість. Амінь".

Я був цілком щасливий; сльози щастя підходили мені до горла, я поцілував складку його драдедамової ряси й підвів голову. Обличчя ченця було зовсім спокійне.

Я відчував, що дуже зворушений, і, боячись чимнебудь розігнати це почуття, швиденько попрощався з ченцем і, не дивлячись убік, щоб йе розважатись, вийшов за ограду й знов сів на хиткі смугасті бігунці. Але труська дорога, різноманітність речей, що пробігали перед очима, швидко це почуття розігнали, і я вже думав про те, як тепер сповідач, мабуть, думає, що юнака з такою прекрасною душею, як у мене, він ніколи не бачив та й не побачить, що таких, навіть, і не буває. Я був певен, що це так, і ця певність викликала в мені почуття веселости такого роду, яке вимагало того, щоб кому-небудь сказати про нього.

Мені кортіло поговорити з кимнебудь; але як нікого коло мене не було, крім візника, то я до нього й звернувся.

— Що, довго я був?—спитав я.

— Нічого, довгенько, а коня давно годувати пора; адже, я нічний, — відповів дідусь-візник, що тепер із сонечком, очевидно, повеселішав.

— А мені здалося, що я був лише хвилину, — сказав я.— А знаєш, чого я був у манастирі? — додав я, пересуваючись у заглибину, що була в бігунцях, ближче до дідуся-візника.

— Хіба це нас обходить? Куди наймач скаже, туди й веземо,— відповів він.

— Ні, але всеж як ти гадаєш? — допитував я далі.

— Та, мабудь, ховати кого, їздили місце купувати,—сказав він.

— Ні, брат. А знаєш, чого я їздив?

— Як мені знати, паничу? — повторив він.

Візників голос здавався мені такий добрий, що я вирішив йому на користь розповісти про причину моєї подорожі і, навіть, про почуття, що я його зазнав.

— Хочеш, я тобі розкажу? Було, бачиш, так...

І я розказав йому все й змалював усі свої прекрасні почуття. Я навіть тепер червонію, згадуючи це.

— Он воно як, — сказав візник недовірливо.

* І довго він після цього мовчав і сидів нерухомо, лише зрідка поправляючи полу чумарки, що все вибивалася з-під його смугастої ноги,

яка стрибала у великому чоботі на підніжці калібера. Я вже думав, що й він думає про мене те саме, що й сповідач, тобто що такого чудового юнака, як я, немає другого на світі; але він раптом звернувся до мене:

— А що, паничу, діло ваше панське!

— Що? — сказав я.

— Та діло, кажу, діло панське! — сказав він ще раз, шамкаючи беззубим ротом.

"Ні, він мене не зрозумів!"—подумав я, але вже більше не говорив із ним до самого дому.

Хоч і не саме почуття розчуленості та побожности, так самозадоволення з того, що я його зазнав, зберігалося в мені протягом усієї дороги, незважаючи на нарід, що при яскравому сонячному світлі вештався всюди на вулицях, але скоро я приїхав додому, почуття це зникло зовсім. У мене не було двох сороківок, щоб заплатити візникові. Шафар Гаврило, якому я був уже винен, більше не хотів мені позичати. Візник, побачивши, як я двічі пробіг двором, щоб дістати грошей, догадавшись, мабуть, чого я бігаю, зліз із бігунців і, дарма що він мені здавався такий добрий, голосно почав говорити, очевидьки бажаючи дошкулити мені, про те, які бувають шахраї, що не платять за проїзд.

Дома ще всі спали, і, крім челяді, мені не було в кого позичити двох сороківок. Нарешті, Василь на щонайповніше слово чести, якому (я з обличчя бачив) він аж ніяк не йняв віри, але через те, що любив мене й пам'ятав послугу, що я йому зробив, заплатив за мене візникові. Так димом розлетілося це почуття. Коли я почав одягатись до церкви, щоб з усіма разом іти причащатись, і виявилось, що моє вбрання не перешиге і його не можна вдягати, я без ліку нагрішив. Одягши друге вбрання, я пішов до причастя в якомусь чудному настрою поспішности думок і вже ніяк не вірив своїм прекрасним почуттям.

IX. ЯК Я ЩГУЮСЬ ДО ІСПИТІВ

У великодний четвер тато, сестра й Мімі з Катрусею поїхали на село, і в усьому великому бабусиному будинку лишилися тільки Володя, я та St.-Jérôme. Той настрій, що в ньому я був у день сповіді та поїздки до манастиря, зовсім пройшов і лишив по собі тільки невиразні, хоч і приємні спогади, які дедалі більше глушилися новими враженнями вільного життя.

Зошит із заголовком "Правила, як жити" теж був захований разом із чорновими учневими зошитами. Хоч думка про те, що можна скласти собі правила на всі обставини життя й завжди керуватися ними, подобалася мені, здавалася надзвичайно простою й разом із тим великою і я мав намір перевести таки її в життя, — я знов ніби забув, що це треба було робити негайно, і все відкладав до якогось часу. Мене тішило, однак, те, що всяка думка, яка впадала мені тепер у голову, підходила якраз під якийнебудь із підрозділів моїх правил та обов'язків: або під правила щодо ближніх, або до себе, або до бога. "От тоді я це залічу туди і ще багато, багато думок, що прийдуть мені тоді з приводу цього", казав я сам собі. Часто тепер я запитую себе: коли я був кращий і правдивіший: чи тоді, коли вірив у всемогутність людського розуму, чи тепер, коли, втративши силу розвитку, маю сумніви щодо сили й значіння людського розуму? — і не можу собі дати .певної відповіді.

Свідомість волі і те весняне почуття чекання чогось, що про нього я вже казав, так схвилювали мене, що я ніяк не міг опанувати себе й готувався до іспитів дуже погано. Було працюєш уранці в клясній кімнаті й знаєш, що конче треба вчитись, бо завтра іспит із дисципліни, де цілих двох питань я ще не опрацював; але раптом повіє з вікна якимнебудь весняним духом,—здасться, що ніби дуже треба щось зараз пригадати, руки самі собою пускають книжку, ноги самі собою починають рухатись і ходити туди й сюди, а в голові — наче хтось натиснув пружинку й пустив у рух машину, — в голові так легко й природньо і так швидко починають пробігати різні строкаті, веселі мрії, що встигаєш лише помічати їхній блиск. І година, і дві линуть непомітно. Або теяс сидиш за книжкою й

сяк-так зосередиш усю увагу на тім, що читаєш; раптом почуєш у коридорі ягіночу ходу й шелест плаття, — і все вискочило з голови, і немає змоги всидіти на місці, хоч дуясе добре знаєш, що крім Гапки, старої бабусиної покоївки, ніхто не міг іти коридором. "Ну, а що, коли це саме вона? — спаде на думку,— ну, а що, як саме тепер і почнеться, а я проґавлю?" — і вискакуєш у коридор, бачиш, що це й справді Гапка; але вже довго потім немає впину голові. Пружинку натиснуто, і знов зчинився страшенний розгардіяш. Або ввечері сидиш один із лойовою свічкою в своїй кімнаті; от на секунду, щоб зняти з свічки чи зручніше сісти на стільці, одірвешся від книжки й бачиш, що всюди в дверях, по вуглах темно, і чуєш, що всюди в домі тихо, — знов не можна не зупинитись і не слухати цієї тиші, і не дивитись на цей морок одчинених дверей до темної кімнати, і довго-довго не просидіти нерухомо або не піти вниз і не пройти по всіх порожніх кімнатах. Часто теж довго вечорами я сидів непомічений у залі, прислухаючись до звуку "Солов'я", що його двома пальцями награвала на фортепіяні Гапка, сидячи сама при лойовій свічці в великій залі. А вже коли місяць засвітить, тоді я ніяк не міг не вставати з ліжка, не лягати на вікні, що виходить до палісадника і, вдивляючись в освітлений дах Шаиошникового будинка, в ставну дзвіницю нашої парафії, і в вечірню тінь від паркану й куща, що лягала на садову доріжку, не міг не просиджувати так довго, що потім насилу прокидався тільки о десятій годині ранку.

Отож, коли б не вчителі, що ввесь час ходили до мене, не St.-Jérôme, що зрідка мимоволі підштовхував моє самолюбство і, головне, не бажання видатись моєму приятелеві Нехлюдову путньою людиною, тобто дуже добре скласти іспита, що він вважав за .дуже важливу справу — коли б не це, так весна й воля зробили б те, що я забув би навіть усе, що знав раніше, і ні в якому разі не склав би іспита.

X. ІСПИТ з ІСТОРІЇ

16 квітня я вперше під охороною Зі-Іегбте'а увійшов до великої університетської залі. Ми приїхали з ним нашим досить розкішним фаетоном. Я був одягнений у фрак — вперше за все життя, і все вбрання,

навіть білизна, панчохи — було на мені найновіше й найкраще. Коли швейцар зняв із мене внизу шинелю, і я став перед ним в усій красі свого вбрання, мені навіть стало трохи соромно за те, що я такий блискучий. Проте, ледве я вступив до світлої паркетної залі, повної народу, й побачив сотні юнаків, у гімназіальних мундирах і в фраках, з яких декотрі байдуже подивились на мене, і далеко кінець залі поважних професорів, що вільно ходили коло столів і сиділи в великих кріслах, — як я тієї ж хвилини втратив надію звернути на себе загальну увагу, і вираз мого обличчя, що визначав дома та ще й у сінях ніби жаль з приводу того, що я мимоволі маю вигляд такий шляхетний та значущий, змінився на вираз якийсь боязкий і трохи сумний. Я навіть перекинувся З однієї крайности в другу й надзвичайно зрадів, побачивши на найближчій лаві одного дуже погано й неохайно вдягненого чоловіка, ще не старого, але майже зовсім сивого, який осторонь від інших сидів на задній лаві. Я зараз же підсів до нього, почав розглядати тих, що прийшли на іспит, і робити з приводу них свої висновки. Багато тут було різних постатей та осіб, але всіх їх, як я тоді думав, легко можна було поділити на три категорії.

Були такі само, як і я, що прийшли на іспит з гувернерами або батьками, в тім числі молодий Івін із знайомим мені Фростом і Ілінька Грап із своїм старим батьком. Всі такі мали пухнаті підборіддя, випущену білизну, сиділи тихо, не розгортаючи книг і зошитів, принесених із собою, і боязко дивились на професорів та іспитові столи. Юнаки другої категорії були в гімназіальних мундирах; деякі з них уже голили собі бороди. Це здебільшого були знайомі між собою, говорили голосно, на ім'я й по-батькові називали професорів, тут же готувалися, передавали один одному зошити, переступали через лави, з сіней приносили пиріжки й бутерброди, які тут же й їли, трохи тільки нахиливши голову до рівня лави. І, нарешті, третя категорія — осіб цієї категорії було, проте, небагато — це були люди зовсім старі, у фраках, але здебільшого в сурдуках, і білизни в них не було видно. Ці трималися дуже серйозно, сиділи самотньо й мали вигляд дуже похмурий. Той, що потішив мене тим, що напевне був одягнений гірше за мене, належав до цієї останньої категорії. Він, спершись на обидві руки, крізь пальці яких стирчало розкуйовджене напівсиве волосся, читав у книзі і, тільки на мить

глянувши на мене не зовсім доброзичливо своїми блискучими очима, нахмурився й ще виставив у мою сторону глянсуватий лікоть, щоб я не міг посунутись до нього ближче. Гімназисти, навпаки, були аж надто компанійські, і я їх трохи побоювався. Один, сунувши мені в руку книгу, сказав: "передайте он йому"; другий, проходячи мимо мене, сказав: "а ну-бо пустіть"; третій, перелізаючи через лаву, сперся на моє плече, мов на ослін. Все це було мені дике й неприємне; я вважав себе за далеко вищого від цих гімназистів і гадав, що вони не новинні були дозволяти собі такого панібратства ЗІ мною. Нарешті почали викликати; гімназисти виходили сміливо й відповідали здебільшого добре, повертались весело; наше браття боялися далеко більше, та, здається, й відповідали гірше. З старих деякі відповідали чудово, а деякі дуже погано. Коли викликали Семенова, то мій сусіда з сивим волоссям і блискучими очима грубо штовхнув мене, переліз через мої ноги й пішов до столу. Як видно було з облич професорів, він відповідав чудово й сміливо. Повернувшись до свого місця, він, не довідуючись про те, стільки йому поставили, спокійно взяв свої зошити й вийшов. Вже кілька разів я здригався, чуючи, як викликають прізвища, але ще до мене не доходила черга за альфабетним списком, хоч уже викликали прізвища, що починалися з і. "Іконін і Теньєв!" раптом крикнув хтось з професорського кутка. Мороз побіг мені поза спиною й під волоссям.

— Кого кликали? Хто Бартеньєв?— заговорили довкола мене.

— Іконін, іди тебе кличуть; та хто ж Бартеньєв, Мор-деньєв?—я не знаю, признавайся!—казав високий рум'яний гімназист, що стояв за мною.

— Вам,—сказав St.-Jérôme.

— Моє прізвище Іртеньєв, — сказав я рум'яному гімназистові.—Хіба Іртеньєва кликали?

— Ну-да; чому ви не йдете?.. Ич, який дженджик! — додав він півголосом, але так, що я чув його слова, виходячи з-за дави. Поперед мене йшов Іконін, високий юнак років на двадцять п'ять, що належав до третьої категорії старих. На ньому був оливковий вузенький фрак, отласний синій галстух, на якому лежало ззаду довге біляве волосся, старанно зачісане а 1я мужик. Мені впав ув око його зовнішній вигляд, коли він ще сидів на лаві. Він був непоганий з лиця, балакучий; і мене особливо вразило в ньому чудне руде волосся, що він його завів собі на горлі, і ще чудніша звичка, яку він мав—раз-у-раз розстібувати жілета й чухати собі груди під сорочкою.

Троє професорів сиділи за тим столом, до якого я підійшов разом з Іконіним; жоден із них не відповів, коли ми їм уклонилися. Молодий професор тасував білети, мов колоду карт; другий професор, із звіздою на фраку, дивився на гімназиста, який щось дуже швидко говорив про Карла Великого, до кожного слова додаючи а нарешті", і третій, дідусь в окулярах, нахиливши голову, подивився на нас через окуляри й показав на білети. Я відчував, що його погляд був разом Звернений на мене й на Іконіна і що в нас йому щось не подобалось (може, руде волосся Іконіна), бо він зробив, дивлячись знов же таки на нас обох разом, нетерплячий жест головою, щоб ми швидче брали білети. Мені було прикро, і ображало мене, поперше, те, що ніхто не відповів на наше привітання, а, подруге, те, що мене, очевидно, з'єднували з Іконіним в одне поняття іспитни-ків, і вже були упереджені проти мене за руде волосся Іконіна. Я сміливо взяв білет і хотів відповідати, але професор показав очима на Іконіна. Я прочитав свій білет: він був мені знайомий, і я, спокійно чекаючи своєї черги, спостерігав те, що діялося передо мною. Іконін але ніяк не звомпив і навіть надто сміливо, якось усім боком посунувся, щоб узяти білета, і бадьоро прочитав те, що було написано на білеті. Він розкрив був рота, як мені здавалося, щоб почати відповідати, як от професор із звіздою відпустив гімназиста, похваливши його, і подивився на Іконіна. Іконін наче щось ізгадав і зупинився. Загальна мовчанка тривала хвилин зо дві.

— Ну,—сказав професор в окулярах. Іконін розкрив рота й знов замовк.

— Але ж ви не самі тут; чи ви будете відповідати, чи ні?— сказав молодий професор, та Іконін навіть не глянув на нього. Він пильно дивився в білет і не сказав жодного слова. Професор в окулярах дивився на нього і крізь окуляри і поверх окулярів, і без окулярів, бо встиг за цей час зняти їх, старанно протерти шкла й знову одягти. Іконін не пустив і пари з уст. Раптом усмішка блиснула на його обличчі, він трусонув волоссям, знов усім боком повернувся до столу, поклав білета, глянув на всіх професорів поряду, потім на мене, повернувся й бадьорою ходою, розмахуючи руками, иішов до лав. Професори нерезирнулися між собою.

— Ну й хлюст! — сказав молодий професор: — своєкоштний.

Я посуну вся ближче до стола, але професори майже пошепки говорили між собою, наче ніхто з них мене й не бачив. Я був тоді цілком переконаний, що всіх трьох професорів надзвичайно цікавило те, чи складу я іспита і чи добре я його складу, але що вони так тільки, для годиться, удавали, що це їм однаковісінько й що вони нібито мене не помічають.

Коли професор в окулярах байдуже звернувся до мене, пропонуючи відповідати на питання, то, глянувши йому в вічі, мені трохи соромцо стало за нього, що він так лукавить зі мною, і я трохи запикався на початку відповіді; але потім пішло легше й легше, а як питання було з російської історії, що її я знав чудово, то я кінчив блискуче й навіть так розходився, що, бажаючи дати відчути професорам, що я не Іконін і що мене не можна плутати з ним, запропонував узяти ще білет; але професор, кивнувши головою, сказав: "добре, добре", і щось написав у журналі. Повернувшись до лав, я зараз же довідався від гімназистів, які хто його знає, як все знали, що мені поставлено п'ять.

XI. ІСПИТ ІЗ МАТЕМАТИКИ

На дальших іспитах, крім Грапа, якого я вважав за негідного знатися зі мною, та Івіна, який чогось наче цурався мене, я вже мав багато нових знайомих, Іконін навіть зрадів, побачивши мене, і сказав мені, що професор історії злий на нього ще з торішнього іспита, коли він нібито теж збив його. Семенів, що вступав на один факультет зі мною, на математичний, до кінця іспитів від усіх бокував, сидів мовчки сам собі, спершись на руки й засунувши пальці в своє сиве волосся, і складав іспити чудово. Він був на другому місці; на першому ж був гімназист першої гімназії. Це був високий, худий, чорнявий юнак, дуже блідий, з підв'язаною чорним галсту-хом щокою й поприщеним лобом. Руки йому були худі, червоні, з надзвичайно довгими пальцями й нігті обкусані так, що кінці його пальців, здавалося, перев'язані ниточками. Все це здавалося мені чудовим і таким, яким повинно було бути у першого гімназиста. Він говорив з усіма так само, як і всі, навіть і я з ним познайомився, але всеж, як мені здавалося, в його ході, рухах губів і чорних очах було помітне щось незвичайне, маґнетичне.

На іспит з математики я прийшов раніше, ніж завжди. Я знав предмет добре, але було два питання з альґебри, що я за них якось забув запитати вчителя і які були мені зовсім невідомі. Це були, як тепер пригадую, теорія сполучень і Ньютонів біном. Я сів на задню лаву й продивлявся два незнайомі питання; але як я не звик працювати в шумній кімнаті, та й часу було мало—я це передчував, то я й мало розумів те, що читав.

— От він! Іди сюди, Нехлюдов,—почув я позад себе знайомий Володин голос

Я обернувся й побачив брата й Дмитра, які в розстібнутих сурдутах, розмахуючи руками, йшли до мене між лавами. Зараз видко було студентів другого курсу, що почувають себе в університеті, мов у себе в хаті. Самі їхні розстібнуті сурдути виявляли презирство до нашого браття, що вступали, і викликали в нас заздрість та пошану. Мені було дуже приємно думати, що всі навколо могли бачити, що я знайомий з двома студентами другого курсу, і я швидче встав їм назустріч.

Володя навіть не міг стриматись, щоб не показати своєї внщости.

— Ех, ти, бідолашний!—сказав він,—що, не складав ще?

— Ні.

— Що ти читаєш? Хіба не приготував?

— Та два питання не зовсім. Отут не розумію.

— Що? оце?—свіазав Володя й почав мені пояснювати Ньютонів біном, але так швидко й неясно, що, прочитавши в моїх очах недовір'я до свого знання, він поглянув на Дмитра і в його очах прочитавши, мабуть, те саме, почервонів, але все ж таки говорив і далі щось таке, чого я не розумів.

— Ні, чекай, Володю, краще я йому поясню, коли встигнемо,—сказав Дмитро, подивившись на професорський куток, і підсів до мене.

Я відразу помітив, що друг мій був у тому самому вдо-волено-тихому настрою, який завжди находив на нього тоді, коли він бував задоволений із себе, і який я особливо любив у ньому. Математику він звав добре й говорив ясно,—отже він так добре пояснив мені питання, що я його й досі пам'ятаю. Але ледве він закінчив, як St.-Jérôme гучним пошептом проказав: "à vous Nicolas!" і я слідом за Іконіним вийшов з-за лав, не встигнувши опрацювати другого незнайомого питання. Я підійшов до стола, коло якого сиділи двоє професорів і стояв гімназист перед чорною дошкою. Гімназист швидко писав якусь формулу, стукаючи об дошку крейдою й ламаючи її, і все писав, хоч професор уже сказав йому "досить" і звелів нам брати білети. "А ну, як дістанеться теорія сполучень!" подумав я, витягуючи тримтячими пальцями білет із м'якої купи нарізаних папірців. Іконін з тим самим сміливим жестом, як і минулого разу, хитнувшись усім боком, не вибираючи, взяв верхній білет, глянув па нього й сердито нахмурився.

— І все отакі чорти дістаються!—пробурмотів він.

Я подивився на свій. Ой, жах! Це була теорія сполучень!..

— А у вас який?—спитав Іконін. Я показав йому.

— Цей я знаю,—сказав він.

— Хочете мінятись?

— Ні, все одно, я почуваю себе не в доброму гуморі,—ледве встиг прошепотіти Іконін, як професор уже покликав нас до дошки.

"Ну, все пропало,—подумав я:—замість блискучого іспита, як я сподівався, мені доведеться гіршого сорому зазнати, ніж Іко-нінові". Але раптом Іконін, на очах у професора, повернувся до мене, вирвав у мене з рук білет і дав мені свій. Я подивився на білет: це був Ньютонів біном.

Професор був не стара людина з приємним, розумним виразом, якого йому особливо надавала надзвичайно опукла нижня частина лоба.

— Що це, ви білетами міняйтесь, панове?—сказав він.

— Ні, це він так, давав мені свого подивитись, пане професоре,—викрутився Іконін; і знов слово професор було останнє слово, що він сказав його на цьому місці; і знов, проходячи повз мене, він глянув на професорів, на мене, всміхнувся й знизав плечима з таким виразом, наче говорив: "Нічого, брат!" (Я згодом довідався, що Іконін уже третій рік ходить на вступні іспити).

Я відповідав дуже добре на питання, що його допіру опрацював,—професор навіть сказав мені, що краще, ніж можна вимагати, і поставив п'ять.

XII. ЛАТИНСЬКИЙ ІСПИТ

Все йшло чудово до латинського іспита. Підв'язаний гімназист був на першому місці, Семенів—на другому, я—на третьому, Я навіть починав пишатися й серйозно думав, що я зовсім не абищо, хоч і молодий.

Ще з першого іспита всі з трепетом розказували про латинського професора, який був нібито якийсь звір, що мав насолоду з загибелі юнаків, особливо своєкоштних, і що розмовляв нібито лише латинською або грецькою мовою. St.-Jérôme, що вчив мене латинської мови, підбадьорював мене, та й мені Здавалося, що, перекладаючи без словника Ціцерона, декілька

Горацієвих од і знаючи чудово Цумпта, я був підготовлений не гірше од інших; але вийшло інакше. Ввесь ранок тільки й чути було, що про загибель тих, хто виходили передо мною: тому поставив нуль, тому одиницю, того ще вилаяв і хотів вигнати і т. інш., і т. інш. Тільки Семенів і перший гімназист, як завжди спокійно вийшли й повернулись, дістався кожен по п'ять. Я вже передчував несчастя, коли нас викликали разом З Іконі ним до маленького столика, проти якого страшний професор сидів сам-самісінький. Страшний професор був маленька, худорлява жовта людина з довгим маслистим волоссям і з дуже Задумливим обличчям.

Він дав Іконінові книгу промов Ціцерона й звелів перекладати.

Я дуже дивувався, чуючи, що Іконін не лише прочитав, але й переклав кілька рядків за допомогою професора, що йому підказував. Відчуваючи свою перевагу над таким незначним конкурентом, я не міг не всміхнутись і навіть трошки презирливо, коли справа дійшла до аналізи й Іконін знову безнадійно Замовк. Я цією розумною, трохи глузуватою усмішкою хотів подобатись професорові, але вийшло навпаки.

— Ви, напевне, краще знаєте, що посміхаєтесь,—сказав мені професор,—побачимо. Ну, скажіть ви.

Згодом я довідався, що латинський професор протегував Іконіну і що Іконін навіть жив у нього. Я зараз же відповів на запитання з синтаксиє дане Іконінові, але професор зробив сумне обличчя й одвернувся від мене.

— Гаразд, дійде до вас черга,—-побачимо, як ви знаєте,— сказав він, не дивлячись на мене, і почав пояснювати Іконінові те, про що його питав.

— Ідіть,—додав він, і я бачив, як він у зошиті балів поставив Іконінові чотири. "Ну,—подумав я,—він зовсім не такий суворий, як говорили)). Після того, як пішов Іконін, він ще певних хвилин із п'ять, що мені видалися за п'ять годин, розкладав книги, білети, сякався, поправляв крісло, розлягався в ньому, дивився на залю, на всі боки й скрізь, тільки не на мене. Але йому здалося, проте, що всіх цих прикпдів не досить: він розгорнув книжку й удав, що читає її, наче мене зовсім тут не було. Я просунувся ближче й кахикнув.

— Ага, пак! іще ви. Ну, перекладіть мені щонебудь,—сказав він, подаючи мені якусь книгу, —а втім,—ні, краще оце.—Він перегортав книжку Горація й розгорнув мені її на такому місці, що його, здавалося мені, ніхто й ніколи не міг би перекласти.

— Я цього не готував,—сказав я.

— А ви хочете відповідати те, що на пам'ять вивчили — ото добре!.. Ні, ви оце перекладіть!

Сяк-так я почав доходити змісту, але професор на кожен мій запитливий погляд хитав головою і, зітхаючи, відповідав лише "ні". Нарешті, він закрив книжку так нервово-швидко, що закляпнув між сторінками свого пальця; сердито висмикнувши його звідти, він дав мені білета з граматики й відкинувшись назад на крісло, зловісно замовк. Я

почав був відповідати, але вираз на його обличчі сковував мені язик, і все, що я говод рив здавалося мені не те.

— Не так, не так, зовсім не так,—раптом заговорив він своєю гидкою вимовою, швидко змінюючи позу, спираючись ліктем на стіл і бавлячись золотою каблучкою, що слабко держалася на худому пальці лівої руки.— Так не можна, панове, готуватись до вищої школи; ви всі хочете тільки носити мундир І3 синім коміром, верхів нахапаєтесь та й думаєте, що ви можете бути студентами; ні, панове, треба ґрунтовно вивчити предмет... —і т. інш. і т. інш.

Ввесь час, поки він говорив оце своєю ламаною мовою, я тупо-уваяїливо дивився на його спущені додолу очі. Спочатку мучило мене розчарування, що я не буду третім, потім страх, що я зовсім пе складу іспита, і нарешті до цього долучалося почуття зазнаної несправедливості!, ображеного самолюбства й незаслуясеного припиясення; опріч того, презирство до професора за те, що він не був, на мою думку, з людей comme il faut, це я побачив, дивлячись на його* короткі, міцні й круглі нігті,—ще більше розпалювало в мені й робило дошкульними всі ці почуття. Глянувші на мене й помітивши мої тримтячі губи й повні сліз очі, він зрозумів, мабуть, моє хвилювання, як прохання збільшити бал і, ніби зглянувшись на мене, сказав (та ще при другому професорі, що саме тоді підійшов):

— Гаразд, я поставлю вам переходовий бал (що визначало два), хоч ви його й не варті, але це тільки шануючи вашу молодість і сподіваючись, що ви в університеті вже не будете такі легковажні-

Остання його фраза, сказана при сторонньому професорі, який дивився на мене так, ніби теж говорив: "ага, от бачите як, юначе", остаточно пригнітила мене. Була одна хвилина, коли очі мені затягло туманом: страшний професор із своїм столом, здалося мені, сидів десь далеко-далеко, і з страшною, однобічною яскравістю мені спало на думку щось дике: "а що, коли?., що з того буде?.." Алег я чомусь цього не зробив, а, навпаки, несвідомо, надзвичайно почтиво уклонився обом

професорам і, злегка посміхнувшись, здається, тією самою усмішкою, що нею посміхався Іконін, одійшов од столу.

Ця несправедливість так дуже вплинула на мене тоді, що коли б я був вільний у своїх вчинках,ая більше не пішов би на іспити. Я втратив будь-яку честолюбність (вже годі було й думати, щоб лишитися на третьому місці), і решту іспитів я спустив абияк, навіть не хвилюючись. Пересічно в мене було, однак, більше, як чотири, але це вже ніяк не цікавило мене; я сам із собою вирішив і довів собі це дуже ясно, що надзвичайно нерозумно й навіть mauvais genre намагатися бути першим, а треба так, щоб тільки не дуже погано, не дуже добре,— як Володя. Цього я мав намір додерясуватись і надалі в університеті, дарма що з приводу цього я вперше розходився в поглядах із своїм другом.

Я думав уже тільки про мундир, трикутний капелюх, власні бігунці, власну кімнату і, головне, про власну волю.

XIII. Я—ВЕЛИКИЙ А втім, і ці думки мали свою принаду.

8 травня, повернувшись із останнього іспита закону божого, я зустрів дома знайомого мені підмайсхерка від Розанова, який ще раніше приносив на яшву нитку зфастриґовані мундир та сурдут із глянсуватого чорного сукна з полиском і помічав крейдою одвороти, а тепер приніс зовсім готове вбрання з блискучими золотими ґудзиками, загорнутими в папір.

Одягши це вбрання й визнавши його за чудове, хоч St.-Jérôme і запевняв, що сурдут на спині брався зморшками, я зійшов униз З самовдоволеною усмішкою, яка зовсім мимоволі розпускалася на моєму обличчі, і зайшов до Володі, почуваючи й ніби не помічаючи поглядів челяді, що з передпокою і з коридора пожадливо дивилась на мене. Шафар Гаврило наздогнав мене в залі, поздоровив із вступом до університету, передав, З татового доручення, чотири біленькі кредитки й сказав, що, теж з татового наказу, з сьогоднішнього дня кучер Кузьма,

бігунці й гнідий Красуіічпк—належать цілком мені. Я так зрадів цьому майже несподіваному щастю, що ніяк не міг удати З себе байдужого перед Гаврилом, і, трохи розгубившись і задихнувшись, сказав перше, що мені впало в голову,—здається, що "Красунчик—чудовий рисак". Глянувши на голови, що висувалися з дверей передпокою та коридора, не маючи сили більше стримуватись, я ристю перебіг через залю в своєму новому сурдуті з блискучими золотими ґудзиками. СанГс тоді, як я увіходив до Володі, за мною почулися голоси Дубкова та Нехлюдова, що приїхали поздоровити мене й запропонувати їхати кудинебудь обідати й пити шампанське з нагоди мого вступу до університету. Дмитро сказав мені, що він хоч і не любить пити шампанське, але сьогодні поїде з нами, щоб випити зі мною на ати". Дубков сказав, що я чомусь скидаюсь взагалі на полковника; Володя не поздоровив мене і дуже сухо сказав тільки, що тепер позавтра ми можемо їхати на село. Здавалося, що він був і радий за мене, але йому було трошки неприємно, що тепер і я такий великий, як і він. St.-Jérôme, що теж прийшов до нас, сказав дуже врочисто, що його обов'язки закінчилися, що він не знає, чи добре, чи недобре він їх виконував, але що він зробив усе, що міг, і що завтра він переїздить до графа. У відповідь на все, що мені говорили, я відчував, як мимоволі на моєму обличчі розцвітає солодка, щаслива, трохи дурнувато-самовдоволена усмішка, і помічав, що усмішка ця передавалася всім, хто зі мною говорив.

І от у мене нема ґувернера, я маю свої бігунці, прізвище моє надруковано в спискові студентів, у мене шпада на шабель-тасі, будники можуть іноді віддавати мені шану... я великий, я, Здається, щасливий.

Обідати ми вирішили у "Яра" о п'ятій годині; але як Володя поїхав до Дубковає а Дмитро теж, своїм звичаєм, зник кудись, сказавши, що він має до обіда одне діло, то я міг використати дві години, як мені хотілося. Досить довго я ходив по всіх кімнатах і дивився у всі люстерка то в застібнутому сурдуті, то зовсім розстібнувшись, то застібнувшись на одного верхнього ґудзика, і все мені здавалося чудово. Потім, хоч і соромно мені було виявляти надто велику радість, я не стримався, пішов до стайні й каретні, подивився на Красунчика, Кузьму й бігунці, потім

знов повернувся й почав ходити кімнатами, позираючи в люстерка, розподіляючи в думці гроші, що лежали в кешені, і все так само щасливо всміхаючись. Проте, не минуло й години, як я відчув якусь нудьгу чи жаль, що ніхто мене не бачить у такому блискучому стані, і мені забажалося руху й діяльности. І от я звелів запрягти Красунчика й вирішив, що мені найкраще буде з'їєити до Кузнецького мосту дечого купити.

Я згадав, що Володя, вступивши до університету, купив собі літографії коней Віктора Адама, тютюну й люльки, і мені здалося, що я теж повинен зробити так.

Звідусюди звертались на мене погляди і сонце яскраво виблискувало на моїх ґудзиках,* кокарді на капелюхові й шпаді, коли я приїхав до Кузнецького мосту й зупинився коло крамниці картин Даціаро. Озираючись на всі боки, я ввійшов у крамницю. Я не хотів купувати коней В. Адама, щоб ніхто не міг закинути мені, що я наслідую Володю, але, поспішаючи з сорому за ті турботи, що їх зазнав від мене послужливий продавець, вибрати швидче, я взяв гуашшю намальовану жіночу голівку, що стояла на вікні, і заплатив за неї двадцять карбованців. Проте, заплативши в крамниці двадцять карбованців, мені все ж було соромно, що я завдав клопоту двом гарно вдягненим продавцям такими дурницями, і потім, мені здавалося, що вони все ще надто неуважно на мене дивляться. Бажаючи дати їм відчути, хто я такий, я звернув увагу на срібну штучку, що лежала за шклом, і, почувши, що це був porte — crayon, який коштував вісімнадцять карбованців, попросив загорнути його в папір і, заплативши гроші й довідавшись також, що добрі люльки й тютюн можна дістати в тютюновій крамниці поруч, я, ввічливо уклонившись обом продавцям, вийшов на вулицю З картиною під пахвою. У сусідній крамниці, на вивісці якої був намальований мурин із сигарою в роті, я купив — теж бажаючи нікого не наслідувати — не Жукова, а султанського тютюну; стамбулку-люльку й два липові та рожеві чубуки. Виходячи з крамниці до бігунців, я побачив Семенова, що в цивільному сурдуті, нахиливши голову, швидким кроком ішов пішоходом. Мені було

досадно, що він не пізнав мене. Я досить голосно крикнув: "Давай!" і, сівши на бігунці, наздогнав Семенова.

— Добридень, — сказав я йому.

— Моє шанування,—відповів він, ідучи далі.

— Чого ж це ви не в мундирі? — спитав я.

Семенів зупинився? примруживши очі й вискаливши свої білі зуби, наче йому боляче було дивитись на сонце, але власне для того, щоб показати свою байдужість до моїх бігунців та мундира, мовчки подивився на мене й пішов далі.

З Кузнецького мосту я заїхав до цукерні на Тверській і, хоч хотів удати, що мене в цукерні переважно цікавлять газети, не міг стриматись і почав їсти один по одному солодкі пиріжки. Дарма що мені було соромно перед якимсь одвідувачем, що з-за газети з цікавістю позирав на мене, я надзвичайно швидко з'їв вісім пиріжків усіх сортів, які тільки були в цукерні.

Приїхавши додому, я почув, що мене трошки зга пече; але, не звернувши на неї ніякої уваги, я почав роздивлятись на те, що я накупив, причому картина так мені не сподобалася, що я не тільки не завів її у рямку й не повісив у своїй кімнаті, як Володя, але навіть старанно заховав її за комоду, де її ніхто не міг бачити. Porte-crayon дома мені теж не подобався; я поклав його в стіл, потішаючи себе, проте, тією думкою, що це річ срібна, капітальна й студентові дуже корисна.

Розпечатавши чвертку, добре набивши люльку червоно-жовтим, дрібно нарізаним султанським тютюном, я поклав па неї горящу губку і, взявша чубук між середнім та підмізинним пальцем (так мені особливо подобалося), почав тягти дим.

Запах тютюну був дуяіе приємний, але в роті було гірко й дух забивало. Проте я, не звертаючи на це уваги, досить довго втягував у себе дим, пробував пускати кільця й затягувався. Скоро по всій кімнаті пішли блакитняві хмари диму, люлька почала хрипіти, гарячий тютюн підскакувати, а в роті я відчу" гіркість і голова трошки почала туманіти. Я хотів був уясе облишити й тільки подивитись із люлькою в люстерко, як на диво, захитався на ногах, кімната пішла обертом, і, подивившись у люстерко, до якого я насилу підійшов, я побачив, що обличчя мені "було біле, як крейда. Ледве я встиг упасти на канапу, як почув таку млость та слабкість, що мені здалося, що люлька для мене смертельна і що я вмираю. Я серйозно злякався й хотів уже кликати людей на допомогу й посилати по лікаря.

Проте, страх цей тривав недовго. Я незабаром зрозумів, у чім справа, і з неймовірним головним болем, розслаблений, довго лежав на канапі, тупо-уважливо придивляючись до герба Бостанджогло, намальованого на чвертці, до люльки, що валялась на полу, недокурків та решткв кондитерських пиріжків, і з розчаруванням засмучено думав: "Мабуть, я ще не зовсім великий, коли не можу курити, як інші, і що, мабуть, не доведеться мені, як іншим, тримати чубука між середнім та підмізинним пальцями, затягатись і пускати дим крізь русі вуса".

Дмитро, що заїхав по мене о п'ятій* годині, застав мене в цьому неприємному стані. Випивши шклянку води, проте, я майже зовсім оклигав і готовий був їхати з ним.

— І що ото вам за охота курити, — сказав він, дивлячись: на сліди мого куріння: — все це дурниці й марнотратство. Я дав собі слово не курити... Однак, їдьмо швидче, треба ще заїхати по Дубкова.

ХІГ. ЩО РОБИЛИ ВОЛОДЯ З ДУБКОВИМ

Скоро Дмитро ввійшов до мене в кімнату, з його обличчя,, ходи й властивого йому жеста підчас поганого настрою — підморгуючи оком,

гримасливо смикати головою вбік, наче для того, щоб поправити краватку, я зрозумів, що він був у своєму холодно-упертому настрою, який находив на нього, коли він був незадоволений із себе, і який завжди остудливо впливав на моє до нього почуття. Останнім часом я вже починав спостерігати й обмірковувати вдачу свого друга, але приязнь наша через те ніяк не зменшилася: вона ще була така молода й міцна, що, з якої б сторони, я не дивився на Дмитра, я не міг не вважати його за щось бездоганне. В ньому були дві різні людини, які обидві були для мене прекрасні. Одна, яку я так любив, — добра, ласкава, лагідна, весела, і свідома цих приємних властивостей. Коли Дмитро був у такому настрою, ввесь його вигляд, звук голоса, всі рухи, здавалося говорили: ая лагідний і доброчесний, і всі ви можете це бачити". Друга людина в ньому й яку я тільки тепер починав пізнавати й перед величністю якої схилявся — була людина холодна, сувора до себе й до інших, горда, релігійна до фанатизму й педантично-моральна. Тепер якраз Дмитро був цією другою людиною.

З одвертістю, що була неодмінною умовою наших взаємин, я сказав йому, коли ми сіли на бігунці, що мені було сумно й боляче бачити його в теперішній щасливий для мене день у такому важкому, неприємному для мене, настрою.

— Мабуть, щось збентеясило вас: чом же ви мені не скажете?

— Миколонько! — відповів він поволі, нервово повертаючи голову вбік і підморгуючи, — якщо я обіцяв ні з чим не ховатись од вас, так ви й не маєте причин підозрівати в мені потайливість. Не можна завжди бути в однаковому настрою, а якщо мене щонебудь збентежило, так я й сам того не розумію.

"Яка це на диво одверта, чесна вдача",—подумав я і більше не говорив до нього.

Ми мовчки приїхали до Дубкова. Квартира Дубкова була надзвичайно гарна, чи, може, видалася мені такою. Всюду були килими, картини, завіси, строкаті шпалери, портрети, вольтерівські крісла, вигнуті крісла, на стінах висіли рушниці, пістолі, кисети і якісь картонні звірячі голови. Побачивши цей кабінет, я зрозумів, кого наслідував Володя, прикрашаючи свою кімнату. Ми застали Дубкова й Володю за картами. Якийсь незнайомий мені добродій (мабуть, незначний, як видко було з його соромливого вигляду) сидів коло стола й дуже уважно дивився на гру. Сам Дубков був у шовковому халаті й м'яких черевиках. Володя без сурдута сидів просто нього на дивані і, як видко було З його розгорілого обличчя й незадоволеного швидкого погляду, що його він, на секунду відірвавшись від карт, кинув на нас, був дуже зайнятий грою. Побачивши мене, він почервонів іще більше.

— Ну, тобі здавати, — сказав він Дубкову. Я зрозумів, що йому було неприємно, що я знаю про те, що він грає в карти. Але в його обличчі не було помітно замішання; воно ніби говорило мені: атак, граю, а ти дивуєшся лише через те, що молодий ще. Це не тільки не зле, а так і треба робити юнакам нашого віку".

Я відразу відчув і зрозумів це.

Дубков, проте, не почав здавати карти, а підвівся, потиснув усім руки, посадовив і запропонував люльки, од яких ми відмовились.

— Так от він, наш дипломат, причинець урочистого свята,— сказав Дубков. — Ій-богу, надзвичайно скидається на полковника.

— Гм!—мукнув я, почуваючи, що на моєму обличчі розпускається дурнувато-самовдоволена усмішка.

Я поважав Дубкова, як тільки може поважати шістнадцятилітній хлопець двадцятисемилітнього адьютанта, про якого всі великі кажуть, що він надзвичайно порядний юнак, який танцює, говорить по-

французькому і який, в душі зневажаючи мою молодість, намагається якнайкраще це приховувати.

Незважаючи на всю мою пошану, за ввесь час нашого з ним знайомства мені, бозна чого, було завжди важко й ніяково дивитись йому в вічі. А я помітив потім, що мені ніяково дивитись у вічі людям трьох категорій: тим, які далеко гірші за мене, тим, які далеко кращі за мене, і тим, з якими ми не наважуємось сказати один одному щонебудь, що обидва знаємо. Може, Дубков був і кращий, може — гірший за мене, але напевне вже було те, що він дуже часто брехав, не признаючись у цьому, що я помітив у ньому цей дефект і, розуміється не наважувався йому говорити про нього.

— Зіграймо ще одного короля, — сказав Володя, смикаючи плечем, як тато, і тасуючи карти.

— От пристає! — сказав Дубков: — колись дограємо. Ну, а втім, одного — зіграймо.

Поки вони грали, я дивився на їхні руки. У Володі була велика, красива рука; великий палець відхилявся, а решта згиналась, коли він держав карти, точнісінько так, як у тата, і мені навіть здавалося якийсь час, що Володя навмисне так держить руки, щоб бути схожому на великого; але, глянувши на його обличчя, зараз видко було, що він ні про що не думає, опріч гри. У Дубкова, навпаки, руки були маленькі, пухкі, загнуті всередину, надзвичайно меткі і з м'якими пальцями; саме той сорт рук, на яких бувають каблучки і які належать людям, що мають схильність до ручних робіт і люблять мати красиві речі.

Мабуть, Володя програв, бо добродій, що дивився до нього в карти, зауважив, що Володимирові Петровичу страшенно не щастить, і Дубков, дістявши портфель, записав туди щось і, показавши записане Володі, спитав: "так?"

— Так! — сказав Володя, удавано байдуже подивившись у записну книжку, — тепер їдьмо.

Володя повіз Дубкова, мене повіз Дмитро в своєму фаетоні.

— В чого це вони грали? — спитав я Дмитра.

— В пікет. Дурна гра, та й узагалі гра — нерозумна річ.

— А вони на великі гроші грають?

— Не на великі, але всеж недобре.

— А ви не грайте?

— Ні, я дав слово не грати; а Дубков не може, щоб кого-небудь не обіграти.

— Так це ж він негаразд робить, — сказав я..— Володя, мабуть, гірше грає, ніж він.

— Зрозуміла річ, негаразд, але особливо поганого нічого тіт немає. Дубков любить грати і вміє грати, а втім він чудова людина.

— Та я зовсім і не думав... — сказав я.

— Та й не можна про нього нічого поганого думати, бо він •справді чудова людина. І я його дуже люблю і завжди любитиму, незважаючи на його деякі звички.

Мені чомусь здалося, що саме через те, що Дмитро надто палко оступався за Дубкова, він уже не любив і не поважав його, але не признавався в тому через упертість свою та ще через те, щоб ніхто не міг

закинути йому непостійности. Він був із тих людей, що роблять друзів на все життя, не так через те, що ці друзі завжди для них однаково милі, як через те, що раз, навіть помилково, полюбивши людину, вони вважають за безчесне розлюбити її.

XV. МЕНЕ ПОЗДОРОВЛЯЮТЬ

Дубков і Володя знали у "Яра" всіх людей на ймення, ї від швейцара до хазяїна всі давали їм велику шану. Нас зараз же провели в окрему кімнату й подали Якийсь дивний обід, що його Дубков вибирав з французької картки. Пляшка замороженого шампанського, на яку я намагався дивитись цілком

байдуже, була вже приготовлена. Обід пройшов дуже приємно й весело, незважаючи на те, що Дубков, своїм звичаям, розповідав дуже дивні нібито справжні пригоди,— між іншим, як його бабуся вбила з мушкетона трьох розбійників, що напали на неї (при чім я почервонів і, спустивши очі, одвернувся від нього), — і незважаючи на те, що Володя видимо лякався щоразу, коли я починав щонебудь говорити (і це було зовсім даремно, бо я не сказав, здасться, нічого особливо недоладного). Коли подали шампанське, всі поздоровили мене, і я випив через руку сена ти" з Дубковим і Дмитром і поцілувався з ними. Я не знав кому належить подана пляшка шампанського (вона була гуртова, як мені потім пояснили), і хотів почастувати приятелів на свої гроші, які я раз-у-раз намацував у кешені: отож я дістав потихеньку десятку і, підкликавши до себе льокая, дав йому гроші і пошепки, але так, що всі чули, бо мовчки дивились на мене, сказав йому, щоб він був у яс е такий ласкавий, приніс іще півпляшечки шампанського. Володя почервонів, почав так сіпатись і злякано дивитись на мене й на всіх, що я відчув, яку зробив помилку, але півпляшечки принесли, і ми її залюбки випили. Здавалося ввесь час, що нам дуже весело. Дубков брехав і не оглядався, Володя теж розповідав такі смішні штуки і так добре, що я ніяк не сподівався від нього, і ми багато сміялися. Характер їхнього смішного, тобто Володі й Дубкова, був у тому, що вони наслідували й посилювали

відомий анекдот: "Що, ви були за кордоном?" нібито говорить один. "Ні, я не був, — відповідає другий, — але брат грає на скрипку".

Вопи в цьому жанрі комізму дійшли такої досконалості!, що вже самий анекдот розповідали так, що "брат мій теж. ніколи не грав на скрипку". На кожне запитання вони відповідали один одному в такому самому стилі, а іноді й без запитання намагалися тільки об'єднати дві найбільш несхожі речі, проказували цю нісенітницю з серйозним обличчям, — і виходило дуясе смішно. Я починав розуміти, в чім була справа, і хотів теж розповісти смішне, але всі боязко дивились або старались не дивитись на мене, коли я говорив, і анекдот мій не вдався. Дубков сказав: "Замоловся, брат, дипломате", але мені було так приємно від випитого шампанського й товариства великих, що це зауваження тільки ледве вдряпнуло мене. Лише Дмитро, хоч і пив рівно з нами, був, як і раніше, в своєму строгому серйозному настрою, який трохи стримував загальну веселість.

— Ну, слухайте, панове, — сказав Дубков, — адже по обіді треба дипломата до рук узяти. Чи не. поїхати нам до тітки, там уже ми з ним улаштуємось?

— Так Нехлюдов же не поїде,:— сказав Володя.

— Вреднпй смиренник! Ти—:вредний смиренник! — сказав Дубков, звертаючись до нього. — їдьмо, побачиш, що тітонька— чудова дама.

— Не тільки не поїду, а й його не пущу, — відповів Дмитро, червоніючи.

— Кого? дипломата? Адже ти хочеш, дипломате? Дивись, він навіть увесь засяяв, як заговорили за тітоньку.

— Не те що не пущу, — говорив далі Дмитро, встаючи З місця й починаючи ходити по кімнаті, не дивлячись на мене,— а не раджу йому й

не хочу, щоб він їхав. Він не дитина тепер і коли хоче, то може сам, без вас, їхати. А тобі це сором, Дубков: як сам робиш негаразд, так хочеш, щоб і інші так само робили.

— Що ж тут поганого? — сказав Дубков, підморгуючи Володі, — що я вас усіх запрошую до тітоньки на шклянку чаю. Ну, а коли тобі неприємно, що ми їдемо, так, будь ласка: ми поїдемо вдвох з Володею. Володю, поїдеш?

— Гм, гм! — згідливо сказав Володя, — з'їздимо туди, а потім повернемось до мене й гратимемо ще в пікет.

— Що, ти хочеш з ними їхати чи ні? — сказав Дмитро, підходячи до мене.

— Ні, — відповів я, посуваючись на дивані, щоб дати йому місце коло себе, на яке він сів, — я і просто не хочу, а коли ти не радиш, так ні за що не поїду. Ні, — додав я потім,— я неправду кажу, що мені не хочеться з ними їхати, але я радий, що не поїду.

— І чудово, — сказав він, — живи по своєму і не танцюй ні під чию дудочку; це найкраще.

Ця маленька суперечка не тільки не зіпсувала приємности нашої розваги, але ще збільшила її. Дмитро раптом перейшов у мій улюблений, лагідний настрій, — такий вплив мала на нього, як я потім не раз помічав, свідомість доброго вчинку. Він був тепер задоволений із себе, що відвоював мене. Він надзвичайно розвеселився, звелів принести ще пляшку шампанського (що йшло" всупереч його правилам), закликав до нашої кімнати якогось невідомого добродія й почав його напувати шампанським, співав Gaudeamus igitur, просив, щоб усі підтягали йому, і пропонував їхатп в Сокольники кататись, на що Дубков зауважив, що це надто зворушливо.

— Нумо сьогодні веселитись, — казав Дмитро всміхаючись:— З нагоди хйого вступу я вперше нап'юся п'яний, нехай уже й так. —— Ця веселість якось дивно була до лиця Дмитрові. Він скидався на ґувернера або доброго батька, що задоволений із своїх дітей, розгулявся й хоче їх потішити й разом довести, що можна чесно й пристойно веселитись; але, незважаючи на це, ця несподівана веселість на мене й на інших, здасться, впливала заразливо, тимпаче, що на кожного з нас припало вже майже по півпляшки шампанського.

В такому приємному настрою я вийшов до великої кімнати, щоб запалити цигарку, яку дав мені Дубков.

Коли я встав із місця, я помітив, що голова мені трохи кружка йшла, а ноги й руки тільки тоді трималися природньо, коли я про них пильно думав. В противному разі ноги йшли врозтіч, а руки виробляли якісь жести. Я звернув на ці члени всю свою увагу, звелів рукам піднятись, застібнути сурдута, пригладити волосся (при чім вони якось надзвичайно високо підкинули лікті), а ногам звелів іти в двері, що вони й виконали, але ступали якось дуже твердо або надто ніжно, особливо ліва нога все ставала навшпиньки. Якийсь голос крикнув мені: "Куди ти йдеш? принесуть свічку". Я догадався, що це був Володин голос, і думка, що я таки догадався, була мені приємна але на відповідь йому я тільки злегка всміхнувся й пішов далі

ХГІ. СВАРКА

У великій кімнаті сидів за маленьким столом невисокий огрядний панок у цивільному вбранні з рудими вусами і їв щось. Поруч його сидів високий чорнявий добродій без вусів. Вони розмовляли по-французькому. Вони подивились на мене, і це збентежило мене, але я всеж постановив запалити цигарку З свічки, що горіла перед ними. Поглядаючи то в один бік, то в другий, щоб не зустрічатись із їхніми поглядами, я підійшов до стола й почав запалювати цигарку. Коли цигарка зайнялася, я не витерпів і глянув на панка, що обідав. Його сірі очі були пильно й недоброзичливо втуплені в мене. Тільки я хотів одвернутись, як руді вуса

його заворушились й він сказав по-французькому: "Не люблю, щоб курили, коли я обідаю, шановний добродію".

Я пробурмотів щось незрозуміле.

— Так, не люблю, — говорив далі панок з вусами, позирнувши на панка без вусів, наче запрошуючи його потішитись із того, як він буде мене шпетити, — не люблю, шановний добродію, й тих, які такі неввічливі, що приходять курити вам у ніс, і тих не люблю.

Я враз зрозумів, що цей панок мені вичитує, але спочатку мені здавалось, що я був дуже перед ним винний.

— Я не думав, що вам це завадить, — сказав я.

— А, ви не думали, що ви неук, а я думав! — закричав панок.

— Яке ви маєте право кричати? — сказав я, почуваючи, що він мене ображає, і сам починаючи гніватись.

— Таке, що я нікому ніколи не дозволю зневажати мене й завжди буду вчити таких молодців, як ви. Яке ваше прізвище, добродію? і де ви живете?

Я був дуже злий, губи мені тримтіли й дух забивало. Але я всеж таки почував себе винним, мабуть, у тому, що я випив багато шампанського і не сказав цьому панкові нічого прикрого, а, навпаки, мої губи дуже покірно назвали прізвище й нашу адресу.

— Моє прізвище Колпіков, шановний добродію, а ви надалі будьте ввічливіші. Ми ще з вами побачимось (vous aurez de mes nouvelles), — закінчив він, бо вся розмова йшла французькою мовою.

Я сказав тільки: а дуже радий", намагаючись дати голосові якнайбільше твердости, повернувся і з цигаркою, що встигла вже погаснути, пішов до нашої кімнати.

Я нічого не сказав про те, що зі мною сталося, ні братові, ні приятелям, тимпаче, що вони про щось палко сперечалися, і сів сам собі в куточку, обмірковуючи цю чудну пригоду. Слова: "Ви неук, добродію" (un mal élevé monsieur), так і бриніли в моїй уяві, дедалі більше обурюючи мене. Я зовсім витверезився. Коли я думав про те, як я поводився в цій справі, мені раптом прийшла страшна думка; що я поводився як боягуз. "Яке він мав право нападати на мене? Чого він просто не сказав мені, що це йому заважає? Отже він був винний. Чому ж, коли він мені сказав, що я неук, я не сказав йому: неук, добродію, той, хто дозволяє собі грубощі? або чому я просто не крикнув на нього: цить! — це було б чудово; чому я не викликав його на дуель? Ні! я нічого цього не зробив, а як підлий страхополох проковтнув образу". "Ви неук, добродію!" безнастанно-дражливо чулося мені. "Ні,цього неможна так лишити", подумав я й підвівся, маючи твердий намір піти знов до цього панка й сказати йому щось жахливе, а може й побити його свічником по голові, коли треба буде. Я з великою насолодою мріяв про останній намір, але не без великого страху ввійшов у велику кімнату. На щастя, п. Колпікова вже не було; сам лише льокай був у великій кімнаті й прибирав зі стола. Я хотів був поінформувати льокая про те, що сталося, пояснити йому, що я аж ніяк не винний, що сталося, але чомусь роздумав і в найгіршому настрою знов повернувся до нашої кімнати.

— Що це з нашим дипломатом зробилося? — сказав Дубков.— Він, мабуть, вирішує зараз долю Европи.

— Ах, дай мені спокій, — сказав я, похмуро одвертаючись. Потім я, походжаючи по кімнаті, почав роздумувати чомусь

про те, що Дубков зовсім не гарна людина "І що за повсякчасні ясарти й назва "дипломат" — нічого тут доброго немає— Йому б тільки обігрувати Володю та їздити до якоїсь тітоньки... І нічого в ньому немає

приємного! Все, що він скаже — або збреше, або банальність яканебудь і завжди теж хоче глузувати. Мені здається, він просто дурний, та ще й людина він погана". Отак міркував я хвилин із п'ять, чимраз більшу ворожість відчуваючи чомусь до Дубкова. Дубков же не звертав на мене уваги, і це дратувало мене ще більше. Я навіть сердився на Володю й на Дмитра за те, що вони з ним розмовляють. . '*

— Знаєте що, панове? треба дипломата водою— облити, — сказав раптом Дубков, глянувши на мене з усмішкою, .що здалася мені глузлива й навіть підступна, — а то він чомусь поганий. Ій-бо, поганий!

— І вас треба облити, самі ви погані! — відповів я, злісно посміхаючись і забувши навіть, що говорив йому "ти".

Ця відповідь, мабуть, здпвувала Дубкова, але він байдуже одвернувся від мене й говорив далі з Володею та Дмитром.

Я хотів був приєднатися до їхньої розмови, але почував що ніяк не міг приставлятись, і знов пішов у свій куток, де й пробув, аж поки не треба було їхати.

Коли розплатилися й почали одягати шинелі, Дубков звернувся до Дмитра:

— Ну, а Орест і Пілад куди поїдуть? Мабуть, додому про любов розмовляти; от ми — ми провідаємо милу тітоньку,— це краще за вашу кислу друясбу.

— Як ви смієте говорити, сміятись із нас? — заговорив я раптом, підходячи до нього дуже близько й розмахуючи руками,— як ви смієте сміятись із почуттів, яких ви не розумієте? Я вам цього не дозволю! Мовчіть! — закричав я і сам замовк, не знаючи, що говорити далі, і задихаючись від хвилювання. Дубков спочатку здивувався, потім хотів

усміхнутись і обернути все на жарт, але, нарешті, на велике моє Здивування, злякався й спустив очі.

— Я зовсім не сміюся з ваших почуттів, я так тільки кажу,— сказав він уникливо.

— Отож! — закричав я, але в той самий час мені стало соромно за себе й жалко Дубкова, на червоному, збентеженому обличчю якого був вираз справжнього страждання.

— Що з тобою? — заговорили раптом Володя й Дмитро.— Ніхто не хотів тебе образити.

— Ні, він хотів образити мене.

— Ну й одчайдушний у тебе брат, — сказав Дубков, саме тоді, як він уже виходив з дверей, так що не міг чути того, що я скажу.

Може, я кинувся б наздоганяти його й наговорив би йому ще чимало прикрого, але в цей самий час той льокай, що був підчас моєї розмови з Колпіковим, подав мені шинелю, і я відразу ж заспокоївся, удаючи з себе перед Дмитром роздратованого лише стільки, скільки треба було, щоб раптове заспокоєння не здалося чудним. Другого дня ми з Дубковим зустрілися у Володі, не згадували про цю історію, але лишилися на "ви", і дивитись один одному в вічі стало нам іще важче.

Пам'ять про сварку з Колпіковим, який, проте, ні другого дня, ні потім так і не дав мені de ses nouvelles, була для мене протягом довгих років надзвичайно яскрава й тяжка. Я здригався й скрикував років із п'ять після цього щоразу, як згадував невіддячену образу, і потішав себе, самовдоволено згадуючи про те, який я молодець був у справі з Дубковим. Тільки далеко пізніше я почав зовсім по-іншому дивитись на цю справу і з комічним задоволенням згадувати про історію з Колпіковим

і жалкувати з приводу того, що я незаслужено образив гарного хлопця Дубкова.

Коли я того ж дня ввечері розповів Дмитрові свою пригоду З Колпіковим, зовнішній вигляд якого я описав йому детально, він надзвичайно здивувався.

— Та це той самий! — сказав він. — Можеш собі уявити, що цей Колпіков відомий негідник, шулер, а головне — боягуз; його вигнали з полку товариші за те, що він дістав ляпаса й не схотів, дуелю. Звідки в нього така завзятість узялася? — додав він, з доброю усмішкою дивлячись на мене. — Адже він більше нічого не сказав, як "неук"?

— Так, — відповів я, червоніючи.

— Недобре, ну, та ще не біда! — розважав мене Дмитро. Тільки далеко пізніше, пригадуючи цю історію спокійно,

я розміркував досить, здається, правильно, що Колпіков, відчувши після багатьох років, що на мене можна напасти, пом-стився на мені при чорнявому добродію без вусів за колишнього ляпаса, так само, як я зараз же помстився за його "неука" на неповинному Дубкові.

XVII. Я ЗБИРАЮСЬ ВІЗИТУВАТИ

Коли я прокинувся другого дня, перша думка моя була про пригоду з Колпіковим; знов я постогнав, побігав по кімнаті, але не було чого робити; до того ж сьогодні був останній, день мій у Москві, і треба було, з татового наказу, візитувати тих осіб, що він їх сам виписав на папері. Тато піклувався не так за нашу моральність та освіту, як за світські

зв'язки. На папері було написано його ламаною швидкою рукою: "1) до князя Івана Івановича обов'язково; 2) до Івіних — обов'язково; 3) до князя Михайла; 4) до княгіні Нехлюдової та до Валахіної, якщо встигнеш". І, зрозуміла річ, до куратора, до ректора й до професорів.

Візитувати останніх осіб Дмитро мені розраяв, кажучи, що це не тільки не потрібно, але навіть було 6 непристойно, але решту треба було всіх візитувати сьогодні. З них особливий страх наганяли на мене дві перші візити, коло яких було написано обов'язково. Князь Іван Іванович був генерал-аншеф, старий, багач і жив сам; отже я, шістнадцятилітній студент,, повинен був мати з ним безпосередні стосунки, які, передчував я, не могли бути для моєї гідности дуже приємні. ІВІНИі теж були багачі, і батько їхній був якийсь видатний цивільний генерал, який тільки один раз, коли ще бабуся була жива, сам був у нас. Після ж бабусиної смерти я помічав, що молодий Івін цурався нас і начебто питався. Старший, як мені доводилось чути, вже закінчив курс правознавства й служив у Петербурзі; другий, Сергій, що його я так любив колись, теж бук у Петербурзі великим товстим кадетом у пажеському корпусі.

Я ззамолоду не тільки не любив мати стосунки з людьми-що вважали себе за вищих од мене, але такі стосунки були для мене невимовно тяжкі через те, що я завжди боявся, щоб мене не образили, і напружував усі сили свого розуму, щоб довести їм свою самостійність. Проте, не виконуючи останнього татового наказу, треба було загладити провину, виконавши перші-Я ходив по кімнаті, оглядаючи розкладені на стільцях вбрання, шпаду й капелюшок і збирався вже їхати, коли до мене приїхав поздоровити мене старий Грай і привіз ІЗ собою Ілiньку.

Батько Грап був змолоду змоскалений німець, неймовірно солодкий, підлесливий і дуже часто підлий; він приходив до нас здебільшого тільки для того, щоб просити чогонебудь, і тато запрошував його іноді до себе в кабінет, але обідати його ніколи не садовили з нами. Його приниження й канючіння так злилися з якоюсь зовнішньою добродушністю й звичкою до* нашого дому, що всі визнавали за ним прихильність до всіх нас ніби

за велику заслугу, але я чомусь не любив йогєо і, коли він говорив, мені завжди було за нього соромно.

Я був дуже незадоволений, шо ці гості прийшли, і не дуже намагався приховувати своє незадоволення. На Іліньку я так Звик дивитись спогорда, і він так звик вважати, що ми маємо право так робити, що мені було трохи неприємно, що він такий само студент, як і я. Мені здавалося, що й йому було трохи ніяково передо мною за цю рівність. Я не дуже приязно привітався до них і, не запросивши їх сісти, бо мені ніяково було це зробити, гадаючи, що вони й сами це можуть зробити й без мого запрошення, звелів запрягати. Ілінька був добрий, дуже чесний і розумний юнак, але він був те, що зветься—хлопець з дуринкою; на нього раз-у-раз находив—і, здавалося, без ніяких причин — якийсь крайній настрій: то плакливість, то смішливість, то образливість за всяку дрібницю; і тепер, здавалося, він був у цьому останньому настрою. Він нічого не говорив, злісно позирав на мене й на батька і тільки тоді, коли до нього звертались, посміхався своєю покірною, вимушеною усмішкою, під якою він дуже звик ховати свої чуття й особливо чуття сорому за свого батька, якого він не міг не відчувати при нас-

— Так от воно як, Миколо Петровичу,—казав мені старий, ходячи слідом за мною по кімнаті, тоді як я вдягався, і поч-тиво повертаючи поволі між своїми товстими пальцями срібну, подаровану бабусею, табатирку: — скоро оце довідався од сина, що ви так чудово склали іспити —адже ваш розум усім відомий— зараз прибіг поздоровити, батеньку: адже я вас на плечі носив, і бог бачить, що всіх вас люблю, як рідних і Ілінька мій усе просився до вас. Та й він ясе звик таки до вас.

А Ілінька сидів мовчки коло вікна, нібито розглядаючи мого трикутного капелюшка, і ледве помітно щось сердито буркотів собі під ніс.

— Ну, а я вас хотів спитати, Миколо Петровичу,—вів далі старий,—як мій Ілько, чи добре складав іспити? Він каже, що буде з вами вкупі, так ви вже його не покиньте, догляньте його, порадьте.

— Щож, він чудово склав,—відповів я, глянувши на Іліньку, який, відчувши на собі мій погляд, почервонів і перестав ворушити губами.

А молена йому у вас перебути сьогодні день? — сказав старий із такою несміливою усмішкою, наче він дуя;е боявся мене, і ввесь час, куди б не повернувся, тримаючись од мене так близько, що горільчаний і тютюновий дух, яким він увесь був пройнятий, і на секунду не давав мені спокою. Мені було досадно за те, що він ставив мене в таке фалшиве становище до свого сина, і за те, що він відхиляв мою увагу від дуіке важливої для мене тоді справи—одягання; а головне — цей дух! перегару, який мене переслідував, так мене роздратував, що я дуже неласково сказав, що я не можу бути з Ілінькою, бо ввесь день не буду дома.

— Та ви ж хотіли йти до сестри, тату, — сказав Ілінька, усміхаючись і не дивлячись на мене,—та й мені діло є"

Мені стало ще більш прикро й ніяково, і я, щоб загладити чимнеб'удь свою відмову, похопився сказати, що мене не буде дома, бо я мушу бути у князя Івана Івановича, у княгині Корнакової, у Івіна, того самого, що посідає таке значне місце, і що обідатиму, мабуть, у княгині Нехлюдової. Мені здавалося, що, почувши, до яких великих людей я їду, вони вже не могли претендувати на мене. Коли вони збирались іти, я запросив Іліньку заходити до мене іншим разом; але Ілінька тільки гукнув щось і вимушено посміхнувся. Видко було, що нога його більше ніколи в мене не буде.

Слідом за ними я поїхав візитувати. Володя, що його я вранці ще просив їхати зі мною, щоб мені було не так ніяково самому, відмовився, мотивуючи тим, що це було б надто вже Зворушливо, що два б раті к и їздять вкупі однією брпче-ч к о ю.

XVIII. ВАЛАХШИ

Отож я поїхав сам. Перша візита була до Валахіної, що жила ближче від усіх, на Сівцевому Вражку. Я років зо три пе бачив Софійки, і любов моя до неї, звичайно, давним-давно пройшла, але в душі ще лишалася жива й зворушлива згадка про минуле дитяче кохання. Мені траплялося на протязі цих трьох років згадувати за нього з такою силою й виразністю, що я проливав сльози й почував себе знов закоханим, але це тривало лише кілька хвилин і поверталось знов нескоро.

Я знав, що Софійка з матір'ю були за кордоном, де вони пробули років зо два і де, як переказували, їх перекинуто з диліжансом і Софійці порізано обличчя розбитими шибками карети, через що вона, нібито, дуже споганіла. Ідучи до них, я живо згадував колишню Софійку й думав про те, яку я її побачу. Через те, що вона два роки була за кордоном, я уявляю її собі чомусь надзвичайно високою, з чудовим станом, серйозною й поважною, але надзвичайно привабливою. Моя уява відмовлялася уявляти її собі з обличчям, скаліченим рубцями; навпаки, чувши десь про щирого коханця, що лишився вірний своїй нареченій, хоч її й спотворила віспа, я намагався думати, що я закоханий у Софійці, для того, щоб мати заслугу, незважаючи на рубці, лишитися вірним їй. Взагалі під'їжджаючи до дому Валахіних, я не був закоханий, але, розворушивши в собі старі спогади про дохання, був добре підготовлений закохатись і дуже бажав цього, тимпаче, що я давно вже відчував сором, дивлячись на своїх закоханих приятелів, що я так відстав од них.

Валахіни жили в маленькому, чистенькому дерев'яному будинку, входити до якого треба було з двору. Двері відімкнув мені, коли я подзвонив у дзвоник, що був тоді в Москві великою новиною, малісінький, чисто вдягнений хлопчик. Він не вмів, або не хотів сказати мені, чи дома пани, і, лишивши самого в темному передпокою, зник у ще темнішому коридорі.

Я досить довго стояв у цій темній кімнаті, в якій, крім входу й коридора, були ще одні замкнені двері, і почасти дивувався тому, що в будинку так похмуро, а почасти гадав, що це так і має бути в людей, які були за кордоном. Хвилин через п'ять двері до залі відчинив зсередини

той самий хлопчик, і він провів мене в чепурненьку, але не багату вітальню, куди слідом за мною ввійшла Софійка.

їй було сімнадцять років. Вона була дуже мала на зріст, дуже худорлява і обличчя їй було жовтавого нездорового кольору. Рубців на обличчі не було помітно ніяких, але чудові опуклі очі й ясна, добродушно-весела усмішка були ті самі, що я їх знав і любив у дитинстві. Я зовсім не сподівався побачити її таку й тому ніяк не міг відразу злити на неї те почуття, що приготував його дорогою. Вона подала мені руку за англійським звичаєм, що тоді було така новина, як і дзвоник, потисла одверто мені руку й посадовила поруч себе на дивані.

— Ах, як я рада, що бачу вас, любий Nicolas,—сказала вона, вдивляючись мені в обличчя з таким щирим виразом радости, що в словах: " любий Nicolas", я помітив товариський, а не протекторський тон. Вона, що мене дивувало, після подорожі за кордон, була ще простіша, миліша й рідніша в поводженні, ніж колись. Я помітив два маленькі рубчики коло носа й на брові, але чудові очі й усмішка були цілком такі, як у моїх спогадах, і блищали по-старому.

— Як ви змінилися! — казала вона: — зовсім великий стали. Ну, а я— як на ваш погляд?

— Ах, я б вас не пізнав,—відповів я, дарма що в той самий час думав, що я завжди пізнав би її. Я почував себе знов у тому безжурно-веселому настрою, в якому я п'ять років тому танцював з нею ґросфатера в бабусиній залі.

— Щож, дуже я спаганіла? — спитала вона, труснувши голівкою.

— Ні, зовсім ні, виросли трохи, солідніші стали, — похопився я відповісти,—але, навпаки... і навіть...

— Ну, та все одно; а пам'ятайте наші танці, ігри, St.-Jéro-me'a, m-me Dorat? (Я не пам'ятав ніякої m-me Dorat! вона, очевидно, захопилася радістю дитячих спогадів і плутала їх). Ах, чудова пора була!—говорила вона далі, і та сама посмішка, навіть краща за ту, що я носив її в пам'яті, і ввесь час ті самі очі блищали передо мною. За той час, коли вона говорила, я встиг подумати про той стан, у якому я перебував зараз, і вирішив сам із собою, що зараз я закоханий. І скоро я вирішив це, в ту ж саму мить де й дівся мій щасливий, безжурний настрій! Якийсь туман повив усе, що було передо мною, навіть її очі й усмішку; мені зробилося чогось соромно, я почервонів і втратив здатність говорити.

— Тепер не ті часи, — казала вона далі, зідхнувши й піднявши трохи брови:—далеко гірше все стало, і ми гірші стали— правда ж, Nicolas?

Я не міг відповідати й мовчки дивився на неї.

— Де тепер усі тодішні Івіни, Корнаковй? Памєятаєте?—говорила вона, з якоюсь цікавістю вдивляючись у моє зашаріле злякане обличчя.— Чудова була пора!

Я все ж таки не міг відповідати.

З цього тяжкого стану врятувало мене на якийсь час те, що ввійшла в кімнату стара Валахіна. Я встав, уклонився й знов відчув, що можу говорити: але зате з Софійкою сталася дивна зміна, коли прийшла мати: щезли враз її веселість та родинність, навіть усмішка зробилася не та, і вона раптом, опріч лише високого зросту, стала тією закордонною панночкою, яку я гадав знайти в ній. Здавалося така зміна не мала ніякої причини, бо мати її всміхалася так само приємно й у всіх рухах була така лагідна, як і колись. Валахіна сіла на велике крісло й показала мені місце коло себе. Дочці вона сказала щось по-англійському, і Софійка зараз же вийшла, що мені ще полегшило справу.' Валахіна розпитувала про родичів, про брата, про батька, потім розказала мені своє горе — втрату чоловіка, і вже, нарешті, почуваючи, що зі мною говорити нема про що,

дивилась на мене мовчки, ніби кажучи: "Якщо ти тепер устанеш, попрощаєшся й поїдеш, то зробиш дуже добре, мій любий". Але зі мною трапилося щось дивне. Софійка повернулась у кімнату з своєю роботою й сіла в іншому кутку вітальні, так що я почував на собі її погляди. Поки Валахіна розповідала про втрату чоловіка, я ще раз ізгадав про те, що я закоханий, і подумав, ще, що, мабуть, і мати й дочка вже догадались про іje, і на мене знов найшов напад несміливості!, та такий, що я не міг і одним членом природньо поворухнути. Я знав, що для того, щоб підвестись і піти, я повинен буду думати про те, куди поставити ногу, що зробити з головою, що з рукою, — одне слово, я почував майже те саме, що й учора, коли випив півпляшки шампанського. Я передчував, що з усім цим не впораюсь і через те не можу встати, і справді не міг устати. Валахіна, мабуть, дивувалася з мого червоного, мов сукно, обличчя й. цілковитої непорушности; але я вирішив, що краще сидіти в такому стані, ніж рискувати якнебудь недоладно встати й піти. Так я й сидів досить довго, сподіваючись, що якийнебудь непередбачений випадок урятує мене з такого стану. Випадок цей трапився в особі непомітного ' юнака, що, як своя людина, ввійшов до кімнати й увічливо вклонився мені. Валахіна встала, перепрошуючи, що їй треба поговорити з своїм homme d'affaires, і здивовано "подивилась на мене, ніби не розуміючи мене 1к кажучи: "Якщо ви цілий вік хочете сидіти, так я вас не вижену". На велику силу я підвівся, але вже не мав змоги уклонитись, і, виходячи під співчутливим поглядом матері й дочки, зачепився за стілець, який зовсім не стояв на моїй дорозі, але зачепився тому, що всю свою увагу звернув на те, щоб не зачепитись за килим, який був під ногами. На чистому повітрі, проте—коли я помикався й постогнав так голосно, що навіть Кузьма кілька разів запитував: "чого зволите?"—почуття це розвіялося, і я почав досить спокійно роздумувати про моє кохання до Софійки та про її взаємини з матір'ю, які видалися мені чудними. Коли потім я розповів батькові про свої спостереження, він сказав:

— Так, вона мучить її, бідолашну, своєю неймовірною скнарістю, і дивно те, — додав він із чуттям дужчим, ніж те, яке він міг мати просто до родички, — що це була прекрасна, мила, чудова жінка. Я не можу зрозуміти, чого вона так змінилася. Ти не бачив там, у неї, її секретаря

якогось? І що це за діло—російській пані мати секретаря! — сказав він, сердито відходячи від мене.

— Бачив,—відповів я.

— Що, він, принаймні, хоч із лиця гарний?

— Ні, зовсім не гарний.

— Незрозуміло, сказав тато, сердито посмикав плечем і покахикав.

"От і я закоханий",—думав я, їдучи далі на своїх бігунцях.

XIX. КОРНАКОВИ

Друга візита по руці була до Корнакових. Вони жили в бельетажі великого будинку на Арбаті. Сходи були надзвичайно парадні й чепурні, але не розкішні. Всюди лежали доріжки, прикріплені чудово вичищеними мідними прутами, але ні квітів, ні дзеркал не було. Заля, через добре наполіровану підлогу якої я пройшов до вітальні, була так само строго, холодно й чепурно вбрана; все блищало й здавалося міцним, хоч і не зовсім новим, але ні картин, ні завіс, ніяких прикрас ніде не було видко. Кілька князівен було у вітальні. Вони сиділи так акуратно й без діла, що зразу було видко: вони не так сидять, коли у них не буває гостя.

— Maman зараз вийде, — сказала м,ені старша з них, під-сівши до мене ближче. Хвилин із п'ятнадцять ця князівна бавила мене розмовою дуже вільно й так уміло, що розмова й на секунду не уривалася. Але вже дуже помітно було, що вона мене розважає : і тому вона мені не подобалася. Вона розповіла мені, між іншим, що їхній брат Степан, якого вони звали Бтьєн і якого років зо два тому віддали до юнкерської школи,, уже попромований в офіцери. Коли вона говорила за брата, що всупереч волі maman пішов у гусари, вона зробила злякане обличчя, — і всі молодші князівни, що сиділи мовчки, теж зробили злякані обличчя; коли

вона говорила про бабусину смерть, вона зробила сумне обличчя — і всі молодші князівни зробили те саме; коли вона згадала про те, як я вдарив St.-Jérôme'a і мене вивели, вона засміялась і показала погані зуби і всі князівни засміялись і показали погані зуби.

Ввійшла княгиня, — та ж таки маленька, сухорлява жінка З верткими очима й звичкою оглядатись на інших тоді, коли вона говорить з вами. Вона взяла мене за руку й підняла свою руку до моїх губів, щоб я поцілував її, чого я інакше, не вважаючи це за конче потрібну річ, ніяк би не зробив.

— Яка я рада вас бачити, — заговорила вона з своєю звичайною балакливістю, оглядаючись на дочок. — Ах, який він Схожий на свою maman! Правда, Lise?

Lise сказала, що правда, хоч я напевне знаю, що нічого схожого в мене на матусю не було.

— Так от ви як, уже й великий стали. І мій Етьєн, ви його пам'ятаєте, адже він вам брат у других... ні, не в других, а як це, Lise? моя мати була Варвара Дмитрівна, дочка Дмитра Миколаєвича, а ваша бабуся Наталя Миколаївна.

— Так у третіх, maman сказала старша князівна.

— Ат, ти все плутаєш, — сердито крикнула на неї мати: — зовсім не в других, а issus de germains — от як ви з моїм Етьє-ночком. Він уже офіцер, знаєте? Тільки шкода, що дуже вже волі багато. Вас, молодь, треба ще в руках тримати, та он як!.. Ви на мене не гніваєтесь, на стару тітку, що я вам правду кажу? Я з Етьєном суворо поводилася й гадаю, що так і треба.

— Так от які ми родичі, — казала вона далі: — князь Іван Іванович мені рідний дядько й вашій матері був дядько. Отже, ми з вашою maman

були в перших... ні, в других... ага, так. Ну, а скажіть, ви були, мій друже, у к н е з ь Івана?

Я сказав, що ще не був, але буду сьогодні.

— Ах, як це можна!— скрикнула вона. — Його вам першого візитувати треба було. Адже ви знаєте, що кнезь Іван вам усе одно, що батько; Дітей він не має, отож його спадкоємці тільки ви та мої діти. Вам слід його шанувати і за його літа, і за становище в світі, і за все. Я знаю, ви, молодь теперішнього віку, вже не вважаєте на кревність і не любите старих; але ви послухайте мене, стару тітку, бо я вас люблю, і вашу maman любила, і бабусю теж дуже, дуже любила й поважала. Ні, ви поїдьте, обов'язково, обов'язково поїдьте.

Я сказав, що неодмінно поїду, і як уже візита, на мою думку, тривала досить довго, то я підвівся й хотів їхати, але вона затримала мене.

— Ні, почекайте хвилину. Де ваш батько, Lise? Покличте його сюди; він такий радий буде вас бачити, — казала вона л далі, звертаючись до мене.

Хвилин за дві ввійшов справді князь Михайло. Це був невисокий, огрядний пан, дуже неохайно вдягнений, неголений і з якимось таким байдужим виразом на обличчі, що воно скидалось* навіть на дурне.

Він аж ніяк не був радий мене бачити — принаймні, не показав цього. Але княгиня, якої він, очевидно, дуже боявся, сказала йому:

— Правда ж, Вольдемар (вона, мабуть, забула моє ім'я) схожий на свою maman? — і зробила такий жест очима, що князь, догадавшись, мабуть, чого вона хотіла, підійшов до мене й з цілком байдужим, навіть невдоволеним виразом на обличчі, простягнув до мене неголену щоку, в яку я мусив поцілувати його.

— А ти ще не вдягнений, а тобі треба їхати, — зразу ж після цього почала говорити йому княгиня сердитим тоном, який, очевидно, був властивий їй у стосунках з сем'янами: — Знов щоб на тебе гнівались, знов хочеш обурити проти себе.

— Зараз, зараз, паніматко, — сказав князь Михайло й вийшов. Я попрощався й теж вийшов.

Я вперше почув, що ми були спадкоємці князя Івана Івановича, і ця звістка неприємно мене вразила.

XX. ївши

Мені ще неприємніше стало думати про візиту, що її обов'язково треба було зробити. Але раніше, ніж до князя, по руці треба було заїхати до Івіних. Вони жили на Тверській, у величезному красивому будинку. Не без остраху зійшов я на парадний ґанок, коло якого стояв швейцар з булавою.

Я спитав його, чи дома.

— Кого вам треба? Генеральський син дома, — сказав мені лпвейцар.

— А сам генерал? — спитав я відважно.

— Треба доповісти. Як зволите?—сказав швейцар і подзвонив. Льокайські ноги в ботиках показалися на сходах. Я так

•звомпив, сам не знаю чого, що сказав льокаєві, щоб він не доповідав про мене генералові, а що я пройду раніше до генеральського сина. Коли я йшов угору цими великими сходами, мені здалося, що я зробився надзвичайно маленький (і не в переносному, а в справжньому значінні слова). Те саме почуття було в мене й тоді, коли мої бігунці під'їхали до великого ґанку: мені здалося, що й бігунці, й кінь, і кучер зробились

маленькі. Генеральський син лежав на канапі з розгорненою перед ним книжкою й спав, коли я ввійшов до нього. Його ґувернер, п. Фрост, що лишався ще у них в домі, слідом за мною ввійшов своєю молодецькою"ходою в кімнату й розбудив ЧІВОГО вихованця. Івін не показав особливої радости, коли побачив мене, і я помітив, що, розмовляючи зі мною, він дивився мені в брови. Хоч він був дуже чемний, але мені здавалось, що він виконує обов'язок гостинности, так само, як і князівна, і що особливої прихильности він до мене не відчував, а знайомство зі мною йому не було потрібне, бо він мав, напевне, своє, інше коло знайомства. Все це я зрозумів через те, переважно, що він дивився мені в брови. Одне слово, він ставився до мене майже так, — хоч мені й дуже гірко було признатися в цьому, — як я до Іліньки. Я починав нервуватись, ловив кожен погляд Івіна і, коли він зустрічався з очима Фроста перекладав його —Запитанням: "і чого він приїхав до нас"?

Поговоривши трохи зі мнок), Івін сказав, що його батько й мати дома, так чи не хочу я зійти до них разом із ним?

— Зараз я одягнуся, — додав він, виходячи до другої кімнати, дарма що і в цій кімнаті був добре одягнений — у новому сурдуті й білому жилеті. За кілька хвилин він вийшов до мене в мундирі, застібнутому на всі ґудзики, і ми разом пішли вниз. Парадні кімнати, якими ми йшли, були надзвичайно великі, високі і, здасться, розкішно вбрані, щось було там мармурове, і золоте, і загорнене в серпанок, і дзеркальне. Івіна водночас ІЗ нами ввійшла з других дверей до маленької кімнати за вітальнею. Вона дуже по-дружньому, по-родинному прийняла мене, посадовила коло себе і з цікавістю розпитувала про всю нашу родину.

Івіна, що я її раніше разів зо два бачив нашвидку, а тепер роздивився уважно, дуже подобалася мені. Вона була висока на зріст, худорлява, дуже біла й здавалася завжди засмученою та стомленою. Усмішка в неї була сумна, але надзвичайно добра, очі були великі, стомлені й трошки косі, що надавало їй іще сумнішого та принаднішого виразу. Вона сиділа, не горблячись, а якось осівши всім тілом, всі рухи її були якісь падучі. Вона говорила мляво, але звук її голосу й неясна вимова "р" та "л" були

дуже приємні. Вона не розважала мене розмовою. їй, видко було, якесь сумне вдоволення давали мої відповіді за родичів, ніби вона, слухаючи мене, з тихим смуткОхі згадувала кращі часи. Син її вийшов кудись, вона хвилини зо дві мовчки дивилась на мене і раптом заплакала. Я сидів перед нею й ніяк не міг придумати, що його сказати або зробити. А вона все плакала, не дивлячись на мене. Спочатку мені було жалко її, потім я подумав: "Може її втішати треба, та як це зробити?" і, нарешті, мені стало досадно за те, що вона ставила мене в таке ніякове становище, а Невже в мене такий жалюгідний вигляд? — думав я, — чи не навмисне, кінець-кінцем, вона це робить, щоб довідатись, як я поводитимусь у такому разі?"

, "А піти тепер незручно, ніби я тікаю від її сліз",— думав я далі. Я повернувся на стільці, щоб хоч нагадати їй, що я тут.

— Ах, яка я дурна!—сказала вона, глянувши на мене й намагаючись усміхнутись. — Бувають такі дні, що плачеш без ніякої причини.

Вона почала шукати хустку біля себе на дивані й несподівано заплакала ще дужче.

— Ах, боже мій! Як це смішно, що я все плачу. Я так любила вашу матір, ми так подругували... і...

Вона знайшла хустку, закрилась нею й усе плакала. Знов повторилося моє ніякове становище й тривало досить довго.

Зіені й прикро було, і ще більше її жалко. Сльози її здавалися щирі, і мені все думалося, що вона не так плакала за моєю матір'ю, скільки через те, що. їй самій було недобре тепер і колись, за тих часів, було далеко краще. Не знаю, чим би це скінчилося, коли б не ввійшов молодий Івін і не сказав, що старий Івін питає за неї. Вона підвелася й хотіла була йти, як сам Івін увійшов до кімнати. Це був маленький, міцний, сивий пан

з густими чорними бровами, з зовсім сивою, коротко обстриженою головою й надзвичайно суворим і твердим виразом уст.

Я встав і уклонився йому, але Івін, у якого були три звізди на зеленому фраку, не лише не відповів на мій поклін, але майже не глянув на мене, так що я раптом відчув, що я не людина, а якась не варта уваги річ — крісло або вікно, або коли й людина, так така, що ніяк не відрізняється від крісла чи вікна.

— А ви таки не написали графині, моя люба, — сказав він жінці по-французькому, з безстрасним, але твердим виразом на обличчі.

— Прощайте, ш-г ІгІепеїТ,— сказала мені Івіна, несподівано гордо кивнувши головою і, так само як син, подивившись мені в брови. Я уклонився ще раз їй і її чоловікові, і знов на старого Івіна мій поклін вплинув так, як коли 6 відчинили чи зачинили вікно. Студент Івін провів мене, однак, до дверей і дорогою розказав, що він переходить до петербурзького університету, бо його батько дістав там посаду (він назвав мені якусь дуже важливу посаду).

"Ну, як тато хоче,— промимрив я сам собі, сідаючи на бігунці,— а моя нога більше не буде тут ніколи; ця рева плаче, на мене дивлячись, наче я нещасний якийнебудь, а Івін, свиня, не кланяється; я ж йому дам!.." Що це я хотів йому дати, я зовсім не знаю, але так прийшлося до речі.

Потім часто треба було мені слухати татові напучення; він казав, що треба культивувати це знайомство й що я не можу вимагати, щоб людина в такому стані, як Івін, звертав увагу на такого хлопчака, як я; але я додержував характера досить довго.

XXI. КНЯЗЬ ІВАН ІВАНОВИЧ

— Ну, тепер остання візнта на Никитську, — сказав я Кузьмі, і ми покотили до будинка князя Івана Івановича.

Пройшовши через кілька візитних іспитів, я завжди набував самовпевненості, і тепер під'їжджав був до князя £ досить спокійним духом, як раптом згадалися мені слова княгині Кор-накової, що я спадкоємець; крім того, я побачив кого ґанку двоє екіпажів і відчув знову несміливість.

Мені здавалося, що й старий швейцар, який відчинив мені двері, і льокай, що зняв із мене шинелю, і троє дам, і двоє панів, яких я побачив у вітальні, і особливо сам князь Іван Іванович, що в цивільному сурдуті сидів на дивані — мені здавалося, що всі дивились на мене, як на спадкоємця, і в наслідок цього — недоброзичливо. Князь був до мене дуже ласкавий, поцілував мене, тобто приклав на секунду до моєї щоки м'які сухі й холодні губи, розпитував про моє навчання, мої пляни, жартував зі мною, питав, чи пишу я вірші, як ті, що написав їх на бабусині іменини, і сказав, щоб я приходив сьогодні до нього обідати. Але що ласкавіший він до мене був, то більше все здавалося мені, що він хоче приголубити мене тільки для того, щоб не дати помітити, яка йому неприємна думка, що я його спадкоємець. Він мав звичку, що набув її через фалшиві зуби, яких у нього в роті було повно, —г— сказавши щонебудь, піднімати верхню губу до носа і, злегка сопучи, ніби втягувати цю губу до себе в ніздрі, і коли він це робив тепер, мені все казалось, що він говорив сам собі: "хлопчисько, хлопчисько, і без тебе знаю: спадкоємецьє спадкоємець" і т. інш.

Коли ми були діти, ми звали князя Івана Івановича дідусем, але тепер у мене, як у спадкоємця, язик не повертався сказати йому дідусь, а сказати — ваша ясновельможність, як говорив один із панів, що тут були, мені здавалося — це принижало б мене; отож я підчас усієї розмови старався ніяк його не називати. Але найбільше бентежила мене присутність старої князівни, що теж була спадкоємиця князя і жила у нього в домі. Протягом усього обіду, коли я сидів поруч князівни, я гадав, що князівна не говорить до мене тому, що ненавидить мене за те, що я теж спадкоємець князя, як і вона, і що князь не Звертає уваги на нашу сторону стола тому, що ми, я й князівна— спадкоємці, однаково йому огидні.

— Так, ти не повіриш, як мені було неприємно, — казав я того ж дня ввечері Дмитрові, бажаючи похвалитись перед ним почуттям огиди до думки про те, що я спадкоємець (мені здавалося, що це почуття дуже хороше), — як мені неприємно було сьогодні цілих дві години пробути в князя! Він чудова людина й був дуже ласкавий до мене, — казав я, бажаючи, між іншим, переконати свого друга, що все це я кажу не через те, що я, може, почував себе приниженим перед князем, — але, — говорив я далі, — думка про те, що на мене можуть дивитися, як на князівну, що живе у нього в домі й підлещується до нього, — жахлива думка. Він чудовий дідусь і до всіх надзвичайно добрий та чемний, а больно дивитись, як він м а л ь-т р е т у є цю князівну. Ці огидні гроші псують усі відносини.

— Знаєш, я гадаю, чи не далеко краще було б прямо поговорити з князем, — казав я: — сказати йому, що я його поважаю, як людину, але про спадщину його не мрію і прошу його, щоб він мені нічого не лишав, і що тільки в такому разі я їздитиму до нього.

Дмитро не зареготав, коли я йому сказав це; навпаки, він замислився і; помовчавши кілька хвилин, сказав.мені:

— Знаєш що? їй не правий. Або тобі зовсім не треба думати, щоб про тебе могли думати так само, як про цю вашу якусь князівну, або коли ти вже думаєш це, так думай далі, тобто що ти* знаєш, що про тебе можуть думати, але що ці думки такі далекі від тебе, що ти на них не звертаєш ніякої уваги й на підставі їх нічого не будеш робити. Ти думай, що вони думають, що ти думаєш так... але, одне слово, — додав він, відчуваючи, що плутається, — далеко краще зовсім цього й не думати.

Мій друг мав цілковиту рацію; тільки багато пізніше я з досвіду життя переконався, яка шкідлива річ думати і ще шкідливіша— говорити багато такого, що здається дуже благородним, але що назавжди повинно бути схованим від усіх у серці кожної людини, і що благородні слова рідко збігаються з шляхетними ділами. Я певен того, що вже через те одне, що добрий намір висловлено, — важко, навіть здебільшого неможливо,

виконати цей добрий намір. Але як стримати від висловлювання шляхетно-самовдоволені пориви юнацтва? Тільки далеко пізніше згадуєш за них і жалкуєш за ними, як за квіткою, що її — не вдержався — зірвав нерозквітлу й потім побачив на землі зів'ялу й затоптану.

Я, що допіру говорив Дмитрові, своєму другові, про те, як гроші псують людські взаємини, другого дня вранці, перед тим як їхати на село, коли виявилося, що я розтринькав усі свої гроші на різні картинки та стамбулки, взяв у нього двадцять п'ять карбованців асигнаціями, що він їх мені запропонував, і потім дуже довго був йому винен.

XXII. ЩИРА РОЗМОВА З МОЇМ ДРУГОМ

Теперішня розмова наша відбувалася в фаетоні на шляху до. Кунцева. Дмитро розраяв мені візитувати вранці його матір, а приїхав по мене по обіді, щоб повезти на ввесь вечір і навіть ночувати на дачі, де жила його родина. Тільки коли ми виїхали з міста, і брудно-строкаті вулиці та набридлий оглушливий гуркіт бруку змінилися на просторий краєвид ланів та м'яке похрустування коліс по куряному шляху, і весняне запашне повітря й простір охопили мене з усіх боків, тільки тоді я' трохи отямився від різноманітних нових вражінь і сві-домости волі, які за два ці останні дні цілком мене заплутали. Дмитро був балакучий і лагідний, не поправляв головою краватки, не підморгував нервово й не прижмурювався; я був задоволений з тих благородних почуттів, що їх висловив, гадаючи, що за них він цілком простив мою ганебну історію з Колпіко-вим, не зневажає мене за неї, і ми по-дружньому розговорились про дещо таке інтимне, яке не за всяких умов говориться одне одному. Дмитро розказав мені про свою родину, якої я ще не знав, про матір, тітку, сестру й ту, що її Володя й Дубков вважали за пасію мого друга й звали руденькою. Про матір він говорив з якоюсь холодною й урочистою похвалою, ніби маючи на меті запобігти будь-якому запереченню з цього приводу; за тітку він згадував із захватом, але й разом із якоюсь поблажливістю; за сестру говорив дуже мало й наче соромлю-чись говорити мені за неї, але про руденьку, яку по-справжньому звали Любов

Сергіївна і яка була літня дівчина, що жила з якихось родинних причин у домі Нехлюдових, він говорив мені надхненно.

— Так, вона дивна дівчина,—казав він, соромливо червоніючи, але в міру того ще сміливіше дивлячись мені в очі:—вона в;ке не молода дівчина, навіть швидче стара й зовсім не гарна з лиця, але що за дурість, безглуздя—любити красу!., я цього не можу зрозуміти, таке це безглуздя (він говорив це, наче допіру відкрив найповнішу, незвичайну істину), а такої душі, такого серця й переконань... я певен, не знайдеш такої дівчини в теперішньому віці (не знаю, від кого Дмитро перейняв звичку говорити, що доброго мало в теперішньому віці; він любив повторювати цей вираз, і він якось личив йому).

— Тільки я боюся,—казав він далі спокійно, цілком уже знищивши своїми словами людей, які були такі дурні, що любили красу,—я боюся, що ти не зрозумієш і не взнаєш її скоро: вона скромна й навіть потайлива, не любить виявляти свої чудові, дивовижні властивості. От мама, яка—ти сама побачиш—чудова й розумна жінка—вона знає Любов Сергіївну вже кілька років і не може й не хоче зрозуміти її. Я навіть учора... я скажу тобі, чого я був левдоброму гуморі, коли ти мене питав. Позавчора Любов Сергіївна хотіла, щоб я. з'їздив з нею до Івана Яковича, —ти чуй, мабуть, за Івана Яковича, що його мають ніби за божевільного, а він насправді незвичайна людина. Любов Сергіївна, треба тобі сказати, дуже релігійна; особа, і цілком розуміє Івана Яковича. Вона часто їздить до нього, розмовляє З ним і дає йому на бідних гроші, що сама заробляє. Вона дивна жінка, ти побачиш. Ну, і я їздив із нею до Івана Яковича, і дуже вдячний їй за те, що бачив цю незвичайну людину... А мама ніяк не хоче цього зрозуміти, вбачає в цьому забобон. І вчора в мене з мамою вперше за все життя була суперечка, і досить палка,—закінчив він, зробивши нервовий рух шиєю, ніби пригадуючи те почуття, що він його відчував підчас цієї суперечки.

— Ну, і як же ти думаєш? тобто як, коли ти уявляєш собі, що вийде... чи ви з нею говорили про те, що буде й чим закінчиться ваша любов чи дружба?—спитав я, щоб відхилити його від неприємних спогадів.

— Ти питаєш, чи я гадаю одружитись із нею?—спитав він мене, знов червоніючи, але сміливо, повернувшись, дивлячись мені в лице...

"Що ж, справді,—подумав я, заспокоюючи себе,—це нічого, ми дорослі, два приятеля, їдемо фаетоном і обговорюємо наше майбутнє життя. Всякому навіть приємно було б тепер зі сторони послухати й подивитись на нас".

— Чому ж ні?—казав він далі, після моєї позитивної відповіді.—Адже моя мета як і всякої розсудливої людини—бути щасливому й хорошому, скільки можна; і з нею, якщо тільки вона того схоче, коли я буду цілком незалежний, я з нею буду й щасливий, і кращий, ніж із першою красунею в світі".

За такими розмовами ми й не помітили, як під'їжджали до Кунцева, не помітили й того, що небо вкрилося хмарами й збирався дощик. Сонце вже було невисоко, праворуч, над старими деревами кунцевського садка, і половину блискучого червоного кола закривала сіра, досить щільна хмара; з другої половини скалками виривалось роздрібнене вогняне проміння й дивно-яскраво освітлювало старі дерева садка, що непорушно блищали своїми зеленими густими верхівками ще на ясному, освітленому місці небесної блакиті. Блиск і світло цього краю неба гостро відрізнялись від фіялкової тяжкої хмари, яка залягла перед нами над молодим березняком, що виднів на обрію.

Трошки вправоруч видко було вже з-за кущів та дерев різнобарвні дахи дачних будинків, декотрі з яких відбивали на собі блискуче проміння сонця, а декотрі приймали на себе сумний колір другої сторони неба. Ліворуч унизу синів непорушний <угав, оточений блідо-зеленими рокитами, що темно відбивались на його матовій, наче опуклій поверхні. За ставом слалося пів-горою парове чорне поле, і пряма лінія яскраво-зеленої межі, що перетинала його, йшла в далечінь і впиралася в чорно-синій грізний виднокруг. З обох боків м'якої дороги, якою рівномірно біг, похитуючись, фаетон, різко зеленіло соковите зруніле жито, що подекуди почало вже йти в дудку. В повітрі було зовсім тихо й пахло

свіжістю; зелень дерев, листя й жита була непорушна й надзвичайно чиста та яскрава. Здавалося, кожен листок, кожна билинка жили своїм окремим повним і щасливим життям. Коло дороги я помітив чорнувату стежку, що вилася між темнозеле-ним житом, що вже більше піднялося, ніж на п'ядь, і ця стежка чомусь надзвичайно живо нагадала мені село й у наслідок згадки про село, за якоюсь чудною асоціяцією думок, надзвичайно живо нагадала мені Софійку й те, що я в неї закоханий.

Незважаючи на всю мою приязнь до Дмитра й на радість, що він мені давав її своєю одвертістю, мені не хотілось більше нічого знати про його почуття й наміри до Любови Сергіївни, а конче хотілося розказати про своє кохання до Софійки, яке мені здавалося коханням далеко вищого ґатунку. Але я чомусь не наважився сказати йому прямо свої думки про те, як буде добре, коли я, одружившись із Софійкою, житиму на селі, як у мене будуть маленькі діти, що, плазуючи по підлозі, зватимуть мене татком, і як я зрадію, коли він із своєю дружиною, Любов'ю Сергіївною, приїде до мене в подорожньому вбранні... а сказав замість усього цього, вказуючи на сонце, що саме заходило: "Дмитре, подивись, яка розкіш!" 4

Дмитро нічого не сказав мені, видимо незадоволеиий із того, що на його признання, яке, мабуть, не легко було йому зробити, я відповідав, звертаючи його увагу на природу, до якої він, взагалі, ставився байдуже. Природа діяла на нього зовсім по-іншому, ніж на мене: вона діяла на нього не так красою, як цікавістю; він любив її більше розумом, ніж почуттям.

— Я дуже щасливий,—сказав я йому слідом за цим, не звертаючи уваги на те, що він, видимо, поринув у свої думки й був цілком байдужий до того, що я міг сказати йому:—адже я тобі казав, пам'ятаєш, за одну панночку, в яку я був закоханий, бувши дитиною; я бачив її сьогодні,—провадив я далі з захопленням,—і тепер цілком закоханий у неї...

1 я розповів йому, дарма, що на його обличчі був увесь час вираз байдужости, про своє кохання й про всі свої пляни щодо майбутнього родинного щастя. 1 дивна річ,—скоро я розказав докладно про всю силу

свого почуття, як ту яс мить і відчує що це почуття почало зменшуватись.

Дощик захватив нас, коли ми вже повернули в березову алею, що вела до дачі. Але він не намочив нас. Я знав, що йшов дощик, лише з того, що кілька крапель упало мені на ніс та на руку і щось заляпало по молодих клейких листочках берез, які, непорушно звісивши свої кучеряві віти, здавалося, з насолодою, що виявлялася в тому сильному запаху, яким вони сповнювали алею, приймали на себе ці чисті, прозорі краплини. Ми вийшли З фаетону, щоб швидче перебігти до будинка садком. Але коло самого входу в будинок стикнулнся з чотирма дамами, з яких дві з роботами, одна з книжкою, а одна з собачкою швидким кроком ішли з другого боку. Дмитро тут ясе відрекомендував мене своїй матері, сестрі, тітці й Любові Сергіївні. На секунду вони зупинилися, але дощик починав накрапати частіше та частіше.

— Ходімо на галерею, там ти його ще раз познайомиш із нами,— сказала та, що я її прийняв за Дмитрову матір, і ми разом із дамами зійшли на сходи.

XXIII. НЕХЛЮДОВИ

Спочатку з усього цього товариства найбільше вразила мене Любов Сергіївна, що, держачи на руках болонку, позад усіх у товстих вєязаних черевиках підіймалася на сходи, і разів зо два Зупинившись, уважно оглянулась на мене й відразу після цього поцілувала собачку. Вона була дуже негарна з себе: руда, худор-лява, невисока на зріст, трохи кривобока. Що робило ще більш негарним її негарне обличчя —це чудна зачіска з проділем із-боку. (Одна з тих зачісок, що їх вигадують для себе лисі жінки). Я не міг знайти в ній жодної красивої риси, хоч дуже старався, шануючи свого друга. Навіть карі очі її, справді добрі, були надто малі, тьмяні й аж ніяк не красиві; навіть руки, ця характеристична ознака, хоч і невеликі й непогані формою,, були червоні й шаршаві.

Коли я слідом за ними ввійшов на терасу, кожна з дам — опріч Варусі, Дмитрової сестри, що тільки уважно подивилась на мене своїми великими темно-сірими очима, — сказала мені кілька слів, перше ніж вони знов узялись кожна до своєї роботи, а Варуся голосно почала читати книгу, що її вона держала в себе на колінях, заклавши пальцем.

Княгиня Марія Іванівна була висока, стрункa жінка років на сорок. їй можна було дати більше, бо з-нід чепця одверто виставлялися пук л і напівсивого волосся. Але свіже, надзвичайно ніжне, майже без зморшок, обличчя, особливо ж живий, веселий блиск великих очей змушував давати їй далеко менше. Очі в неї були карі, дуже одверті, губи надто тонкі, трохи суворі; ніс досить правильний і трошечки на лівий бік; рука в неї була без каблучок, велика, майясе чоловіча, з чудовими довгастими пальцями. На ній була темносиня закрита сукня, що міцно стягувала її стрункий і ще молодий стан, яким вона, видимо, пишалася. Вона сиділа надзвичайно прямо й шила якесь убрання. Коли я ввійшов на галерею, вона взяла мою руку, притягла мене до себе, наче баясаючи роздивитись на мене блиясче, і сказала, поглянувши на мене тим самим трохи холодним, одвертим поглядом, що був у її сина, що вона мене давно знає з Дми-трових слів і що для того, щоб познайомитись із ними як слід, вона запрошує перебути в них увесь день.

— Робіть усе, чого вам заманеться, на нас ніяк не вважайте, так само, як і ми не будемо вважати на вас; гуляйте, читайте, слухайте або спіть, коли вам це веселіше, — додала вона.

Софія Іванівна була стара дівчина й молодша сестра княгині, але з вигляду вона здавалася старіша. Вона мала той особливий переповнений характер будови тіла, який трапляється тільки у невисоких на зріст, дуже старих дівчат, що носять корсет. Наче все здоров'я її підходило вгору з такою силою, що кожну мить загрожувало задушити її. її коротенькі товсті ручки не могли з'єднатись нижче вигнутого виріжка в ліфі, і самого туго-пре-туго натягнутого виріжка ліфу вона вясе не могла бачити.

Дарма що княгиня Марія Іванівна була чорнява й чорноока, а Софія Іванівна білява й мала великі жваві й разом із тим (що дуже рідко буває) спокійні блакитні очі, між сестрами була велика родинна схожість: той самий вираз, той самий ніс, ті самі губи; тільки у Софії Іванівни і ніс, і губи трошки товщі й на правий бік, коли вона всміхалася, тоді як у княгині вони були на лівий. Софія Іванівна, як видко було з її вбрання й зачіски, ще, видимо, молодилася й не виставила б сивого волосся, коли б воно в неї було. її погляд і поводження зі мною видалися мені спочатку дуже горді й збентежили мене, тоді як із княгинею, навпаки, я почував себе цілком вільно. Може, ця товщина й деяка схожість із портретом Катерини Великої, що впала мені в око, надавала їй у моїй уяві гордого вигляду; але я зовсім звомпив, коли вона, пильно дивлячись на мене, сказала мені: "друзі наших другів — наші друзі)). Я заспокоївся й відразу цілком змінив свій погляд на неї тільки тоді, коли вона, сказавши ці слова, замовкла й, відкривши рота, тяжко зідхнула. Мабуть, через свою огрядність вона мала звичку після кількох сказаних слів глибоко зідхати, відкриваючи трохи рота й трохи закочуючи вгору свої великі блакитні очі. В цій звичці чомусь виявлялась така мила добродушність, що після цього зідхання у мено зник до неї страх, і вона мені навіть дуже подобалась. Очі в неї були чудові, голос дзвінкий і приємний, навіть ці дуже круглі лінії будови тіла під ту пору мого юнацтва здавалися мені не позбавлені краси.

Я гадав, що Любов Сергіївна, як друг мого друга, повинна була відразу ж сказати мені щонебудь дуже товариське й щире, і вона навіть дивилась на мене досить довго мовчки, ніби вагалася,— чи не буде вже надто по-товариському те, що вона має намір мені сказати; але вона перервала мовчанку тільки для того, щоб спитати, на якому я факультеті. Потім знов вона досить довго пильно дивилась на мене, видимо вагаючись: сказати чи не сказати це щире товариське слово, і я, помітивши цей сумнів, виразом обличчя благав її сказати мені все, але вона сказала: есте пер, кажуть, в університеті мало звертають уваги на науки", і підкликала свою собачку Сюзетку.

Любов Сергіївна ввесь вечір говорила такими реченнями, що здебільшого ні до діла не пасували, ні одне до одного; але я так вірив Дмитрові, і він так непокійно ввесь цей вечір поглядав то на мене, то на неї з виразом, що визначав: "ну, що?" що я, як це часто буває, хоч у душі був уже перекопаний, що в Любові Сергіївні нічого цікавого немає, ще надзвичайно далекий був від того, щоб висловити цю думку навіть самому собі.

Нарешті, остання особа цієї родини, Вару ся, була дуже повновида дівчина років шістнадцяти.

Тільки темносірі великі очі, що своїм виразом, в якому єдналися веселість та спокійна уважливість, були надзвичайно подібні до очей її тітки, дуже велика руса коса й надзвичайно ніжна та красива рука були гарні в неї.

— Вам, я гадаю, скучно, m-r Nicolas, слухати з середини, — сказала мені Софія Іванівна, добродушно зідхаючи й перевертаючи вбрання, що його вона шила.

Читання під цей час припинилося, бо Дмитро кудись вийшов ІЗ кімнати.

— Чи ви, мои"е, вже читали "Роброя"?

Я тоді вважав за свій обов'язок, вже з тієї одної причини, що носив студентський мундир, людям мало мені знайомим на кожне найзвичайнісіньке запитання відповідати неодмінно дуже розумно й ор и ґі пально і вважав за великий сором короткі й зрозумілі відповіді, як от: так, ні, скучно, весело тощо.

Глянувши на свої нові модні панталони й ясні ґудзики на сурдуті, я відповів, що не читав "Роброя", але що мені було дуже цікаво слухати, бо я більше люблю читати книжки з середини, ніж з початку.

— Удвоє цікавіше: догадуєшся про те, що було й що буде, додав я, самовдоволено всміхаючись.

Княгиня засміялася нібито неприроднім сміхом (згодом я помітив, що в неї не було іншого сміху).

— À втім, мабуть, це правда, — сказала вона. — А що, ви довго тут пробудете, Nicolas? Ви не образитесь, що я вас зву без monsieur? Коли ви їдете?

— Не знаю, може завтра, а може пробудемо ще досить довго, — відповів я чомусь, хоч ми напевне мали їхати завтра.

— Я хотіла б, щоб ви лишились, і для вас, і для мого Дмитра, — сказала княгиня, дивлячись кудись далеко: — у ваші роки дружба — добра річ.

Я почував, що всі дивляться на мене й чекають того, що я скажу, хоч Варуся й удавала, що дивиться на тітчину роботу; я почував, що мені роблять щось ніби іспит і що треба показати себе з вигідної сторони.

— Так, для мене, — сказав я, — приязнь Дмитрова — річ корисна, але я не можу йому бути корисний: він у тисячу разів кращий за мене. (Дмитро не міг чути того, що я говорив, інакше я боявся б, що він почує нещирість моїх слів).

Княгиня засміялася знов неприроднім, їй природнім сміхом.

— Ну, а його послухати, — сказала вона, — так c'est vous qui êtes un petit monstre de perfection.

"Monstre de perfection — це чудово, треба запам'ятати", подумав я.

— Але, проте, не кажучи за вас, він на це майстер, — говорила вона далі зниженим голосом (що було мені особливо приємно) й показуючи очима на Любов Сергіївну: — він відкрив у бідній тітоньці (так звалась у них Любов Сергіївна), яку я двадцять років знаю з її Сюзеткою, такі гідності, яких я й не сподівалася... Варусю, скажи дати мені шклянку води, — додала вона, знов подивившись у далечінь, вирішивши, мабуть, що було ще зарано або й зовсім не треба звірятися мені з родинними взаєминами, — або ні, краще він піде. Він нічого не робить, а ти читай. Ідіть, мій друже, прямо в двері і, пройшовши п'ятнадцять кроків, зупиніться й скажіть голосно: "Петре., дай Марії Іванівні шклянку води",— сказала вона мені й знову злегка засміялася своїм неприроднім сміхом.

"Мабуть, вона хоче про мене говорити, — подумав я, виходячи з кімнати, — мабуть, хоче сказати, що вона помітила, що я дуже й дуже розумний юнак". Я не встиг ще пройти п'ятнадцяті" кроків, як товста задихана Софія Іванівна, одначе швидкою й легкою ходою, наздогнала мене.

— Mercі, mon cher, — сказала вона: — я сама йду туди, так скажу.

XXIV. ЛЮБОВ

Софія Іванівна, як я її згодом узнав, була одна з тих небагатьох немолодих жінок, народжених для родинного життя, яким доля не дала цього щастя і які наслідком цього ввесь той запас любови, що так довго зберігався, зростав і міцнішав у їхньому серці для дітей і чоловіка, вирішають раптом проливати на кількох обранців.

І запас цей у старих дівчат такого роду буває такий невичерпний, що, незважаючи на те, що обранців багато, ще лишається багато любови, яку вони зливають на всіх навколо себе, на всіх добрих і злих людей, з якими тільки стикаються вони в житті.

Любов буває:

1) красива,

2) самовіддана і

3) діяльна.

Я говорю не про любов молодого мужчини до молодої дівчини й навпаки, — я боюся цих ніжностей, я був такий нещасливий у житті, що ніколи не бачив у такій любові ані крихотки щастя, а тільки брехню, в якій похіть, подружні стосунки, гроші, бажання зв'язати чи розв'язати собі руки так заплутували саме почуття, що нічого не можна будо зрозуміти. Я говорю про любов до людини, яка, залежно від більшої чи меншої сили душі, зосереджується на одному, на кількох чи проливається на багатьох: про любов до матері, до батька, до брата, до дітей, до товариша, до подруги, до одноплеменця, про любов до людини.

Любов красива є любов краси самого почуття й його виразу. Для людей, що так люблять, об'єкт любови милий лише стільки, скільки він збуджує те приємне почуття, з розуміння й проявів якого вони мають насолоду. Людей, що люблять красивою любов'ю, дуже мало цікавить взаємність, як щось таке, що не має ніякого значіння для краси й приємности почуття. Вони часто змінюють об'єктів своєї любови, бо головна мета їхня лише та, щоб приємне почуття люббви завжди збуджувати. Щоб підтримати в собі це приємне почуття, вони завжди щонан-добірнішими словами говорять про свою любов як самому об'єктові, так і всім тим, кого навіть ця любов аж ніяк не цікавить. В нашій батьківщині люди певної кляси, що люблять красиво, не лише всім розповідають про свою любов, але розповідають про неї неодмінно французькою мовою. Смішно й чудно сказати, але я певен, що було дуже, багато й тепер є багата людей певної верстви,' особливо жінок, у яких любов до друзівє чоловіків, дітей відразу б зникла, якби їм тільки : заборонили говорити про неї по-французькому..

Другий вид любови — любов самовіддана — це любов до процесу офірування собою для об'єкта любови, не звертаючи жодної уваги на те, гірше чи краще* від цих жертв тому об'єктові. ((Нема ніякої неприємности, що її я не наважився б зробити самому собі, аби довести всьому світові і йому або їй свою відданість". От формула цієї любови. Люди, що люблять так, ніколи не вірять у взаємність (бож іще почесніша річ — офірувати собою для того, хто мене не розуміє), завжди бувають недужні, що також збільшує заслугу жертов; здебільшого вони сталі, бо їм важко було б утратити заслугу тих жертов, що їх вони зробили об'єктові своєї любови; завжди ладні вмерти, щоб довести йому чи ї й, всю свою відданість, але гордують дрібними повсякденними доказами, любови, в яких не треба особливих поривів самовідданости. їм усе одно, чи добре ви їли, чи добре спали, чи весело вам, чи ви здорові, і вони нічого не зроблять для того, щоб дати вам усе це, якщо можуть його дати; але стати під кулю, кинутись у воду, у вогонь, зачахнути З любови — на це вони завжди готові, аби трапилася нагода. Крім того, люди, схильні до любови самовідданої, завжди пишаються своєю любов'ю, вони вимогливі, ревниві, недовірливі і — чудно сказати — бажають своїм об'єктам небезпеки, щоб урятувати їх від нещастя, щоб утішати, і навіть пороків, щоб боротись із ними.

Ви самі живете на селі з своєю дружиною, що любить вас самовіддано. Ви здорові, спокійні, у вас є робота, яку ви любите; дружина ваша, що так вас любить, така недужна, що не може ходити ні коло хатнього господарства, переданого на руки челяді, ні коло дітей, що на руках у нянь, чи коло будь-якого діла, яке б вона любила, бо вона нічого не любить, опріч вас. Вона видимо хвора, але, щоб вас не засмутити, не хоче говорити вам цього; вона видимо нудиться, але для вас вона ладна нудитись усе життя; її видимо губить те, що ви так ретельно ставитесь до своєї справи (хоч би яка вона була: полювання, книги, господарство, служба); вона бачить, що ця робота загубить вас, але вона мовчить і терпить. Але от ви захворіли, — дружина, що любить вас, забуває про свою хворість і, незважаючи на ваші прохання не мучити себе даремно, не відходить від вашого ліжка, і ви кожну мить відчуваєте на собі її співчутливий погляд, що говорить: "щож, я казала, але мені все одно, і я

однаково не залишу тебе". Вранці вам трохи полегшало, ви виходите в другу кімнату: в кімнаті не топлено, не прибрано; супу, що його тільки й можна вам їсти, поварові не замовлено, по єііки не послано; але виснажена невиспаною ніччю дружина, що любить вас, з тим і самим виразом співчуття дивиться на вас, ходить навшпиньках і пошепки дає челяді незвичні й неясні накази. Ви хочете читати — дружина, що любить вас, говорить вам, зідхаючи, що вона знає, що ви її не слухатимете, гніватиметесь на неї, але вона вже звикла да цього, — вам краще не читати; ви хочете пройти по кімнаті — вам цього теж краще не робити; ви хочете погомоніти з приятелем, що приїхав до вас — вам краще не говорити. Вночі знов у вас жар, ви хочете забутись, але дружина, що любить вас, худа, бліда, зрідка зідхаючи, в півсвітлі каганця сидить насупроти вас у кріслі й найменшим порухом, найменшим звуком збуджуй в вас почуття досади й нетерплячки. Ви маєте слугу, який залюбки й чудово служить вам, бо виспався вдень і має за свою службу платню, але вона не дозволяє йому служити вам. Вона все робить сама своїми безсилими, незвичними пальцями, за якими ви не можете не стежити з затамованою злістю, коли ці білі пальці даремно намагаються відіткнути флякон, гасять свічку, проливають ліки чи гидливо торкаються до вас. Якщо ви нетерпляча, гаряча людина й просите її піти геть, ви почуєте своїм роздратованим, болісним слухом, як вона за дверима покірно зідхатиме та плакатиме, і шепотітиме якінебудь дурниці вашому слузі. Нарешті, якщо ви не вмерли, дружина ваша, що любить вас, яка не спала двадцять ночей, поки ви хворіли (що вона раз-у-раз вам повторює), робиться хвора, марніє, страждає й ще менше виявляє здатности до будь-якої роботи, і в той час, як ви перебуваєте в нормальному стані, вона виявляє свою любов самовідданости тільки тихою нудьгою, яка мимоволі передається вам і всім довкола вас.

Третій вид — любов діяльна — це бажання задовольняти всі потреби, всі бажання, навіть пороки істоти, що її любиш. Люди, що люблять так, люблять завжди на все життя, бо що більше вони люблять, то більше взнають об'єкт своєї любови і легше їм любити, тобто задовольняти його бажання. Любов їхня рідко виявляється в словах і, якщо виявляється, то не тільки не самовдоволено, красиво, але соромливо, недоладно, бо вони

завжди бояться, що люблять недосить. Люди ці люблять навіть пороки любленої істоти, бо ці пороки дають їм змогу задовольняти ще нові бажання. Вони шукають взаємності!, залюбки навіть ошукують себе, вірять в неї і щасливі, коли мають її; але люблять так само навіть і. в противному разі і не тільки бажають щастя для того, кого люблять, але всіма тими моральними й матеріяльними, великими й малими засобами, що вони їх мають у своєму розпорядженні, завжди намагаються дати його.

І от оця сама діяльна любов до свого племінника, племінниці, до сестри, до Любови Сергіївни, до мене навіть за те, що мене любив Дмитро, світилася в очах, у кожному слові й рухові Софії Іванівни.

Тільки далеко пізніше я оцінив як слід Софію Іванівну, але й тоді мені в голові спало питання: чому Дмитро, що намагався розуміти любов зовсім інакше, ніж звичайно юнаки, і мав завжди перед очима таку милу Софію Івановну, яка так любила його, чому він раптом палко закохався в незрозумілій Любові Сергіївні, і тільки припускав, що його тітка теж має добрі прикмети. Мабуть, справедливе таки речення: "немає пророка на його батьківщині". Одне з двох: або справді в кожній людині більше поганого, ніж доброго, або людина краще сприймає погане, ніж добре. Любов Сергіївну він знав недавно, а тітчину любов — з того часу, як народився.

XXV. Я ОБІЗНАЮСЯ

Коли я повернувся на галерею, там зовсім не говорили про мене, як я гадав; але Варуся не читала, а, відклавши набік книжку, палко сперечалася з Дмитром, який, похожаючи вперед і назад, поправляв шиєю краватку й зажмурювався. Тема суперечки була, нібито, Іван Якович і забобони; але суперечка була надто палка для того, щоб тут не було іншого змісту, ближчого всій родині. Княгиня й Любов Сергіївна сиділи мовчки, вслухуючись у кожне слово, очевидьки бажаючи іноді взяти участь у суперечці, але стримуючись і даючи говорити за себе, одна— Варусі, друга*— Дмитрові. Коли я ввійшов, Варуся глянула на

мене з виразом такої байдужости, що видно було, суперечка дуже цікавила її і їй було однаково, буду чи не буду я слухати те, що вона говоритиме. Такий самий вираз мав і погляд, княгині, яка, видимо, була на стороні Варусі. Але Дмитро ще

Завзятіше почав сперечатися при мені, а Любов Сергіївна начебто дуже злякалась, що я прийшов, і сказала, не звертаючись ні до кого зокрема: "правду кажуть старі люди—si jeunesse savait, si vieillesse pouvait. .

Але цей вислов не припинив суперечки, а тільки навів,мене наг думку, що сторона Любови Сергіївни й мого, друга була неправа сторона. Хоч мені було трошки ніяково бути при невеличкій родинній сварці, однак і приємно було бачити справжні взаємини в цій родині, які виявлялися наслідком суперечки, і відчувати, що лїоя присутність не заважала їм говорити од-верто.

Як часто трапляється, що ви протягом років бачите родину під однією й тою самою штучною завісою пристойности, і справжні взаємини її членів лишаються для вас таємницею. (Я навіть помічав, що де ця завіса густіша й тому красивіша, тим грубіші бувають справяші, приховані від вас взаємини). Але трапиться раз зовсім несподівано, порушать в колі цієї родини якенебудь, іноді незначне, питання про якунебудь бльонду або візиту, про чоловікових коней,—і без будь-якої очевидної причини суперечка робиться завзятіша й завзятіша, під завісою вже робиться тісно розглядати справу, і раптом, наганяючи жах на самих учасників суперечки й дивуючи присутніх, усі справжні, грубі взаємини вилізають наверх, завіса, вже нічого не прикриваючи, даремно метляється між ворожими сторонами і тільки нагадує вам про те, як довго вона вас дурила. Часто не так боляче з усього розгону вдаритись головою об одвірок, як ледве-ледве злегка доторкнутись до наболілого, натруженого місця. І таке натружене, болюче місце буває майже в кожній родині. В родині Нехлюдовнх таке натружене місце була дивна любов Дмитра до Любови Сергіївни, що викликала в сестрі й матері якщо не почуття заздрости, так скривджене родинне почуття. Тимто й

суперечка про Івана Яковича й забобони мала для всіх них таке серйозне значіння.

— Ти завжди намагаєшся бачити в тому, з чого всі сміються й що всі зневажають, — говорила Варуся своїм дзвінким голосом і виразно вимовляючи кожну літеру,—ти саме в усьому цьому силкуєшся вбачати щонебудь надзвичайно хороше.

— Поперше, тільки найлегковажніша людина може говорити про зневагу до такої незвичайної людини, як Іван Якович,—відповідав Дмитро, нервово смикаючи головою в протилежну сторону від сестри, а, подруге, навпаки, т и намагаєшся навмисне не бачити доброго, що стоїть у тебе перед очима.

Повернувшись до нас, Софія Іванівна кілька разів злякано подивилась то на племінника, то на племінницю, то на мене і разів зо два, ніби сказавши щось у думці, відкривши рота, тяжко зідхнуда.

— Варусю, будь ласка, читай швидче, — сказала вона, подаючи їй книжку й ласкаво поплескавши її по руці, — я конче хочу знати, чи знайшов він її знов. (Здасться в романі й мови не було про те, щоб хтонебудь знаходив когонебудь). А ти, Митю, краще зав'язав би щоку, мій друже, а то на дворі похолодію, і знов у тебе розболяться зуби, — сказала вона племінникові, незважаючи на невдоволений погляд, що він його кинув на неї, мабуть, за те, що вона перервала логічну нитку його доводів. Читання йшло далі.

Ця маленька суперечка ніяк не порушила того родинного спокою й розумної згоди, якою подихало в цьому жіночому гуртку.

Цей гурток, якому напрямок і характер, видимо, давала княгиня Марія Іванівна, мав для мене зовсім новий і привабливий характер якоїсь логічности й разом із тим простоти та еле-ґантности. Цей характер я вбачав і в красі, чистоті та міцності речей — дзвоника, палітурки книги,

крісла, стола, і в прямій, підтриманій корсетом, позі княгині, і в виставлених на показ пуклях сивого волосся і в манірі називати мене при першому побаченні просто Nicolas і в і н, у їхніх роботах, у читанні й у шитті вбрання, і в незвичайній білості дамських рук. {У них у всіх була в руці спільна родинна риса—м'яка частина долоні з зовнішнього боку була червонувата й відділялася різкою, прямою лінією від незвичайної білости верхньої частини руки). Але найбільше цей характер позначався їхньою манірою, всіх трьох, чудово говорити по-російському й по-французькому, чітко вимовляючи кожну літеру, з педантичною точністю докінчуючи кожне слово й речення. Все це, і особливо те, що в цьому товаристві зі мною поводились просто й серйозно, як із дорослим, висловлювали мені свої, слухали мої думки,—до цього я так мало звик, що, незважаючи на ясні ґудзики й голубі одвороти, я все боявся, мені раптом скажуть: "Невже ви думаєте, що з вами серйозно розмовляють? А йдіть-но вчитись",—все це спричиняло те, що в цьому товаристві я не почував ніякої несміливости. Я вставав, пересідав з місця на місце й сміливо говорив з усіма, опріч Варусі, з якою мені здавалося ще непристойно, чомусь заборонено було говорити для першого разу.

Підчас читання, слухаючи її приємний, дзвінкий голос, я, поглядаючи то на неї, то на піскову доріжку квітника, на якій поробилися круглі темні дощові плями, і на липи, на листя яких і досі падали рідкі дощові краплини з блідого з синім відлиском краю хмари, яким захватило нас, то знов на неї, то на останні багряні промені призахіднього сонця, що осявало мокрі від дощу, густі старі берези, і знов на Варусю,— я подумав, що вона зовсім не погана, як мені було спочатку здалося.

"А шкода, що я вже закоханий,—подумав я,—і що Варуся не Софійка; як гарно було б раптом зробитись членом цієї родини: відразу були б у мене і мати, і тітка, і дружина". В той самий час, як я думав це, я пильно дивився на Варусю, що читала, і думав, що я її магнетизую, і що вона повинна глянути на мене. Варуся підвела голову від книжки, глянула на мене і, зустрі-нувшись із моїм поглядом, одвернулась.

— А от дощик таки не вщухає,—сказала вона.

І раптом я відчув щось чудне: мені пригадалося, що саме оце, що було зараз зі мною,—повторення того, що вже було зі мною колись: що й тоді так само йшов маленький дощик і заходило сонце за березами, і я дивися на неї, і вона читала, і я магнетизував її, і вона оглянулась, і навіть я пригадав, що це ще раз раніше було.

((Невже вона... вон а?—подумав я.—Невже починається?" Але я хутко вирішив, що вона не вона і що щё не починається. ((Поперше, вона негарна, — подумав я, — та й вона просто панночка, і з нею я познайомився дуже звичайно, а та буде незвичайна, з тією зустрінусь я в якомунебудь незвичайному місці; і потім мені так подобається ця родина лише через те, що я ще не бачив нічого,—думав я,—а такі, мабуть, завжди бувають,, і їх дуже багато я бачитиму в житті".

XXVI. Я ПОКАЗУЮ СЕБЕ З НАЙВИГІДНІШОЇ СТОРОНИ

За чаєм читання припинилося, і дами почали говорити по-міяс себе про людей і обставини, мені незнайомі, як здавалося, тільки для того, щоб, незважаючи на ласкавий прийом все ж дати мені відчути ту ріжницю щодо віку й стану в світі, яка була межи мною та ними. У розмовах же загальних, де я міг брати участь, викупляючи попереднє мовчання, я намагався виявити свій незвичайний розум та оригінальність, до чого особливо мене зобов'язував, як я думав, мій мундир. Коли зайшла мова про дачі, я несподівано розказав, що у князя Івана Івановича є така дача близько Москви, що на неї приїздили дивитись із Лондону і з Парижу, що там є штахети, які коштують триста вісімдесят тисяч, і що князь Іван Іванович мені дуже близький родич, і я в нього сьогодні обідав, і він кликав мене неодмінно приїхати до нього на цю дачу жити з ним ціле літо, але що я відмовився, бо добре ту дачу знаю, кілька разів був у ній, і що всі ці штахетки та містки аж ніяк мені не цікаві, бо я не можу терпіти розкоші, особливо на селі: я люблю, щоб на селі вже було зовсім так, як на селі... Сказавши цю страшну, складну брехню, я зніяковів і почервонів, так що всі, мабуть, помітили, що я брешу. Варуся, що передавала мені тоді шклянку чаю, і Софія Іванівна, що дивилась на мене, коли я говорив, обидві одвернулись від мене й

заговорили про щось інше з таким виразом на обличчі, який я потім часто бачив у добрих людей, коли дуже молодий юнак починає очевидно брехати їм у вічі, і який визначає: "адже ми знаємо, що він бреше,— і нащо він це робить, бідолага!.."

Що я сказав, що у князя Івана Івановича є дача — це тому, що я не знайшов кращої приключки розказати про свою кревність із князем Іваном Івановичем і про те, що я сьогодні у нього обідав; але для чого я розказав про штахети, що коштують триста вісімдесят тисяч, і про те, що я так часто бував у нього, тоді як я й разу не був і не міг бути у князя Івана Івановича, який жив тільки в Москві або в Неаполі, що дуже добре знали Нехлюдови, — для чого я це сказав, я ніяк не можу здати собі справи. Ні за дитячих моїх років, ні за хлоп'ячих, ні потім уже, в більш дорослий вік я не помічав за собою брехливости: навпаки, я швидче був надто правдивий та одвер-тий; але в цю першу добу юнацтва на мене часто находило чудне бажання без ніякої, здається, причини брехати, не оглядаючись. Я кажу саме "не оглядаючись", бо брехав з приводу таких речей, де дуже легко було впіймати мене. Мені здається, що пустославне бажання показати себе зовсім іншою людиною, ніж був, сполучене з нездійсненною в житті надією брехати, не бувши спійманим на брехні, було головною причиною цієї чудної схильности.

Після чаю княгиня запропонувала йти гуляти в нижній садок і подивитись на її улюблене місце, бо дощик пройшов і година на вечірній зорі була тиха та ясна. Додержуючи свого правила — бути завжди ориґінальним і вважаючи, що такі розумні люди, як я й княгиня, повинні стояти вище над банальну чемність, я відповів, що не люблю гуляти без ніякої мети, а /вже коли люблю гуляти, так лише щоб самому бути. Я зовсім не добрав розуму, що це було просто грубо; але мені тоді здавалося, що як немає нічого гіршого над банальні компліменти, так і немає нічого милішого та оригінальнішого, ніж деяка неввічлива одвертість. Проте, дуже задоволений із своєї відповіді, і пішов таки гуляти разом з усім товариством.

Улюблене княгинпне місце було зовсім унизу, у самій глушині садка, на маленькому місточку, перекинутому через вузеньке болітце. Краєвид був дуже обмежений, але дуясе задумливий і граціозний. Ми так звикли плутати мистецтво з природою, що дуже часто ті явища природи, яких ніколи не бачили на картинах, здаються нам неприродніми, наче природа не натуральна, і навпаки, ті явища, що надто часто трапляються на картинах, здаються нам заялозеними, а деякі краєвиди, що трапляються нам у житті, надто пройняті однією думкою та почуттям, здаються вигадливими. Краєвид з улюбленого княгининого місця був у такому роді: невеличкий, заросли з країв,, ставочок, відразу за ним крута гора, що поросла величезними старими деревами та кущами, які часто переплутували свою різноманітну зелень, і перекинута над ставком, під горою, стара береза, що, тримаючись частиною свого міцного коріння в вогкому березі ставка, верхівкою обіперлася на високу струнку осику й звісила кучеряві віти над рівною поверхнею ставка, що відбивав у собі це висяче гілля й навколишню зелень.

— Що за розкіш! — сказала княгиня, похитуючи головою і не звертаючись ні до кого зокрема.

— Так, чудово, але тільки, здається мені, надто вже , скидається на декорацію, — сказав я, щоб довести, що я в усьому маю свою власну думку.

Наче не почувши моєї репліки, княгиня й далі милувалася краєвидом і, повертаючись до сестри та до Любови Сергіївни, вказувала на деталі: на кривий висячий сук і на його відбивок7 що їй особливо подобався. Софія Іванівна казала, що все це чудово і що її сестра по кілька годин сидить тут, але видко було, що все це вона говорила тільки, щоб потішити княгиню. Я помічав, що люди, обдаровані здатністю любити, рідко бувають спринятливі то краси природи. Любов Сергієвна теж умлівала, питала, між іншим: "чим ця береза держиться? чи довго вона простоїть?" і раз-у-раз позирала на свою Сюзетку, що, махаючи пухнастим хвостом, вперед і назад бігала своїми кривими ніжками по містку з таким заклопотаним виразом, наче їй уперше за все життя

довелося бути не в кімнаті. Дмитро завів із матір'ю дуже логічну розмову про те, що ніяк не може бути чудового краєвиду, де обмежений горизонт. Варуся нічого не говорила. Коли я оглянувся на неї, вона, спершись на бильця містка, стояла профілем до мене й дивилася вперед. Щось, мабуть, дуже зацікавило її і навіть зворушило, бо вона, видимо, забулася й гадки не мала за себе й за те, що на неї дивляться. У виразі її великих очей було стільки пильної уваги й спокійної, ясної думки, в позі її стільки невимушеності! і, незважаючи на її невеликий зріст, навіть величності!, що мене знову вразила ніби згадка за неї, і я знову спитав себе: "чи не починаються?)) 1 знов я відповів собі, що я вже закоханий у Софійці, а що Варуся—просто панночка, сестра мого друга. Але вона мені подобалася тієї хвилини, і тому я відчув неясне бажання зробити або сказати їй якунебудь маленьку неприємність.

— Знаєш що, Дмитро, — сказав я моєму другові, підходячи ближче до Варусі, щоб вона могла чути те, що я казатиму: — мені здається, що коли б не було комарів, і то нічого гарного нема в цьому місці, а вже тепер, — додав я, ляснувшу себе по лобу і справді роздавивши комаря, — тут і зовсім погано.

— Ви, здається, не любите природи? — сказала мені Варуся, не повертаючи голови.

— Я ввалсаю, що милуватись нею — марно тратити час,— відповів я, дуже задоволений з того, що я сказав таки їй маленьку неприємність, до того ж оригінальну. Варуся трошечки підняла на мить брови з виразом жалю і так само спокійно продовжувала дивитись просто себе.

Мені стало досадно на неї, але, незважаючи на це, сіренькі з злинялою фарбою бильця містка, що на них вона обіперлася, відбпвок у темному ставку звислого сучка перекинутої берези— цей відбивок, здається, хотів з'єднатися з висячим гіллям—болотяний запах, відчуття на лобі роздавленого комаря і її уважний погляд та велична поза — часто потім цілком несподівано виринали в моїй уяві.

XXVII. ДМИТРО

Коли після прохідки ми повернулися додому, Варуся не хотіла співати, що вона робила звичайно вечорами, і я був такий самовпевнений, що взяв це на свій карб, гадаючи, що причиною цьому було те, що я сказав їй на містку. Нехлюдови не вечеряли й розходились рано, а того дня ми з Дмитром пішли до його кімнати ще раніше, ніж завжди, бо в нього, як і пророкувала Софія Іванівна, справді розболілися зуби. Вваясаючн, що я викопав усе, чого вимагали від мене мій синій комір та ґудзики, і що я всім дуже вподобався, я був в дуже приємному, самозадоволеному настрою; Дмитро ж, навпаки, через суперечку й зубний біль, був мовчазний та похмурий. Він сів до столу, дістав свої зошити — щоденник та той зошит, куди вій мав

.звичку щовечора записувати свої майбутні й минулі діла, і, ввесь час кривлячись та торкаючись рукою до щоки, досить довго писав у них.

— Ах, дайте мені спокій! — закричав він на покоївку, що від Софії Іванівни прийшла спитати його: як у нього з зубами? і чи не хоче він зробити собі припарку? Слідом за тим, сказавши, що постелю мені зараз приготують і що він зараз повернеться, він пішов до Любови Сергіївни.

"Дуже шкода, що Варуся не дуже гарна з лиця і взагалі, що вона не Софійка, — мріяв я, лишившись сам у кімнаті.— Як би добре було, вийшовши з університету, приїхати до них і запропонувати їй руку. Я б сказав: "Князівно, я вже не молодий — не можу кохати палко, але буду завжди любити вас, як милу сестру. Вас я вже шаную, — я сказав би матері, а вас, Софіє Іванівно, повірте, що дуже ціню. Так скажіть щиро й одверто: чи хочете ви бути мені за дружину?" "Так"! 1 вона дасть мені руку, я потисну її й скажу "Любов моя не на словах, а на ділі". "Ну, а що,— спливло мені на думку,— коли б раптом Дмитро закохався в Любочку — адже Любочка .закохана в нього — і думав би одружитись із нею? Тоді кому-небудь із нас не можна ж було б женитись, і це було б чудово. Тоді я от би як зробив. Я б одразу помітив це, нічого б не сказав, прийшов би до Дмитра й сказав би: "Даремно, друже мій, ми ховалися б один від

одного: ти знаєш, що моя любов до твоєї сестри кінчиться лише з моїм життям; але я все знаю; ти позбавив мене найкращої надії, ти зробив мене нещасним, але знаєш, як Микола Іртеньєв віддячує за нещастя всього •свого життя?.. От тобі моя сестра", і подав би йому Любоч-чину руку. Він би сказав: "Ні, ні за що!.." А я сказав би: "Князю Нехлюдов! даремно ви хочете бути великодушнішим за Миколу Іртеньєва. Немає на світі людини, що була б великодушніша за нього". Уклонився б і пішов. Дмитро й Любочка, .зворушені до сліз, побігли б за мною й благали б мене прийняти їхню жертву. І я б міг погодитись і міг би бути дуже щасливий, коли б тільки був закоханий у Вару сю..." Ці мрії були такі приємні, що мені дуже хотілося сказати про них своєму другові, але хоч ми й дали один одному обітницю взаємної одвертости, я відчував чомусь, що немає фізичної *змоги сказати це.

Дмитро повернувся від Любови Сергіївни з краплями на зубі, що їх вона дала йому; він страждав іще більше і тому був іще більш похмурий. Постеля була ще мені не приготовлена, і хлопчик, що служив Дмитрові, прийшов спитати його, де я —спатиму.

— Забирався к чорту! — крикнув Дмитро, тупнувши ногою.— Васько! Васько! Васько! — закричав він, скоро хлопчик вийшов, з кожним вигуком підносячи голос. — Васько! стели мені на підлозі*

— Ні, краще я ляжу на підлозі, — сказав я.

— Ну, все одно, стели денебудь,— тим же таки сердитим тоном казав далі Дмитро. — Васько! чого ж ти не стелеш?

Але Васько, очевидно, не розумів, чого від нього вимагали, і стояв нерухомо.

— Ну, чого ж ти? стели, стели! Васько! Васько! — закричав Дмитро, раптом ніби скаженіючи.

Але Васько, все ще не розуміючи й сторопівши, не рухався.

— Так ти заприсягся мене погуб... роздратувати?

І Дмитро, зіскочивши з стільця й підбігши до хлопчика, З усієї сили кілька разів ударив по голові кулаком Васька, який стрімголов вибіг із кімнати. Зупинившись коло дверей, Дмитро оглянувся на мене, і вираз люті та жорстокости, що за секунду перед цим був на його обличчі, замінився таким лагідним, присоромленим та люб'ячим виразом, що мені стало жалко його, і, хоч як мені хотілось одвернутись, я не наважився цього зробити. Він нічого не сказав мені, але довго мовчки ходив по кімнаті, зрідка позираючи на мене з тим же таки благальним виразом, потім дістав із стола зошит, записав щось у нього, зняв сурдута, акуратно згорнув його, підійшов до кутка, де висів образ, згорнув на грудях свої великі білі руки й почав молитись. Він молився так довго, що Васько встиг принести матрац і постелити на підлозі, що я йому пояснював пошепки. Я роздягся й ліг на приготовлену на підлозі постелю, а Дмитро все ще молився. Дивлячись на трохи сутулу спину Дмитра і його підошви, що якось покірно виставлялись передо мною, коли він бив земні поклони, я ще дужче любив Дмитра, ніж раніше, і думав про те: "сказати чи не сказати йому те, що я мріяв про наших сестер?" Кінчивши молитись, Дмитро ліг до мене на постелю і, спершись на руку, довго, мовчки, ласкавим і застиданим поглядом дивився на мене. Йому, видима річ, це було тяяисо, але він начебто карав себе. Я всміхнувся, ДИВЛЯЧИСЬ на нього. Він усміхнувся теж.

— А чому ж ти не скажеш мені, — сказав він, — що я зле зробив? Адже ти про це зараз думав?

— Так, — відповів я, хоч і думав про інше, але мені здалося, що справді я про це думав, — так, це дуже зле, і я навіть не сподівався цього від тебе, — сказав я, відчуваючи цієї хвилини особливе задоволення з того, що я говорю йому ти.— Ну, а як твої зуби? — додав я.

— Пройшли. Ах, Миколонько, друже мій! — заговорив Дмитра так ласкаво, що сльози, здавалося, стояли в його блискучих очах, — я знаю й відчуваю, який я поганий, і бог бачить, як я хочу й прошу його, щоб він зробив мене кращим; але що ж мені робити, коли в мене така нещасна, паскудна вдача? що ж мені робити? Я намагаюся стримуватись, виправлятись, але ж це неможливо зробити враз і неможливо самому. Треба, щоб мене хтось підтримував, допомагав мені. От Любов Сергіївна — вона розуміє мене й багато допомагає мені в цьому. Я знаю З своїх записок, що я протягом року вже набагато покращав. Ах, Миколонько, серце моє,— казав він далі з особливою незвичайною ніжністю й уже спокійнішим тоном після цього признання, — як це багато важить вплив такої жінки, як вона! Боже мій, як може бути добре, коли я буду самостійний із таким другом, як вона! Я з нею зовсім інша людина.

І слідом за цим Дмитро почав розвивати мені свої пляни одруження, сільського життя й постійної роботи над собою.

— Я житиму на селі, ти приїдеш до мене, може й ти будеш жонатий— держатимеш Софійку, — казав він, — діти наші гратимуться. От усе це здається смішним і нерозумним, а втім може трапитись.

— Щеб пак, та й як іще може, — сказав я, усміхаючись і думаючи в ту мить про те, що було б іще краще, коли б я взяв його сестру.

— Знаєш, нДо я тобі скажу, — сказав він мені, помовчавши трохи: — ти тільки гадаєш, що ти закоханий у Софійці, а як я подивлюся, — це пусте, і ти ще не знаєш, що таке справжнє почуття.

Я не заперечував, бо майже погоджувався з ним. Ми помовчали трохи.

— Ти завважив правду, що я сьогодні знов був у поганому настрою й недобре говорив із Варусею. Мені потім страшенно неприємно було,

особливо через те, що це було при тобі. Хоч вона про дещо думає не так, як треба, але вона гарна дівчинка, дуже гарна... от ти її ближче взнаєш.

Його перехід у розмові від того, що я не закоханий, да похвал своїй сестрі надзвичайно потішив мене й змусив почервоніти, але я все ж нічого не сказав йому за його сестру, і ми говорили й говорили далі вже про інше.

Так ми прогомоніли до других півнів, і бліда зоря вже дивилась у вікно, коли Дмитро перейшов на своє ліжко й погаси" свічку.

— Ну, тепер спати, — сказав він.

— Так, — відповів я, — тільки одне слово.

~ НУ?

— Чудово жити на світі! —сказав я.

— Чудово жити на світі,—відповів він таким голосом, що я в темряві, здавалося, бачив вираз його веселих, ласкавих очей і дитячої усмішки.

XXVIII. НА СЕЛІ

Другого дня ми з Володею поштовими кіньми поїхали на село. Дорогою, перебираючи думкою різні московські спогади, я згадав за Софійку Валахіну, але й то ввечері, коли ми вже від'їхали п'ять станцій. "Як дивно, — подумав я, — що я закоханий і зовсім забув про це; треба думати про неї". І я почав думати про неї так, як думається дорогою, — без зв'язку, але живо, і додумався до того, що, приїхавши на село, днів зо два чомусь уважав за потрібне бути сумним та задуманим перед усіма сем'янами, особливо перед Катрусею, яку я вважав за великого знавця в таких справах і якій я натякнув дещо про стан, у якому перебувало моє серце. Але хоч як я старався удавати з себе закоханого перед іншими і

перед самим собою, хоч як я навмисне засвоював усі ті ознаки, що я помічав їх в інших закоханих людях, я тільки протягом двох день, та й то не завжди, а переважно вечорами згадував, що я закоханий, і нарешті, скоро ввійшов у нову колію сільського життя,— зовсім забув про своє кохання до Софійки.

Ми приїхали в Петровське вночі, і я спав так міцно, що не бачив ні будинка, не березової алеї й нікого з сем'ян, що всі вже розійшлися й давно спали. Згорблений дід Фока, босий, у якійсь ватяній кофточці своєї жінки, з свічкою в руках, одсунув нам двері. Побачивши нас, він затримтів з радости, обцілував нас у плечі, похапцем прибрав свою повстину й почав одягатись. Сіни й сходи я пройшов ще не проснувшись як слід, але в передпокою замок на дверях, засув, крива мостина, рундук, старий свічник, закапаний лоєм по-старому, тіні від кривого, холодного, допіру запаленого світача з лойовою свічкою, завжди вкрите пилом вікно, якого ніколи не виставляли і за яким, я пам'ятав, росла горобина, — все це таке було знайоме, таке повне спогадів, таке дружнє поміж себе, ніби з'єднане однією думкою, що я раптом відчув на собі ласку цього милого старого будинка. Мені мимоволі впало в голову: як могли ми, я й будинок, так довго бути один без одного? І, поспі-

шаючи кудись, я побіг подивитись на все, чи такі самі, як і раніше, інші кімнати. Все було те й саме, тільки все зробилося менше, нижче, а я наче зробився вищий, важчий і грубіший; але й такого, який я був, будинок радісно приймав мене в свої обійми й кожною мостиною, кожним вікном, кожною приступкою сходів, кожним звуком збуджував у мені незліченну силу образів, почуттів, подій незабутнього щасливого минулого. Ми прийшли в нашу дитячу спальню: всі дитячі страхи знов ті й самі ховалися в пітьмі кутків та дверей; пройшли вітальню—та сама тиха, ніжна материнська любов була розлита по всіх речах, що стояли в кімнаті; пройшли залю — гомінка, безжурна дитяча веселість, здавалося, зупинилась у цій кімнаті й чекає лише, щоб її знов оживили. В диванній, куди нас провів Фока і де він постелив нам постелі, здавалося, все — дзеркало, параван, старий дерев'яний образ, кожна нерівність стіни,

обклеєної білим папером, — все говорило про страждання, про смерть, про те, чого вже більше ніколи не буде.

Ми полягали, і Фока, сказавши на добраніч, залишив нас.

— А в цій же кімнаті вмерла maman, — сказав Володя.

Я не відповів йому й удав, що сплю. Якби я сказав щоне-будь, я заплакав би. Коли я прокинувся другого дня вранці, тато, ще не одягнений, у торжковських чобітках і халаті, з сигарою в зубах, сидів на Володиному ліжку, гомонів і сміявся З ним. Він, весело посмикуючи плечем, одскочив од Володі, підійшов до мене й, ляпнувши мене своєю великою рукою по спині, підставив мені щоку й притиснув її до моїх губів.

— Ну й чудово, спасибі, дипломате, — говорив він із своєю особливою жартівливою ласкою, вдивляючись в мене своїми маленькими блискучими оченятами. — Володя каже, що добре склав іспити, молодець—от і добре. Ти як не хочеш дуріти— ти теж у мене хороший хлопець. Спасибі, синку. Тепер ми тут добре заживемо; тільки шкода — полювання скінчилося, а то я б вас потішив; ну, з рушницею можеш полювати, Вольдемаре? Дичини—сила, я, мабуть, і сам піду з тобою колинебудь. Ну, а взимку бог дасть, до Петербургу поїдемо, побачите людей, Зв'язки налагодите, ви тепер у мене хлопці великі. От я допіру Вольдемарові казав: ви тепер стоїте на шляху, і моя справа закінчена, можете йти сами, а зі мною коли хочете радитись— радьтесь, я тепер вам не пестун, а друг, принаймні хочу бути й за друга й за радника, де можу, і більше нічого. Як це за твоєю філософією виходить, Коко? Га? Добре чи погано? Га?

Я, звичайно, сказав, що чудово, і справді гадав, що це так. В татові того дня було щось особливо принадне, веселе, щасливе; це нове поводження зі мною, як із рівнею, як із товаришем, ще більше змушувало мене любити його.

— Ну, розказуй же мені, чи в усіх родичів був? у Івіних? бачив старого? що він тобі сказав? — розпитував він мене.— Був у князя Івана Івановича?

І ми так довго розмовляли, не одягаючись, що сонце вже починало відходити з вікон диванної, і Яків (що все такий само був старий, так само крутив пальцями й говорив знов же таки) прийшов до нас у кімнату й сказав татові, що бричка готова.

— Куди ти їдеш? — спитав я тата.

— Ах, я й забув зовсім, — сказав тато досадливо смикнувши плечем і покахикуючи: — я до Спіфанових обіцявся приїхати сьогодні. Пам'ятаєш Спіфанову, la belle Flamande?.. вона їздила ще до вашої maman. Вони хороші люди. — І тато, як мені здалося, соромливо посмикуючи плечем, вийшов із кімнати.

Любочка нідчас наших балачок вже кілька разів підходила до дверей і все питалася: "можна ввійти до вас?"—але тато щоразу кричав їй крізь двері, що "ніяк не можна, бо ми ще не вбрані".

— Там того й лиха! адже я бачила тебе в халаті.

— Не можна тобі бачити братів без спідніх, — кричав він їй, — а от кожен із них постукає тобі в двері, досить із тебе. Постукайте! Та навіть і говорити їм із тобою в такому негліже непристойно.

— Ой, які ж ви вредні! Так приходьте, принаймні, швидче до вітальні, Мімі так хоче вас бачити! — кричала з-за дверей Любочка.

Скоро тато пішов, я швиденько вдягся в студентський сурдут і прийшов до вітальні; Володя ж, навпаки, не поспішав і довго просидів нагорі, розмовляючи з Яковом про те, де водяться дубельти та бекаси. Він, як я вже казав, нічого в світі так не боявся, як ніжностей із братіком, татком чи сестрицею, як він говорив, і, уникаючи будь-якого вияву

почуття, впадав у іншу крайність—холодність, яка часто ображала людей, що не розуміли її причин. В передпокою я зустрів тата, що дрібною, швидкою ходою йшов сідати в екіпаж. Він був у своєму новому модному московському сурдуті, і від нього пахло перфумами. Побачивши мене, він весело кивнув мені головою, наче кажучи: "бачиш, добре ж?" і знов мене вразив той щасливий вираз його очей, що його я ще вранці помітив.

Вітальня була все та й сама світла, висока кімната з жовтеньким англійським роялем і з великими розчиненими вікнами, куди весело дивились зелені дерева й жовті червонуваті доріжки сада. Поцілувавшись із Мімі та Любочкою й підходячи до Катрусі, мені спало раптом на думку, що вже цілуватись із нею якось незручно, і я мовчки й червоніючи зупинився. Катруся, не зніяковівши ніяк, простягла мені свою біленьку ручку й поздоровила з вступом до університету. Коли Володя прийшов до вітальні, з ним, коли він привітався до Катрусі, сталося те й саме. Справді, важко було вирішити, після того, як ми вкупі зросли й протягом усього часу бачились щодня, — як тепер, після першої розлуки, нам треба було зустрічатись. Катруся далеко більше почервоніла, ніж ми всі; Володя ніяк не був збентежений і, злегка уклонившись їй, одійшовши до Любочки, З якою поговорив трохи та й то несерйозно, пішов сам гуляти кудись.

XXIX. ВІДНОСИНИ МІЖ НАМИ Й ДІВЧАТАМИ

Володя мав такий дивний погляд на дівчат, що його могло цікавити: чи вони наїлися, чи виспалися, чи пристойно вдягнені, чи не роблять помилок по-французькому, за які йому соромно було б перед сторонніми; але він не припускав думки, щоб вони могли думати або відчувати щонебудь людське, і ще менше вважав за можливе серйозно про щонебудь з ними говорити. Коли їм траплялося звертатись до нього з якимнебудь серйозним запитанням (чого вони, проте, вже намагались уникати), якщо вони питали його думки про якийнебудь роман, або про його роботу в університеті, він робив їм гримасу й мовчки йшов від них, або відповідав якоюнебудь перекрученою французькою фразою: ком се

трі жолі тощо, або, зробивши серйозне, навмисно дурне обличчя, говорив якенебудь слово, що не мало ніякого змісту й не мало нічого спільного З запитанням, проказував раптом, зробивши мутні очі, слова: булку або поїхали, або капусту або щонедь подібне до цього. Коли бувало, що я повторював йому слова, які мені сказала Любочка або Катруся, він завжди казав мені:

— Хм! Так ти ще розмовляєш із ними? Ні, ти, я бачу, ще зелений.

І треба було чути й бачити його під той час, щоб оцінити те глибоке, незмінне презирство, що виявлялося в цій фразі. Володя вже два роки був великий, закохувався раз-у-раз в усіх гарненьких жінок, яких бачив; але дарма що кожного дня бачився з Катрусею, яка теж уже два роки як носила довгу сукню й від дня до дня кращала, йому на думку не спадало, що можна в неї закохатись. Чи з тієї причини це було, що прозаїчні спогади дитинства — лінійка, простиня, вередування — були ще надто свіжі в пам'яті, чи з огиди, що її мають дуже молоді люди до всього домашнього, чи через загальнолюдську рису, зустрічаючи на першому шляху добре й прекрасне, оминати його, кажучи собі: "ат! багато ще такого я зустріну в житті",— але Володя ще й досі не дивився на Катрусю, як на жінку.

Володя ціле це літо, видимо, дуже нудився; нудьга його походила від презирства до нас, якого, як я зазначав, він і не намагався приховувати. Завжди вираз його обличчя говорив: "Так от нудота! і поговорити нема з ким". Було, зранку він або піде з рушницею полювати, або в своїй кімнаті, не одягаючись до обіда, читає книжку. Якщо тата не було дома, він навіть обідати приходив із книжкою, читаючи її й не озиваючись ні до кого з нас, через що ми всі почували себе перед ним так, наче були в чомусь винні. Ввечері він теж лягав з ногами на канапу в вітальні, спав, обіпершись на руку, або брехав з надзвичайно серйозним обличчям неймовірну нісенітницю, іноді не зовсім пристойну, від якої Мімі лютувала, лице їй бралося червоними плямами, а ми помирали з сміху; але ніколи ні з ким із нашої родини, крім як із татом та зрідка зі мною, він не хотів говорити серйозно. Я зовсім мимоволі в своєму погляді на дівчат

наслідував брата, хоч і не боявся ніжностей так, як він, і презирство моє ДО дівчат далеко не було таке тверде й глибоке. Я навіть цього літа пробував кілька разів з нудьги зблизитись і розмовляти з Любочкою та Катрусею, але щоразу натрапляв у них на таку відсутність здатності! логічно мислити й таке незнання найпростіших, щонайзвпчай-ніших речей, як, наприклад, що таке гроші, чого вчать в університеті, що таке війна і т. інш., і таку байдужість до усвідомлювання всіх цих речей, що ці спроби тільки ще більш стверджували мою невигідну думку про них.

Пригадую, раз увечері Любочка в сотий раз товкла на фор-тепіяно якийсь неймовірно набридлий пасаж. Володя лежав у вітальні, дрімаючи на канапі, і зрідка, з якоюсь злісною іронією, не звертаючись ні до кого зокрема, бубонів: "Ото шкварить... музикантка... Бітховен (це ім'я він вимовляв особливо іронічно), та й ловко ж!., ну ще раз... отак" і т. д. Катруся і я лишались за чайним столом і, не пригадаю як, Катруся навела мову на свою улюблену тему—любов. Я мав настрій пофілософствувати й почав звисока визначувати любов, як бажання Знайти в іншому те, чого сам не маєш і т. д. Але Катруся відповідала мені, що, навпаки, це вже не любов, коли дівчина гадає віддатись за багача, і що, на її думку, гроші—це пустег а що справжня любов тільки та, яка може витримати розлуку (це я зрозумів, — вона натякала на свою любов до Дубкова). Володя, що, мабуть, чув нашу розмову, раптом підвівся на лікті й запитливо крикнув: КатрусяРусскіх?

— І завжди дурниці! —сказала Катруся.

— В переший цю! — сказав Володя, роблячи наголос на кожній голосній. І я не міг не подумати, що Володя мав цілковиту рацію.

Окремо від загальних, більшою чи меншою мірою розвинутих в особах, здібностей розуму, чутлпвости, художнього чуття Є окрема, більшою чи меншою мірою розвинута в різних суспільствах й особливо в родинах, здібність, що я назву її розумінням. Суть цієї здібности полягає в умовленому почутті міри і в умовленому однобічному погляді на речі. Двоє осі& одного гуртка чп однієї родини, які мають цю здібність, завжди

до однієї й тієї самої точки припускають виявлення почуття, далі якої вони обоє разом вбачають уже фразу; в одну й ту саму мить вони бачать, де кінчається похвала й починається іронія, де кінчається захоплення й починається удавання, що для людей з інакшим розумінням може здаватись зовсім по-іншому. Для людей з однаковим розумінням кожна річ однаково для обох впадає в очі переважно своєю смішною, чи красивою, чи брудною стороною. Щоб полегшити це однакове розуміння, мія* людьми одного гуртка чп родини встановлюється своя мова, свої звороти мови, навіть слова, що визначують ті відтінки понять, яких для інших немає* В нашій родині, між татом і нами, це розуміння було розвинуто найвищою мірою. Дубков теж якось добре припасувався до нашого гуртка й розумів, але Дмитро, хоч і був далеко розумніший за нього, був нездатний до цього. Але ні з ким, як із Володею, з яким удвох ми розвивалися в однакових умовах, не довели ми цієї здібности до такої тонкости. Вже й тато давно відстав від нас, і багато дечого, що для нас було таке ясне, як таблиця множення, було йому незрозуміле. Наприклад, у нас із Володею встановилисяє бозна як, такі слова з відповідними поняттями: ізюм визначало пустославне бажання показати, що в мене є гроші; шишка (при чім треба було сполучити пальці й зробити особливий наголос на обох ш) визначало щось свіже, здорове, елеґантне, але не дженджурисге; іменник, вжптий у множині, визначав несправедливу пристрасть до цього предмета і т. д., і т. д. Але, втім, значіння залежало більше від виразу на обличчі, від загальної розмови,— отож, хоч би яке нове речення для нового відтінка вигадав кожен із нас, другий уже з одного натяку розумів точнісінько так. Дівчата не мали нашого розуміння, і це було головною причиною нашого морального роз'єднання й презирства, що ми його до них почували.

Може, вони мали своє розуміння, але воно так не сходилося з нашим, що там, де ми вже бачили фразу, вони бачили почуття, наша іронія була для них правда і т. д. Але тоді я не розумів того, що вони не винні в цьому і що ця відсутність розуміння не заважає їм бути гарненькими й розумними дівчатами, а я з презирством ставився до них. До того ж, раз напавши на думку про одвертість, довівши здійснення цієї думки до крайности в собі, я обвинувачував у потайливості й лукавстві спокійну,

довірливу натуру Любочки, що не вбачала ніякої потреби виконувати й розглядати всі свої думки й душевні пориви. Наприклад, те, що Любочка щодня на ніч хрестила тата, те, що вона й Катруся плакали в каплиці, коли їздили правити панахиду по матері, те, що Катруся зідхала й заводила очі вгору, граючи на фортепіяні, — все це мені здавалося надзвичайним лицемірством, і я запитував себе: коли вони навчилися так лукавити, як великі, і як їм це не соромно?

XXX. МОЇ ЗАЙНЯТТЯ

Незважаючи на це, я того літа більше, ніж в інші роки, зблизився з нашими дівчатами з тієї причини, що в мене появилася пристрасть до музики. Повесні до нас на село приїжджав рекомендуватись один сусіда, юнак, який, ввійшовши у вітальню, ввесь час дивився на фортепіяно й непомітно присував до нього стільця, розмовляючи, між іншим, з Мімі й Катрусею. Поговоривши про погоду й приємність сільського життя, він уміло навів розмову на настроювача, на музику, на фортепіяно, нарешті повідомив, що він грає, і дуже швидко зіграв три вальси, причім Любочка, Мімі й Катруся стояли коло форте-піяна й дивились на нього. Юнака того більше ніколи не було в нас, але мені дуже подобалася його гра, поза за фортепіяном, стріпування волоссям і особливо маніра брати октави лівою рукою, швидко розправляючи мізинець та великий палець на широчину октави й потім поволі зводячи їх і знов швидко розправляючи. Цей граціозний жест, недбала поза, стріпування волоссям і увага, що її звернули наші дами на його талан, призвели мене до думки грати на фортепіяні. Наслідком цього, переконавшись, що я маю талан і пристрасть до музики, я заходився вчитись. Тут я діяв так само, як мільйони чоловічої й особливо жіночої статі учнів без гарного учителя, без справжнього покликання і без щонайменшого уявлення про те, що може дати мистецтво і як треба братись до нього, щоб воно дало щонебудь. Для мене музика, або швидче гра на фортепіяні, була засобом зваблювати дівчат своїми почуттями. За допомогою Катрусі, вивчивши ноти й виламавши трохи свої товсті пальці, на що я, проте, віддав місяців зо-два такого старання, що навіть за обідом на коліні і в ліжкові на подушці я працював непокірливим підмізинним пальцем, — я відразу ж

узявся грати п'єси і грав їх звичайно, з душею, avec âme, з чим погоджувалася й Катруся, але зовсім без такту.

Вибір п'єс був відомий — вальси, гопаки, романси, аранжування і т. інш.,—все тих милих композиторів, яких всяка людина з трішечки здоровим смаком одбере вам у нотній крамниці невеличку купку з купи прекрасних речей і скаже: "от чого вам не треба грати, бо ніколи нічого гіршого, безглуздішого, нічого, що було б зроблено отак без смаку—не було написано на нотному папері", і яких, мабуть, саме через це ви знайдете на фортепіяні у кожної панночки — росіянки. Правда, були в нас і нещасні, навіки знівечені панночками "Sonate Pathétique" і "Gis-moll-ні" сонати Бетговена, що їх, у пам'ять maman, грала Любочка, і ще інші чудові речі, що їх дав їй московський учитель, але були й твори цього вчителя, безглузді марші та галопи, які теж грала Любочка. Щождо нас із Катрусею, так ми ставили над усе "Le Fou" та "Солов'я", якого Катруся грала так, що пальців не було видко, і я вже починав грати досить гучно й швидко. Я засвоїв собі жест того юнака й часто шкодував, що нема кому з сторонніх подивитись, як я граю. Але незабаром виявилося, що Ліста й Калькбренера я не подужаю, і я зрозумів, що наздогнати Катрусю мені річ неможлива. Наслідком цього, здумавши собі, що клясична музика— легша, і почасти для ориґінальности, я вирішив раптом, що люблю вчену німецьку музику, почав захоплюватись, коли Любочка грала "Sonate Pathétique", хоч, по щирості кажучи, ця соната давно вже остогидла мені до краю, почав сам грати Бетговена й вимовляти— Беетговен. Крізь всю цю плутанину й лицемірство, як я тепер пригадую, в мені, проте, було щось ніби талан, бо часто музика справляла на мене до сліз велике вражіння, і ті речі, які мені подобалися, я сяк-так умів сам без нот відшукати на фортепіяні; отож, коли б тоді хтонебудь навчив мене дивитись на музику, як на мету, як на самостійну насолоду, а не як на засіб приваблювати дівчат швидкістю та чутливістю своєї гри,—може з мене й справді вийшов би непоганий музикант.

Читати французькі романи, яких багато привіз ІЗ собою Володя, було другою моєю розвагою того літа. Тоді саме починали появлятися Монтекристи та різні ((Таємниці", і я зачитувався романами Сю, Дюма та

Поль-де-Кока. Всі щонайнепри-родніші особи й події були для мене так само живі, як дійсність, я не тільки не смів запідозрити, що автор бреше, але сам автор не існував для мене, а самі собою поставали передо мною з друкованої книги живі, справжні люди та події. Якщо я ніде не бачив осіб, які скидались би на тих осіб, що за них я читав, то я й на секунду не мав сумніву, що вони будуть.

Я знаходив у собі всі описувані пристрасті й схолсість до всіх характерів, і до героїв кожного роману, як помислива людина знаходить у собі ознаки всіх можливих хороб, читаючи медичну книжку. Подобалися мені в цих романах і вигадлива думка, і палкі почуття, і незвичайні події, і суцільні характери: добрий—так уже зовсім добрий, злий — так уже зовсім злий, саме так, як я уявляв собі людей за часів першої молодости; подобалось дуже, дуже багато й те, що все це було французькою мовою, і що ті благородні слова, що їх говорили благородні герої, я міг затямити, згадати при нагоді в благородній справі. Скільки за допомогою французьких романів я надумав різних французьких фраз для Колпікова, якби я колинебудь із ним зустрівся, і для неї, коли я її, нарешті, зустріну й буду освідчувати їй своє кохання. Я приготував сказати їм таке, що вони пропали б, почувши мене. На підставі романів у мене навіть склались нові ідеали моральних чеснот, яких я хотів би дійти. Перш за все, я хотів би бути в усіх своїх справах і вчинках noble (я кажу noble, а не благородний, бо французьке слово має інше значіння, що зрозуміли німці, взявши слово nobel і не плутаючи з ним поняття ehrlich), потім бути палкому і, нарешті, — до чого я й раніше мав нахил, — бути щомога більше comme il faut. Я навіть зовнішнім виглядом і звичками намагався бути подібним до героїв, що мали якунебудь із цих чеснот. Пригадую, що в одному з прочитаних мною за це літо до сотні романів був один надзвичайно палкий герой з густими бровами, і мені так хотілося бути подібним до нього з лиця (морально я почував себе точнісінько таким, як він), що я, розглядаючи свої брови перед люстерком, здумав їх простригти трохи, щоб вони виросли густіші, але коли я почав стригти, вийшло так, що я вистриг в одному місці більше, треба було підрівняти, і кінчилося тим, що я, на жах свій, побачив себе в свічаді безбрового й наслідком цього дуже негарного. Сподіваючнсь, проте, що незабаром у мене виростуть густі

брови7 як у палкого героя, я заспокоївся й турбувався лише про те? що сказати всім нашим, коли вони побачать мене безбрового. Я дістав у Володі пороху, натер їм брови й підпалив. Хоч порох і не загорівся, але я 'досить скидався на обпаленого, ніхто не взнав про мою вигадку, і справді в мене, колп я вже забув про палкого героя, виросли брови далеко густіші.

XXXI. COMME IL FAUT

Вже кілька разів на протязі цього оповідання я натякав на поняття, що відповідає цьому французькому заголовкові, і тепер відчуваю потребу присвятити цілий розділ цьому поняттю, яке в моєму житті було одним із найшкідливіших і найбільш неправильних понять, прищеплених мені вихованням і оточенням.

Усіх людей можна поділити на багато категорій—на багатих і бідних, на добрих і злих, на військових і цивільних, на розумних і дурних і т. д., і т. д., але в кожної людини є неодмінно свій улюблений поділ, під який він несвідомо підводить кожну нову особу. Мій улюблений і головний принцип поділу людей під той час, що про нього я пишу, був поділ на людей comme il faut і на comme il ne faut pas. Друга категорія поділялася ще на людей власне не comme il faut і на простий нарід. Людей comme il faut я шанував і вважав їх за гідних того, щоб поводитись із ними, як із рівними; других — удавав, що поневажаю, але, насправді, ненавидів їх, відчуваючи до них якесь ображене почуття особи; третіх для мене не було—я їх поневажав цілковито. Моє comme il faut було, передусім і найголовніше, в чудовій французькій мові й особливо у вимові. Людина, що мала недобру французьку вимову, відразу збуджувала в мені почуття ненависти. ссДля чого ж ти хочеш говорити,, як ми, коли не вмієш?" з уїдливою посмішкою питав я його в думці. Друга умова comme il faut — були нігті довгі, начищені й чисті; третє було—вміти кланятись, танцювати й розмовляти; четверте, і дуже важливе, було—байдужість до всього й постійний вираз якоїсь елегантної, презирливої скуки. Крім того, у мене були загальні прикмети, на підставі яких я, не говоривши з людиною, вирішував, до якої категорії він належить. Головна З цих

прикмет, крім убрання, рукавичок, начерку, екіпажа,— були ноги. Відношення чобіт до штанів відразу визначувала в моїх очах становище людини. Чоботи без закаблуків з вугластим передком і кінці штанів вузькі без штрипок, — це був простий; чобіт з вузьким круглим передком і закаблуком і штани вузькі внизу на штрипках, що облягали ногу, або широкі на штрипках, що стояли над передком, наче балдахин,— це була людина mauvais genre і т. д.

Дивно те, що до мене, який дуже нездатний був до comme il faut, так міцно прищепилося це поняття. А може, саме через те, воно так і вросло в мене, що мені коштувало величезної роботи, щоб набути цього comme il faut. Страшно згадати, скільки неоціненного, найкращого в житті шістнадцятилітнього часу я витратив на те, щоб набути його. Всім, кого я наслідував,—Володі, Дубкову, і більшій частині моїх знайомих, все це, нібито, діставалося легко. Я з заздрістю дивився на них і нишком працював над французькою вимовою, над наукою кланятись, не дивлячись на того, кому кланяєшся, над розмовою, танцюванням, виховуванням у собі байдужости до всього й скуки, над нігтями, на яких я різав собі м'ясо ножицями,— і всеж відчував, що мені ще багато треба було працювати, щоб дійти свого. А кімнату, письменний стіл, екіпаж—з усім цим я ніяк не міг улаштуватись, так, щоб було comme il faut, хоч намагався, незважаючи на огиду до практичних справ, робити це. А в інших, без ніякого, здавалося, зусилля все йшло чудово, наче не могло бути інакше. Якось, пригадую, після старанної й довгої роботи над нігтями я спитав Дубкова, у якого нігті були на диво гарні,—чи давно вони в нього такі, і як він це Зробив. Дубков мені відповів: "Відтоді, як себе пам'ятаю, я ніколи нічого не робив, щоб вони були такі, і не розумію, як можуть бути інші нігті в порядної людини". Ця відповідь дуже засмутила мене. Я тоді ще не знав, що одна з найголовніших умов comme il faut—ховатись із тими труднощами, через які проходить людина до comme il faut. Comme il faut було для мене лише важливою заслугою, чудовою прикметою, досконалістю, що її я хотів дійти, але це була найдоконечніша умова життя, без якої не могло бути ні щастя, ні слави, нічого гарного в світі. Я не поважав би ні славетного артиста, ні вченого, ні благодійника роду людського, коли б він не був comme il faut. Людина

comme il faut стояла вище, і її не можна було рівняти до них; вона дозволяла їм малювати картини, писати ноти, книжки, робити добро, вона навіть хвалила їх за це,— чом же не похвалити гарного, хоч би в кому воно було,— •але вона не могла ставати з ними на один рівень, вона була comme il faut, а вони ні —і досить. Мені здасться, навіть, що коли б у нас був брат, мати або батько, які не були б comme il faut, я сказав би, що це нещастя, але що тут уже в мене

З ними не може бути нічого спільного. Але ні втрата золотого часу, витраченого на повсякчасне турбування про те, щоб додержати всіх тяжких для мене умов comme il faut, що включали будь-який серйозний порив, ні ненависть та презирство до дев'яти десятих усіх людей, ні відсутність уваги до всього прекрасного, що діються поза гуртком comme il faut—все це ще було не головне лихо, що його завдавало мені це поняття. Найголовніше лихо було переконання, що comme il faut—це самостійний стан у суспільстві, що людині не треба силкуватись бути ні урядовцем, ні стельмахом, ні салдатом, ні вченим, коли вона comme il faut; що, дійшовши цього стану, вона уже виконуй своє призначення й навіть стає вища за більшу частину людей.

В певну добу молодости, після багатьох помилок і перехватів, кожна людина звичайно бачить, що їй конче треба брати активну участь у громадському житті, бере собі якунебудь галузь праці й присвячує себе їй; але з людиною comme il faut це рідко трапляється. Я знав і знаю дуже, дуже багато людей старих, гордих, самовпевнених, різких у своїх думках, що коли б їх запитали на тім світі: "хто ти такий і що ти там робив?"— нічого іншого не зможуть відповісти, як: "je fus un homme très comme il faut".

Ця доля чекала й на мене.

XXXII. ЮНАЦТВО

Хоч у голові мені була плутанина понять, але я того літа був молодий, невинний, вільний і тому майже щасливий.

Іноді, і досить часто, я вставав рано. (Я спав на вільному повітрі на терасі, і яскраве косе проміння ранкового сонця будило мене). Я швиденько одягався, брав під пахву рушника та книжку французького романа і йшов купатись до річки в березнику, що був за півверсти від будинка. Там я лягав у затишку на траві й читав, іноді піднімаючи очі від книжки, щоб подивитись на фіялкувату в затишку поверхню річки, що починала коливатись від ранкового вітру, на поле жовтого я&itає по той бік річки, на ясно-червоне ранішнє сяйво проміння, що нижче й нижче фарбувало білі стовбури берез, які, ховаючись одна за одну, йшли від мене в далечінь густого лісу, і тішився свідомістю в собі такої само свіжої молодої сили, життя, якою всюди круг мене пашіла природа. Коли на небі були ранкові сірі хмарки, і мені холодно було після купання, я часто без сорочки йшов блукати полями й лісами, з радістю крізь чоботи промочуючи ноги свіжою росою. Під цей час я живо мріяв про героїв останнього прочитаного роману й уявляв себе то військовим отаманом, то міністром, то силачем незвичайним, то палкою людиною і з якимсь трепетом озирався раз-у-раз навкруги, сподіваючись раптом побачити її денебудь на галявині або за деревом. Коли підчас таких проходок я зустрічав селян або селянок на роботах, то хоч простий нарід не існував для мене, я завжди відчував несвідоме, велике замішання й намагався, щоб вони мене не бачили. Коли вже робилося душно, а наші дами ще не виходили до чаю, я часто ходив на город або в садок їсти ті овочі й фрукти, що вистигали. І це була одна з найголовніших моїх розваг. Залізеш, було, в яблучний садок, у саму середину високої густої малини. Над головою— ясне гаряче небо, навкруги—блідозелене колюче листя кущів малини, перемішаних із бур'яном. Темнозелена кропива з тонкою розквітлою верхівкою струнко тягнеться вгору; лапатий реп'ях із неприродньо-фіялковими колючими квітами грубо росте поверх малини й поверх голови й подекуди разом із кропивою дістає навіть до розложистих блідозелених віт старих яблунь, що на них угорі, просто пекучого сонця, стигнуть глянсуваті, як кісточки, круглі, ще зелені яблука. Внизу молодий кущ малини, майже сухої, без листя,

скривившись, тягнеться до сонця; зелена голкувата трава й молодий лопух, пробившись крізь торішнє листя, звогчене росою, соковито зеленіють у вічному затишку, наче й не знають про те, як на яблуневому листі яскраво виблискує сонце.

В гущавині цій завжди вільготно, пахне густим вічним затишком, повутинням, падалишнім яблуком, що, чорніючи, вже валяється на прілій землі, малиною, іноді й лісовою блощицею, яку проковтнеш випадком із ягодою й швидче заїдаєш другою. Посуваючись уперед, полохаєш горобців, що завжди живуть у тій гущавині, чуєш їх полохливе цвірінькання й удари об гілки їхніх маленьких, швидких крилець, чуєш дзижчання на одному місці жирової бдясоли й денебудь на доріжці кроки садівника, пришелепуватого Якпма, і його вічне бурмотіння собі під ніс. Думаєш собі: сені! ні йому, ні будь-кому в світі не знайти мене тут!.." обома руками вправо і уліво знімаєш із білих конічних стеблин соковиті ягоди і з насолодою ковтаєш одну по одній. Ноги, навіть вище колін, до нитки мокрі, в голові яканебудь неймовірна нісенітниця (товчеш у думці тисячу разів уряд і-і-і по-о-о-одвадця-а-ать і-і-і— ві-сім), руки й ноги крізь промочені штани пожалено кропивою, голову вже починає пекти прямовісне соняшне проміння, їсти давно вже не хочеться, а все сидиш у гущавині, поглядуєш, послухуєш, подумуєш і несвідомо обриваєш і ковтаєш найкращі ягоди.

Годині об одинадцятій я звичайно приходив до вітальні, здебільшого після чаю, коли вже дами сиділи кожна за своїм ділом. Коло першого вікна, зі спущеною від сонця небіленою полотняною завісою, крізь щілини в якій гаряче сонце кладе на все, що трапляється на дорозі, такі блискучі вогненні кружальця, що очам боляче дивитись на них, стоять п'ялечка, по білому полотну яких тихо гуляють мухи. За п'яльцями сидить Мімі, раз-у-раз сердито стріпуючи головою й пересуваючись З місця на місце від сонця, що, раптом прорвавшись денебудь, покладе їй то там, то там на обличчі або на руці вогненну смугу. Крізь інші три вікна, з тінями рям, лежать суцільні яскраві чотирикутники; на непофарбованій підлозі вітальні на одному з них, старим звичаєм, лежить Милка і, наставивши вуха, придивляється до мух, що ходять по світлому чотирикутнику.

Катруся виплітає щонебудь або читає, сидячи на канапі, і нетерпляче відмахується своїми біленькими ручками, що здаються прозорими, в яскравому світлі, або, зморщившись трусить головою, щоб вигнати муху, яка залізла в золотаве густе волосся й б'ється там. Любочка ходить туди й сюди по кімнаті, заклавши за спину руки, вичікуючи, щоб піти в садок, або грає на фортепіяні якунебудь п'єсу, що в ній я кожну нотку давно Знаю. Я сідаю денебудь, слухаю цю музику або читання й чекаю того, коли мені самому можна буде сісти за фортепіяно. По обіді я іноді тішив дівчат тим, що їздив із ними верхи (я вважав, що ходити гуляти пішки—не відповідає моєму вікові й становищу в світі). І наші прогулянки, підчас яких я проводжу їх по надзвичайних місцях та ярах, бувають дуяїе приємні. З нами трапляються іноді пригоди, де я виявляю себе молодцем, і дами хвалять мою їзду й сміливість і вважають мене за свого патрона. Ввечері, якщо гостей нікого немає, після чаю, що ми його п'ємо в холодкуватій галереї, і після проходки З татом по хазяйству, я лягаю на старе своє місце, у вольтерівське крісло, і, слухаючи Катрусину або Любочкину музику, читаю й разом із тим мрію по-старому. Іноді, лишившись сам у вітальні, коли Любочка грає якунебудь старовинну п'єсє, я мимоволі кидаю книжку і, вдивляючись через розчинені двері на балькон у кучеряве висяче гілля високих берез, що на них уже заходить вечірня тінь, і в чисте небо, де, коли придивитись пильно, раптом показується ніби порошниста, жовтувата пляминка й знову зникає, і, прислухаючись до звуків музики З залі, рипіння воріт, бабських голосів та череди, що поверта-

ється на село,—я раптом живо згадую і Наталю Савівну, і maman, і Карла Івановича, і мені на хвилину робиться сумно. Але душа моя така сповнена в цей час життям і надіями, що спогади ці тільки крилом торкають мене й летять далі.

По вечері й іноді по нічній проходці з кимнебудь у садку— сам я боявся ходити темними алеями—я йшов сам спати на підлозі на галерею, що, незважаючи на мільйон нічних комарів, які поїдом мене їли, давало мені велику приємність.

Коли місяць був у повні, я часто цілі ночі наскрізь просиджував на своєму матрасі, вдивляючись у світло й тіні, прислухаючись до тиші й звуків, мріючи про різні речі, переважно про поетичні, сласне життя, яке мені тоді здавалося найвищим щастям у житті, і сумуючи з приводу того, що мені досі доводиться лише уявляти собі його. Було, як усі розійдуться й вогники з вітальні перейдуть у верхні кімнати, де чутні робляться ягіночі голоси й стукання вікон, що відчиняються й зачиняються, я йду на галерею й ходжу там, пожадливо прислухаючись до всіх звуків еудинка, що засинає. Дотих, поки є маленька безпідставна надія хоч на неповне таке щастя, що про нього я мрію, я ще не моясу спокійно будувати для себе уявлюване щастя.

Ледве вчувається мені найменший звук босих кроків, кахикання, зідхання, стукне вікно, зашелестить чиясь сукня—я зіскакую з ліжка, прислухаюсь, мов той злодій, приглядаюсь і без видимої причини хвилююся. Але от—вогники зникають у верхніх вікнах, звуки кроків і гомону замінюються хропінням, вартівник по-нічному починає калатати в дошку, сад зробився і темніший, і ясніший, скоро зникли в ньому смуги червоного світла З вікон, останнє світло з буфета переходить до передпокою, прокладаючи смугу світла по росяному саду, і мені видко через вікно згорбену постать Фоки, що в кофточці, зі свічкою в руках, іде до своєї постелі. Часто я вбачав велику хвилюючу насолоду в тім, щоб, крадучись по мокрій траві в чорній тіні будинка, підходити до вікна передпокою і, затаївши дух, слухати хропіння хлопчика, покректування Фоки, який гадав, що його ніхто не чує, і звуки його старечого голосу, що довго-довго читав молитви. Нарешті, гасилася його остання свічка, вікно зачинялося, я лишався сам-самісінький і, боязко озираючись на всі вікна, чи не видно денебудь коло клюмби чи коло мого ліжка білої жінки, ристю біг нає галерею. І от тепер я лягав на свою постелю лицем до садка, і, закрившись, скільки можна було, від комарів та каясанів, дивився в садок, слухав нічні звуки і мріяв про любов та щастя.

Тоді все набирало для мене іншого змісту: і вигляд старих берез, що з одного боку блищали на місячному небі своїми кучерявими вітами, а з другого—похмуро застилали кущі й дорогу своїми чорними тінями, і

спокійний, пишний блиск ставка, що зростав рівномірно, як звук, і місячне сяйво в краплинах роси на квітах перед галереєю, що теж кладуть упоперек сіро'Г рабатки свої граціозні тіні, і звук перепела за ставом, і голос людини з битого шляху, і тихе, ледве чутне скрипіння одна о& одну двох старих берез, і дзижчання комаря коло вуха під ліжником, і падіння на сухе листя яблука*, .що зачепилося за гілку, і стрибки жаб, що іноді доскакували до східців на терасу і якось таємниче блищали на місяці.своїми зеленкуватими спинами,— все це набувало для мене дивного змісту—змісту надто великої" краси й якогось недокінченого щастя. І от з'являлась вона З довгою чорною косою, високими персами, завжди засмучена й прекрасна, з оголеними руками й сласними обіймами. Вона кохала мене, я віддавав за одну хвилину її кохання все життя. Але місяць чимраз вище, вище, ясніше й ясніше стояв на небі, пишний блиск ставка, рівномірно збільшуючись, мов звук} робився теж ясніший і ясніший, тіні робилися усе чорніші й чорніші, сяйво місяця прозоріше й прозоріше, і коли я вдивлявся і вслухався в усе це, щось говорило мені, що вона з оголеними руками й палкими обіймами— ще далеко-далеко не все щастя, що й кохання до неї—далеко-далеко не все ще благо;, і що більше я дивився на високий повний місяць, то справжня краса й благо здавалися мені вищі й вищі, чистіші й чистіші, ближчі й ближчі до бога, джерела всього прекрасного й доброго, і сльози якоїсь невдоволеної, але хвилюючої радости навертались мені на рчі.

І все я був сам, і все здавалося, що таємничо-велична природа, ясне, привабливе коло місяця, що зупинилося чомусь на одному високому невизначеному місці блідоголубого неба і разом ІЗ тим стояло всюди й наче сповнювало собою ввесь неосяжний простір, і я, нікчемний червяк, уже запоганений всіма дрібними, бідними людськими пристрастями, але з усією неосяжною, непоборною силою любови,—мені все здавалося в ті хвилини, що наче природа, і місяць, і я—ми були одне.

XXXIII. СУСІДИ

Мене дуже здивувало в перший день нашого приїзду те, що тато назвав наших сусідів єпіфанових добрими людьми, і ще більше здивувало те, що він їздив до них. Ми з єпіфановими

З давніх-давен позивалися за якусь землю. Бувши дитиною, не раз я чув, як тато гнівався на цей позов, лаяв Спіфанових, кликав різних людей, щоб, як здавалося мені, оборонятись від них, чув, як Яків називав їх нашими ворогами й чорними людьми, і пам'ятаю, як maman просила, щоб у неї в домі й при ній навіть не згадували за цих людей...

На підставі цих даних у мене з дитинства склалося таке тверде й ясне розуміння про те, що Спіфановп—наші вороги, ладні зарізати або задушити не тільки тата, але й сина його, коли б він їм попався, і що вони в буквальному розумінні чорні люди, що, побачивши в рік матусиної смерти Свдо-кію Василівну Спіфанову, la belle Flamande, коли вона доглядала maman я насилу міг повірити тому, що вона була з сім'ї чорних людей. Проте, я так і лишився про цю сім'ю дуже недоброї думки. Дарма що цього літа ми часто бачились із ними, я був, як і раніше, надзвичайно упереджений проти всієї сім'ї. А справді—от хто були Спіфанови. Родина їх складалася з матері, п'ятдесятилітньої вдови, ще свіженької й веселенької бабусі, красуні-дочки Свдокії Василівни й сина—заїки Петра Васильовича, відставленого нежонатого поручника дуже серйозної вдачі.

Ганна Дмитрівна Спіфанова років із двадцять до смерти чоловіка жила .з ним нарізно, зрідка в Петербурзі) де вона мала родичів, але здебільшого в своєму селі Митищах, що було в трьох верстах од нас. В окрузі розказували про її побит такі жахливі історії, * що Мессаліна проти неї була невинна дитина. Наслідком саме цього матуся й просила, щоб при ній не згадували навіть імени Спіфанової; але, цілком серйозно кажучи, не можна було вірити й десятій частці щонайзлосливіших з усіх видів пльоток—сільських сусідських пересудів. Але в той час, коли я взнав Ганну Дмитрівну, хоч у неї в домі був конторщик ІЗ кріпаків Митько, що завжди напомажений, завитий і в сурдуті на черкеський штиб, стояв підчас обіду за стільцем Ганни Дмитрівни, і вона часто при ньому по-фанцузькому пропонувала гостям полюбуватись на його чудові очі й рот,

—нічого й схожого не було на те, про що й далі ходили брехні. Правда, років, здається вже з десяток тому, саме з того часу, як Ганна Дмитрівна виписала з служби до себе свого слухняного сина Петрика, вона зовсім змінила своє життя. Маєток Ганни Дмитрівни був невеличкий, всього трошки більше, ніж сто чоловіка, а витрат підчас її веселого життя було багато—отож років із десять тому заложений, звичайно, й перезаложений маєток був прострочений і неминуче мав піти з авкціону. От у цих сутужних обставинах, гадаючи, що опіка, опис майна, приїзд суду й інші подібні неприємності — це наслідок не так того, що не платиться відсотків, скільки того, що вона жінка, Ганна Дмитрівна писала в полк до сина, щоб він приїхав урятувати свою матір в такій небезпеці. Дарма що служба Петра Васильовича йшла так добре, що він незабаром сподівався мати свій шматок хліба, він усе покинув, подався до демісії і, як слухняний син, що вважав за перший свій обов'язок—шанувати материну старість (що він цілком щиро й писав їй у листах), приїхав на село.

Петро, Васильович був негарний з вигляду, незграбний і заникуватий, але мав дуже тверді правила й незвичайний практичний розум. Сяк-так, дрібними позиками, оборотами, проханнями й обіцянками, він зберіг маєток. Зробившись поміщиком, Петро Васильович одяг батьківську бекешу, що висіла в комірці, перевів коней та екіпажі, відзвичаїв гостей їздити до Митищ, а повикорчовував пеньки, збільшив кількість орної землі, зменшив селянської землі, порубав для себе й по-хазяйському продав гай і полагодив справи. Петро Васильович дав собі й додержав свого слова: поки не будуть виплачені всі борги, не носити іншого вбрання, як батьківську бекешу, і не їздити інакше, як возиком, селянськими кіньми. Цей стоїчний побит він намагався прищепити й усій родині, скільки це дозволяло йому побожне поважання до матері, яке він вважав за свій обов'язок. У вітальні він, заникаючись, в усьому догоджав матері, виконував усі її бажання, лаяв челядників, коли вони не робили того, що наказувала Ганна Дмитрівна, у себе ж у кабінеті й у конторі суворо карав їх за те, що взяли до столу без його дозволу качку або послали до сусідки мужика з наказу Ганни Дмитрівни довідатись про

здоров'я, або селянських дівчат, замість щоб полоти на вгороді, послали до лісу по малину.

Років через чотири всі борги були виплачені, і Петро Васильович, з'їздивши до Москви, повернувся звідти в новому вбранні й тарантасі. Незважаючи на чудовий стан справ, він зберіг свої стоїчні звички, що ними, здавалось, він похмуро пишався перед своїми й чужими, і часто, заникаючись, говорив, що "хто мене справді хоче бачити, той радий буде бачити мене й у кожусі, той буде і борщ, і кашу мою їсти. Адже я їм її", додавав він. В кожному слові й жесті його видко було гордість, яка ґрунтувалася на свідомості того, що він пожертвував собою для матері й викупив маєток, і презирство до інших за те, що вони нічого такого не зробили.

Мати й дочка були іншої вдачі й дуже відрізнялися одна від одної. Мати була одна з надзвичайно приємних, завясди однаково веселих на людях жінок. Все миле, веселе щиро тішило її. Навіть—риса, що подивується тільки в дуже добродушних, старих людей—схильність милуватися веселощами молоді була у неї в найвищій мірі. Дочка її, Є)вдокія Василівна, була, навпаки, серйозної вдачі або, певніше, тієї особливо байдужої без ніякої підстави високодумної вдачі, яку мають здебільшого незаміжні красуні. Коли ж вона хотіла бути веселою, то веселощі її були якісь чудні—чи то вона сміялася з себе, чи то з того, З ким розмовляла, чи то з усього світу, чого вона, мабуть, не хотіла. Часто я дивувався й запитував себе, що вона хотіла сказати, коли говорила такі фрази: "так, я надзвичайно вродлива; а якже, всі в мене закохані" тощо. Ганна Дмитрівна завжди щось робила; мала пристрасть прикрашати будинок та садок, ходити коло квіток, канарок, любила гарненьки штучки. її кімнатки й садок були невеличкі й небагаті, але все це було таке акуратне, чисте й усе мало такий загальний характер тієї легенької веселости, яку ми бачимо в гарненькому вальсі чи польці, що слово лялечка, часто вживане гостями, як похвала, надзвичайно було до лиця садочку й кімнатам Ганни Дмитрівни. І сама Ганна Дмитрівна була лялечка— маленька, худорлявенька, з свіжим коліром обличчя, з гарненькими маленькими ручками, завжди весела й завжди до лиця

вдягнена. Тільки трохи псували це загальне враження темно-фіялкові жилки на її маленьких ручках, що позначалися надто опукло. 6;вдокія Василівна, навпаки, майже ніколи нічого не робила й не тільки не цікавилась якиминебудь дрібничками або квіточками, але навіть надто мало звертала уваги на себе й завжди бігла вдягатись, коли вже приїжджали гості. Але, вдягнена, повернувшись до кімнати, вона була надзвичайно гарна, за винятком спільного для всіх дуже красивих облич холодного й одноманітного виразу очей та усмішки. її строго правильне, прекрасне обличчя і її струнка постать, здавалося, завжди говорила нам: "будь ласка, моясете дивитись на мене".

Але, незважаючи на жваву вдачу матері й байдужу до всього— дочки, щось говорило вам, що перша ніколи — ні раніше, ні тепер — нічого не любила, крім гарненького та веселенького, а що 6)вдокія Василівна була одна з тих натур, що вже коли раз полюблять, то жертвують уже всім життям тому, кого полюб-іять. .

XXXIV. БАТЬКОВЕ ОДРУЖІННЯ.

Батькові було сорок вісім років, коли він удруге оженився З Є)вдокізю Василівною єпіфановою.

Приїхавши повесні сам із дівчатами на село, тато, я гадаю, був у тому особливому тривожно-щасливому й компанійському настрою, в якому звичайно бувають грачі, забастувавши після великого виграшу. Він відчував, що багато ще лишалось у нього невитраченого щастя, яке, коли він не хотів більше витрачати його на карти, він міг би повернути взагалі на успіхи в житті. До того ж була весна, у нього було несподівано багато грошей, він був сам-самісінький і нудився. Розмовляючи з Яковом про справи і згадавши за нескінчені суди з <~піфановими та за красуню €;вдокію Василівну, що він її давно не бачив,— я уявляю собі, як він сказав Якову: "Знаєш, Якове Харламповичу, як морочитись нам із цим позовом, чи не краще просто поступитися їм цією клятою землею, га? Як на тебе?"

Уявляю собі, як заперечливо закрутились за спиною пальці Якова, коли він почув £из, і як він доводив, що "знов же таки, діло наше справедливе, Петре Олександровичу".

Але тато звелів подати бричку, одяг свою модну оливкову бекешу, зачесав рештки волосся, напахав перфумами хустку й у дуже веселому гуморі, який був наслідком переконання, що він робить по-панському, а головне—наслідком надії побачити вродливу жінку, поїхав до сусідів.

Мені відомо лише те, що тато, візитуючи вперше, не застав Петра Васильовича, що був на полі, і просидів годин зо дві з дамами. Уявляю собі, як він сипав компліментами, як зачаровував їх, притопуючи своїм м'яким чоботом, пришепетуючи й дивлячись солоденькими очима. Я уявляю також, як його раптом ніжно полюбила веселенька бабуся й як розвеселилася її холодна красуня-дочка.

Коли двірська дівка, задихана, прибігла доповісти Петрові Васильовичу, що сам старий Іртеньєв приїхав, — уявляю собі, як він сердито відповів: "ну що ж, що приїхав", і як наслідком цього, він пішов додому щомога повільніше, може, ще, повернувшись до кабінету, навмисне одяг найбрудніше пальто й послав сказати поварові, щоб ніяк не смів, якщо панії звелять, нічого прибавляти на обід.

Я потім часто бачпв тата з (єпіфановим, і тому живо уявляю собі це перше побачення. Уявляю, як, незважаючи на те, що тато запропонував йому мировою закінчити справу, Петро Васильович був похмурий і сердитий за те, що пожертвував своєю кар'єрою матері, а тато нічого такого не зробив, як ніщо не дивувало його і як тато, ніби не помічаючи цщї похмурости, •був жартівливий, веселий і поводився з ним, як із великим жартівником, на що іноді ображався Петро Васильович і чому іноді проти свого бажання не міг не коритись. Тато, маючи звичку все повертати на жарт, називав Петра Васильовича полковником і, незважаючи на те, що 6}піфанов при мені раз, дужче ніж завжди заїкнувшись і почервонівши з досади, зауважив, що він не по-по-по-

полковник, а по-по-о-поручник, тато через п'ять хвилин назвав його знов полковником.

Любочка розказувала мені, що, коли ще нас не було на селі, вони щодня бачились із єпіфановими, і було надзвичайно весело. Тато, з його вмінням улаштовувати все якось оригінально, жартівливо і разом з тим просто й гоженько, затівав то полювання, то рибні лови, то якісь фейверки, на яких були б|піфановн. І було б іще веселіше, коли б не отой уредний Петро Васильович, що дувся, заникався й усе псував, казала Любочка.

З того часу, як ми приїхали, Є)піфанови тільки двічі були в нас, і раз ми всі їздили до них. Після ж Петра, коли на таткові іменини були вони й сила інших гостей, стосунки наші З фпіфановими чомусь зовсім увірвались, і тільки тато сам їздив до них, як і раніше.

За той короткий час, що я бачив тата вкупі з Дунечкою, як її звала мати, от що я встиг помітити. Тато був завжди в тому щасливому настрою, що вразив мене в ньому в день нашого приїзду. Він був такий веселий, молодий, повний життя й щасливий, що промені цього щастя поширювались на всіх довкола й мимоволі заражали їх таким самим настроєм. Він і на крок не відходив від євдокії Василівни, коли вона була в кімнаті, ввесь час говорив їй такі солоденьки компліменти, що мені соромно було за нього, або мовчки, дивлячись на неї, якось палко й самовдоволено смикав плечем і покахикував, а іноді, всміхаючись, говорив з нею навіть пошепки; але все це він робив із тим виразом, так, яс а р т у ю ч и, що був властивий йому в найсерйозніших справах.

євдокія Василівна, здавалося, засвоїла собі від тата вираз щастя, що в цей час блищав у її великих блакитних очах майже Завжди, крім тих хвилин, коли на неї раптом находила така несміливість, що мені, який знав це почуття, було жалко й боляче дивитись н& неї. Під такі хвилини вона, видимо, боялась кожного погляду й руху, їй здавалося, що всі дивляться на неї, думають тільки про неї і все в ній вважають за непристойне. Вона злякано озиралася на всіх, кров раз-у-раз приливала

й одливала від її обличчя, і вона починала голосно й сміливо говорити, здебільшого нісенітницю, почуваючи це, почуваючи,, що всі й тато це помічають, і червоніючи ще більше. Але в таких випадках тато й не помічав нісенітниці, він усе так сама палко, покахикуючи, з веселим захопленням дивився на неї. Я помітив, що напади песміливости, хоч і находили на Є;вдокік> Василівну без ніякої причини, іноді йшли зразу після того, як при татові згадували якунебудь молоду й гарну жінку. Часті переходи від задумливости до тієї чудної, ніякової веселости,, що про неї я вже казав, повторювання улюблених татових слів і зворотів, продовжування з іншими розмов, що їх почала вона З татом,—все це, якби дійовою особою був не мій батько і я був трохи дорослiший, пояснило б мені стосунки тата й (~вдокії Василівни, але я нічого не підозрював, навіть і тоді, коли при мені тато, одержавши листа від Петра Васильовича, дуже був збентежений ним і до кінця серпня перестав їздити до Є;піфа-нових.

Наприкінці серпня тато знов почав їздити до сусідів і за день до нашого (мого й Володиного) від'їзду до Москви сповістив нас, що він жениться з б|вдокією Василівною єпіфановою.

XXXV. ЯК МИ ПРИЙНЯЛИ цю ЗВІСТКУ

Напередодні цього офіційного повідомлення всі в домі вже знали й різно думали про це. Мімі не виходила цілий день із своєї кімнати й плакала. Катруся сиділа з нею й вийшла тільки на обід, з якимось ображеним виразом на обличчі, що його вона, звичайно, запозичила в своєї матері; Любочка, навпаки, була дуже весела й говорила за обідом, що вона знає чудовий секрет, якого, проте, вона нікому не розкаже.

— Нічого чудового немає в твоєму секреті,—сказав Володя, не пристаючи на її радість: — коли б ти могла думати про щонебудь серйозно, ти б зрозуміла, що це, навпаки, дуже погано.

Любочка здивовано, пильно подивилась па нього й замовкла.

По обіді*Володя хотів був узяти мене за руку, але, злякавшись, мабуть, що це скидатиметься на ніжність, тільки торкнув мене за лікоть і кивнув у залю.

— Ти знаєш, про який секрет говорила Любочка? — сказав він мені, переконавшись, що ми були самі.

Ми мало говорили з Володею сам-на-сам і про щонебудь серйозне,— отож, коли це траплялось, ми відчували обоє якусь ніяковість і в очах у нас починали "миготіти метелики", як говорив Володя; але тепер, побачивши збентеження в моїх очах, він пильно й серйозно дивився на мене, ніби говорив: "тут нема чого бентежитись, адже ми брати й повинні порадитись між собою у важливій родинній справі". Я зрозумів його, і він казав далі:

— Тато жениться з Спіфановою! ти знаєш? Я кивнув головою, бо вже чув про це.

— А це дуже недобре,—казав Володя.

— Чому саме?

— Чому?гг-відповів він із досадою.—Дуже приємно мати такого дядька-заїку, полковника, і всю цю родню. Та й вона тільки тепер здається доброю й нічого, а хто її знає, що буде. Нам, правда, воно все одно, але Любочка незабаром має вийти в світ. З такою belle-mère не дуже приємно, вона навіть по-французькому недобре говорить і які маніри вона може їй дати? Пуасардка й більш нічого; ну, правда, добра, але все ж пуасардка,—закінчив Володя, видимо дуже задоволений з цієї назви "пуасардка".

Хоч і дуже дивно мені було, що Володя так спокійно обговорює татів вибір, але мені здавалося, що він має рацію.

— З якої ж причини тато жениться?—спитав я.

— Це темна історія, хто його знає; я знаю тільки, що Петро Васильович умовляв його женитись, що тато не хотів, а потім йому прийшла фантазія, якесь лицарство— темна історія. Я тепер тільки почав розуміти батька, — говорив далі Володя (те, що він назвав його батьком, а не татом, боляче мене вразило):—що він чудова людина, добрий і розумний, але такої легковажності! й вітрогонства... це дивна річ! Він не може спокійно бачити жінки. Адже ти знаєш, що немає жінки, що її він знав би й не закохався? Ти знаєпі, воно й Мімі теж!

— Та невже?

— Я тобі кажу; я нещодавно довідався, що він був закоханий у Мімі, коли вона була молода, вірші їй писав, і в них щось було. Мімі досі страждає.—І Володя засміявся.

— Не може того бути! —сказав я здивовано.

— Але" головне,—казав далі Володя знов серйозно й раптом починаючи говорити по-французькому, — усім нашим родичам який приємний буде такий шлюб! І діти ж у неї, мабуть, будуть.

Мене так вразив здоровий розум і передбачення Володі, що я не знав, що відповідати.

Тут підійшла до нас Любочка.

— Так ви знаєте?—спитала вона з радісним обличчям.

— Так,—сказав Володя,—тільки я дивуюся, Любочка; адже ж ти вже не в пелюшках дитина. Яка тобі з того радість, що тато жениться з якоюсь поганню?

Любочка раптом зробила серйозне обличчя й замислилася.

— Володю! Чому ж із поганню? Як ти смієш говорити таке про Є)вдокію Василівну? Коли тато з нею бере шлюб, так вона, значить, не погань.

— Так, не погань, я так сказав, але все ж...

— Нічого там "але все ж",—перебила Любочка, розпалившись.—Я не казала, що погань ота панночка, що ти в неї закоханий; як же ти можеш говорити таке про та,та й про чудову жінку? Хоч ти й старший брат, але ти мені не говори! ти не повинен говорити.

— Та чому ж не можна говорити про...

— Не можна говорити,—знов перебила Любочка,—не можна говорити про такого батька, як наш. Мімі може, а не ти, старший брат.

— Ні, ти ще нічого не розумієш,—сказав Володя презирливо,—ти зрозумій. Хіба то добре, що якась Дунечка (~піфанова замінить тобі maman покійницю.

— Любочка замовчала на хвилину, і раптом сльози виступили їй на очах.

— Я знала, що ти гордун, але не думала, щоб ти був такий злий,— сказала вона й пішла од нас.

— В булку, — сказав Володя, зробивши серйозно-комічне обличчя й мутні очі.—От і говори з ними,—казав він далі, наче докоряючи собі, що він так забувся, що дозволив собі поговорити з Любочкою.

Другого дня година була недобра, і ще ні тато, ні дами не виходили до чаю, коли я прийшов у вітальню. Вночі був осінній холодний дощик, по небу бігли рештки хмари, що пролилася вночі, і крізь неї неясно просвічувало світле коло сонця, що стояло вже досить високо. Було вітряно, вогко й сіверко. Двері в садок були розчинені, на почорнілій од води підлозі тераси висихали калюжі нічного дощу. Розчинені двері підстрибували од вітра на залізному гачку, доріжки були вогкі й брудні; старі берези з оголеними білими гілками, кущі й трава, кропива, смородина, бузина з вивернутим блідою стороною листям бились на одному місці й, здавалося, хотіли відірватись від коріння; з липової алеї, кружляючи й переганяючи одне одного, летіли жовті круглі листки і, змокаючи, лягали на мокру дорогу і на мокру темнозелену отаву. Думки мої були заклопотані майбутнім батьковим шлюбом, і я розглядав справу з того погляду, з якого дивився на це Володя. Майбутнє сестри, наше і самого батька не обіцяло мені нічого путнього. Мене ображала думка, що стороння, чужа і, головне, молода жінка, не маючи на те ніякого права, несподівано посяде місце, багато де в чому—чиє ж?—звичайна молода панночка й посяде матусине місце! Мені було сумно, і батько здавався мені дедалі більше винним. Тут я почув його й Володин голоси, що говорили в офіціянтській. Я не хотів бачити батька під ту хвилину й одійшов од дверей; але Любочка прийшла по мене й сказала, що тато мене кличе.

Він стояв у вітальні, спершись рукою на фортепіяно, і нетерпляче й разом із тим урочисто дивився в мою сторону. На обличчі йому не було вже того виразу молодости й щастя, що я помічав його на ньому ввесь час. Він був дуже сумний. Володя з люлькою в руці ходив по кімнаті. Я підійшов до батька й привітався до нього.

— Ну, друзі мої,—сказав він рішуче, піднімаючи голову, і тим особливим швидким тоном, яким говорять речі очевидно неприємні, але з приводу яких роздумувати вже запізно,—ви знаєте, я гадаю, що я беру шлюб із євдокією Василівною.—Він помовчав трохи.—Я ніколи не хотів женитися після вашої maman, але...—він зупинився на хвилинку,—але... але, мабуть, така моя доля. Дунечка добра, мила дівчина і вже не дуже

молода; я сподіваюся, що ви її полюбите, діти, а вона вже вас любить од щирого серця, вона хороша. Тепер вам,—сказав він, звертаючись до мене й до Володі і наче поспішаючи говорити, щоб ми його не встигли перебити,—вам час уже їхати, а я пробуду тут до нового року й приїду до Москви,—він знов зам'явся,—уже з дружиною: й Любочкою.

Мені стало боляче бачити, що батько наче торопіє й почуває себе винним перед нами, і я підійшов до нього ближче, але Володя, продовжуючи курити, похиливши голову, все ходив по кімнаті.

— Так от, мої друзі) от ваш старий, що надумав,—закінчив тато, червоніючи, покахикуючи й подаючи мені й Володі руки. Сльози були йому на очах, коли він сказав це, і рука, що він її простяг Володі, який був у цю мить на другому кінці кімнати, я помітив, трохи тримтіла. Ця тримтяча рука боляче вразила мене, і мені прийшло на думку, що тато служив у 12-му році і був, як відомо, хоробрий офіцер. Я затримав його велику жилаву руку й поцілував її. Він міцно стиснув мою і раптом, схлипнувши, взяв обома руками Любочку за її чорну голівку й почав цілувати її в очі. Володя удав, що впустив люльку і, нахилившись, нишком витер очі кулаком і, намагаючись бути непоміченим, вийшов із кімнати.

XXXVI. УНІВЕРСИТЕТ

Весілля мало бути через два тижні; але лекції наші починались, і ми з Володею на початку вересня поїхали до Москви. Нехлюдови теж повернулись із села. Дмитро (що з ним ми, прощаючись, дали слово писати один одному і, певна річ, не писали й разу) зараз же приїхав до мене, і ми вирішили, що він другого дня повезе мене вперше до університету на лекції.

Був ясний сонячний день.

Скоро я ввійшов до авдиторії, я відчув, як моя особа зникає в цій юрбі молодих веселих облич, яка в яскравому сонячному світлі, що пройшло

скрізь великі вікна, гомінливо хилиталася по всіх дверях та коридорах. Почуття, що ти член величезного цього товариства, було дуже приємне. Але з усіх цих осіб небагато було знайомих мені, та й із тими знайомство обмежувалося кивом голови й словами: "добридень, Іртеньєв". Довкола ж мене стискали один одному руки, штовхалися; слова приязні, усмішки, жарти сипалися звідусюди. Я всюди відчував Зв'язок, що з'єднував усе це молоде товариство, і з сумом бачив, що цей зв'язок якось обминув мене. Але це вражіння було тільки на одну хвилину. В наслідок його й досади, яку воно породило, мені, навпаки, незабаром згадалося, що дуже добре, що я не належу до всього цього товариства, що у мене повинен бути свій гурток людей порядних, і я сів на третій лаві, де сиділи граф Б., барон З", князь Р., Івін, і інші юго ж гатунку люди, з яких я був знайомий з Івіним і графом Б. Але й ці пани ставились до мене так, що я почував, наче я не зовсім належав до їхнього товариства. Я почав придивлятись до всього, що діялося довкола мене. Семенів, із своїм сивим розкуйовдясе-ним волоссям і білими зубами, в розстібнутому сурдуті сидів недалеко від мене, обіпершись на лікті і гриз перо. Гімназист, що першим склав іспита, сидів на першій лаві, все з підв'язаною чорним галстухом щокою, і бавився срібним ключиком годинника на отласному жилеті. Іконін, що вступив-таки до університету, сидячи на верхній лаві в голубих штанях із кантом, що закривали ввесь чобіт, реготався й кричав, що він на Парнасі. Ілінька, що, на моє здивування, не тільки байдуже, але навіть презирливо мені уклонився, ніби бажаючи нагадати про те, що тут ми всі рівні, сидів передо мною і, поставивши особливо розв'язно свої худі ноги на лавку (як мені здавалося, спеціяльно для мене), розмовляв із якимсь студентом і зрідка позирав на мене. Коло мене компанія Івіна говорила по-фран-цузькому. Ці добродії видавалися мені надзвичайно дурними. Всяке слово, що я чув із їхньої розмови, не лише видавалося мені безглуздим, але неправильним, просто не по-французькому (ce n'est pas français, говорив, я собі в думці), а пози, розмова й учинки Семенова, Іліньки й інших здавалися мені неблагородні, непорядні, не "comme il faut".

Я не належав ні до якої компанії і, почуваючи себе самотнім і нездатним до зближення, лютував. Один студент на лавці передо мною кусав нігті, які були всі чисто в червоних занігтицях, і це мені видалося

таким огидним, що я навіть пересів од 'Нього далі. На душі ж мені, пам'ятаю, в цей перший день було дуже сумно.

Коли ввійшов професор і всі заворушились, замовкли, я пригадую, що я й на професора поширив свій сатиричний погляд, і мене вразило те, що професор почав лекцію вступною фразою, в якій, на мою думку, не було ніякого змісту. Я хотів, щоб лекція з початку до самого кінця була така розумна, щоб із неї не можна було викинути й не можна було до неї додати жодного слова. Розчарувавшись у цім, я зараз же під заголовком "перша лекція", написаним у красиво оправленому зошиті, що його я з собою приніс, намалював вісімнадцять профілів, які сполучувались у коло в формі квітки, і лише зрідка водив рукою по папері, щоб професор (який, я був певен, дуже цікавився мною) думав, що я записую. На цій ясе лекції вирішивши, що записувати все, Що говоритиме кожен професор, не треба і що це нерозумно, я додержував цього правила до кінця курсу.

На дальших лекціях я вже не відчував так дуже самотности, познайомився з багатьма, стискав руки, говорив, але між мною й товаришами справжнього зближення все ж не було чомусь, і ще часто мені доводилось у душі сумувати й ховатись із цим. З компанією Івіна й аристократів, як їх усі називали, я не міг зблизитись, тому що, як тепер пригадую, був дикий і грубий із ними і кланявся їм тільки тоді, коли вони мені кланялись, а вони дуже мало, здасться, потребували мого знайомства. З більшістю ж це виходило з зовсім іншої причини. Скоро я відчував, що товариш починав прихилятись до мене, я зараз же давав йому зрозуміти, що я обідаю у князя Івана Івановича і що в мене ç бігунці. Все це я говорив лише для того, щоб показати себе з вигіднішої сторони і щоб товариш полюбив мене за це ще більше; але майже завжди бувало навпаки,—почувши про бігунці та про те, що князь Іван Іванович мені родич, товариш відразу робився зі мною гордий та холодний, що мене дуже дивувало.

Був у нас казеннокоштний студент Оперов, смирний, дуже Здібний і запопадливий юнак, що завжди подавав руку, як дошку, не згинаючи пальців і не роблячи нею ніякого руху, так що товариші, жартуючи, іноді

так само подавали йому руку й називали це подавати руку "дощечкою". Я майже завжди сідав поруч нього й часто розмовляв. Оперов особливо подобався мені тими вільними думами, що їх він висловлював про професорів. Він дуже ясно й виразно визначав гідності й дефекти викладання кожного професора й навіть іноді кепкував із них, що особливо і вражаюче впливало на мене, сказане його тихим голоском, що виходив із його малісінького роточка. Незважаючи на це, він проте, старанно записував своїм дрібним почерком геть-усі лекції. Ми починали вже товаришувати з ним, постановили готуватись удвох, і його маленькі короткозорі очі вже почали з задоволенням звертатись на мене, коли я приходив сідати поруч нього на своє місце. Але я визнав за потрібне раз на розмові пояснити йому, що моя матуся перед смертю просила батька не віддавати нас до казенної школи і що всі казенні вихованці, може, й дуже вчені, але вони для мене... зовсім не те, ce ne sont pas des gens comme il faut, сказав яг затинаючись і почуваючи, що я чомусь почервонів. Оперов нічого не сказав мені, але на дальших лекціях не привітався до мене перший, не подавав своєї дощечки, не говорив до мене і, коли я сідав на місце, то він, набік пригнувши голову на палець од зошитів, удавав, ніби вдивляється в них. Я дивувавсяє що Оперов без ніякої причини прохолов до мене. Але pour un jeune homme de bonne maison я вважав за непристойне підлещуватись до казеннокоштного студента Оперова й дав йому спокій, хоч, признаюся, мені й прикро було, що наша приязнь увірвалася. Одного разу я прийшов раніше, ніж він, і як була це лекція улюбленого професора, на яку прийшли студенти, що не мали звичаю ходити на лекції завжди, і місця всі були вже невільні, я сів на місце Оперова, поклав на пюпітр свої зошити, а сам вийшов. Повернувшись до авдиторії, я побачив, що мої зошити перекладено на задню лаву, а Оперов сидить на моєму місці. Я зауважив йому, що я тут поклав зошити.

— Я не знаю,—відповів він, раптом спалахнувши й не дивлячись на мене.

— Я вам кажу, що я поклав тут свої зошити,—сказав я, починаючи навмисне гарячитись, гадаючи злякати його своєю хоробрістю.—Всі

бачили,—додав я, оглядаючись на студентів, але, хоч дехто з цікавістю дивились на мене, ніхто не відповів.

— Тут місць не купують, а хто прийшов раніше, той і сідає,—сказав Оперов, сердито поправляючись на своєму місці й на мить глянувши на мене обуреним поглядом.

— Це значить, що ви неук!—сказав я.

Здасться, Оперов пробубонів щось, здається навіть, що він пробубонів: "а ти дурний хлопчисько", але я зовсім не чув цього. Та й яка була б користь, якби я це чув, лаятись як manants якінебудь, та й більш нічого? (я дуже любив це слово manants, і воно було мені відповіддю й розв'язанням багатьох заплутаних взаємин). Може, я сказав би ще щонебудь, але тут саме рипнули двері, і професор у синьому фраку, човгаючи ногами, похапцем зійшов на катедру.

Однак, перед іспитом, коли мені потрібні були зошити, Оперов, пам'ятаючи свою обіцянку, запропонував мені свої й запросив готуватись удвох.

XXXVII. ЛЮБОВНІ СПРАВИ

Любовні справи посідали цієї зими в моєму житті досить значне місце. Я був закоханий тричі. Раз я палко закохався в дуже дебелу даму, що їздила при мені в манежі Фрайтага, наслідком чого вівтірками й п'ятницями—дні, коли вона їздила— я приходив до манежу дивитись на неї; але завжди так боявся, щоб вона мене не побачила, і тому так далеко завжди ставав від неї й біг так швидко з того місця, де вона мала пройти, і так недбало відвертався, коли вона дивилась у мою сторону, що я навіть не роздивився як слід на її обличчя й досі не знаю, чи була вона справді гарна з лиця, чи ні.

Дубков, що був знайомий із цією дамою, застав мене якось у манежі, де я стояв, сховавшись за льокаями та шубами, що їх вони держали, і, довідавшись від Дмитра про моє кохання, так налякав мене пропозицією познайомити мене з цією амазонкою, що я прожогом утік із манежу і через саму лише думку про те, що він їй сказав за мене, більше не наважувався вводити в манеж, навіть до льокаїв, бо боявся зустрінути її.

Коли я бував закоханий у незнайомих і особливо заміжніх жінок, на мене нападала несміливість ще в тисячу разів дужча за ту, що я її відчував з Софійкою. Я боявся над усе в світі того, щоб мій предмет не довідався про мою любов і навіть про моє існування. Мені здавалось, що якби вона довідалася про моє ДО неї почуття, то це було б для неї такою образою, якої вона не могла б мені вибачити ніколи. І справді, якби ця амазонка знала докладно, як я, дивлячись на неї з-за льокаївг мріяв, украВши її, повезтп на село і як із нею там жити й що

З нею робити, може, вона справедливо б дуже образилась. Але я не міг ясно зрозуміти того, що, знаючи мене, вона не могла ще знати відразу всіх моїх думок про неї і що тому нічого не було стидного в тому, щоб просто познайомитись із нею.

Вдруге я закохався в Софійку, побачивши її у сестри. Друге кохання моє до неї вже давно пройшло, але я закохався втретє наслідком того, що Любочка дала мені зошит із віршиками, що їх переписувала Софійка, де "Демон" Лєрмонтова був у багатьох драматично-любовних місцях підкреслений червоним атраментом і закладений квіточками. Згадавши, як Володя торік цілував гаманець своєї пасії, я попробував зробити те саме, і справді, коли я сам увечері в своїй кімнаті почав мріяти, дивлячись на квітку, і тулити її до губів, то відчув якийсь приємно-плаксивий настрій і знову був закоханий або думав так протягом кількох днів.

Втретє, нарешті, за цю зиму я закохався в панночку, що в неї був закоханий Володя і що їздила до нас. У цій панночці, як я тепер пригадую, нічогісінько не було гарного, і саме того гарного, що мені звичайно подобалось. Вона була дочка відомої московської розумної й

ученої дами, маленька, худенька, з довгими русими англійськими пуклями і з прозорим профілем. Усі казали, що ця панночка розумніша й ученіша за свою матір; але я ніяк не міг мати про це своєї думки, тому що, відчуваючи якийсь побожний страх * перед її розумом та вченістю, я тільки один раз говорив із нею, та й то з надзвичайним трепетом. Але захоплення Володі, який, виявляючи свій захват, ніколи не вважав на присутніх, передалося мені з такою силою, що я палко закохався в цю панночку. Знаючи, що Володі буде неприємно довідатись про те, що два б р а т і к и закохалися в одну дівчину, я не казав йому за своє кохання. Мені ж, навпаки, в цьому почутті найбільше радости давала думка, що кохання наше чисте, що хоч об'єкт його—одна й та сама прекрасна істота,—ми лишаємось дружні й ладні, якщо треба буде, жертвувати собою один для одного. А втім, щодо готовости яєертвувати, Володя, здається, не зовсім приставав на мою думку, бо він був так ревно закоханий, що хотів дати ляпаса й викликати на дуель одного справжнього таки дипломата, про якого говорили, що він, нібито, мав оженитись із нею. Мені ж дуже приємно було жертвувати своїм почуттям може через те, що це дуже було не важко, бо з цією панночкою я тільки раз кучеряво поговорив про велике значіння вченої музики, і кохання моє, хоч як намагався підтримати його, погасло на другому тижні.

XXXVIII. СВІТ

Світські розваги, що їм, вступаючи до університету, я мріяв віддатись, наслідуючи старшого брата, зовсім розчарували мене тієї зими. Володя танцював дуже багато, тато теж їздив по балах із своєю молодою дружиною; але мене, мабуть, вважали або за надто молодого, або за нездатного до цих розваг, і ніхто не брав мене в ті доми, де давали бенкети. Незважаючи на обітницю одвертости з Дмитром, я нікому, і йому теж, не казав про те, як мені хотілось їздити на бенкети і як боляче й прикро було, що мене забували і, видимо, вважали за якогось філософа, якого я наслідком того з себе й удавав.

Але цієї зими була вечірка у княгині Корнакової. Вона сама запросила всіх нас і разом з усіма мене, і я вперше мав їхати, на баль. Володя,

перед тим, як їхати, прийшов до мене в кімнату й хотів бачити, як я приберуся. Мене дуже здивував і збентежив цей його вчинок. Мені здавалось, що бажання бути гарно вбраному дуже стидка річ, і що треба з ним ховатись; він же, навпаки, вважав це бажання за таке нрироднє й доконечне, що цілком одверто говорив, що боїться, щоб я не осоромився. Він звелів мені обов'язково взути лакові чоботи, вжахнувся, коли я хотів одягати замшеві рукавички, почепив мені годинника якимось особливим способом і повіз на Кузнецький міст до перукаря. Мені звили волосся. Володя одійшов і подивився на мене здаля.

— От, тепер добре, тільки невже не можна пригладити цього чубчика?—сказав він, звертаючись до перукаря.

Але скільки не мазав m-r Charles якоюсь липкою есенцією мій чубчик, він усе ж настобурчився, коли я надів капелюшка і взагалі моя звита постать здавалася ще далеко гірша, ніж раніше. Мене могла врятувати лише афектація недбалости. Тільки в такому вигляді я був хоч трошки пристойний.

Володя, здається, був тієї самої думки, бо він попросив мене розбити звите волосся, і коли я зробив це і все ж було недобре, він більше не дивився на мене й усю дорогу до Корна-кових був мовчазний і сумний.

До Корнакових я разом із Володею увійшов сміливо; але коли мене княгиня запросила до танців і я чомусь, дарма що їхав з однією думкою — танцювати дуже багато, сказав, що я не танцюю,—я звомпив і, лишившись сам між незнайомими людьми, вдався в свою звичайну непереможну, дедалі більшу несміливість. Я мовчки стояв на своєму місці цілий вечір.

Підчас вальсу одна з князівен підійшла до мене і з властивою всій родині офіційною чемністю запитала мене: "чого я не танцюю?" Пам'ятаю як я сторопів, почувши це запитання, але як разом із тим, цілком мимоволі, на обличчі моєму розпустилася самовдоволена усмішка, і я

почав говорити по-францу-зькому, пишномовно і з вставними реченнями таку нісенітницю,, що її мені тепер, навіть через десятки років, сором згадати. Мабуть, так вплинула на мене музика, що збуджувала мої нерви й заглушала, як я гадав, не зовсім зрозумілу частину моєї промови. Я говорив щось про вищий світ, про нікчемність людей та жінок і, нарешті, так замоловся, що зупинився на половині слова якоїсь фрази, якої не було ніякої змоги закінчити.

Навіть світська з походження князівна розгубилася і з докором подивилася на мене. Я всміхався. Під цю критичну хвилину Володя, який, побачивши, що я палко розмовляю, хотів,, мабуть, знати, як я на розмові викупаю те, що не танцюю, прийшов до нас разом із Дубковим. Побачивши усмішку на моєму обличчі й перелякане лице князівни і почувши ту жахливу нісенітницю, якою я скінчив, він почервонів, і відвернувся. Князівна підвелася й пішла від мене. Я все ж усміхався, але так страждав сам через свою дурість, що ладен був провалитись крізь землю і відчував потребу за всяку ціну рухатись і говорити щонебудь, щоб якнебудь змінити своє становище. Я иі-дійіііов до Дубкова й спитав його, чи багато він протанцював вальсів із н е ю. Це я нібито був жартівливий і веселий, але па суті благав про допомогу того самого Дубкова, що йому я крикнув: "Мовчи!)) на обіді у "Яра". Дубков удав, ніби не чує мене, і повернувся в другу сторону. Я підійшов до Володі й сказав через силу, силкуючись говорити з жартівливою інтонацією: "Ну що, Володю, вимотався?" Але Володя подивився на мене так, наче хотів сказати: "Ти так не говориш зі мною, коли ми самі," і мовчки одійшов від мене, побоюючись, очевидно, щоб я до нього якнебудь не причепився.

"Боже мій, і брат мій кидає мене!" подумав я.

Проте, мені чомусь не вистачило сили поїхати додому. Я до кінця балю похмуро простояв на одному місці, і тільки коли всі, роз'їжджаючись, "стовпилися в передпокою й льокай надів мені шинелю на кінець капелюшка, так що він піднявся, я крізь сльози болісно засміявся і, не звертаючись ні до кого зокрема,, сказав таки: "comme c'est gracieux".

XXXIX. ГУЛЬНЯ.

Незважаючи на те, що під упливом Дмитра я ще не знав Звичайної студентської розваги, що її звуть гульня, мені трапилось уже цієї зими брати участь у такій розвазі, і я виніс ІЗ неї не зовсім приємне почуття. От як це було.

На початку року, одного разу на лекції, барон З-} високий, білявий юнак з дуже серйозним виразом правильного обличчя, запросив нас до себе на товариську вечірку. Всіх нас, тобто всіх товаришів більш-менш comme il faut нашого курсу, серед яких, ясна річ, не було ні Грапа, пі Семенова, ні Оперова, ні всіх цих мізерних добродіїв. Володя презирливо всміхнувся, почувши, що я їду гуляти з першокурсниками; але я сподівався незвичайної і великої втіхи від цієї, ще невідомої мені, розваги і пунктуально в призначений час, о восьмій годині, був у барона З"

Барон З" в розетібнутому сурдуті й білому жилеті приймав гостей в освітленій залі й вітальні невеличкого будинка, де жили його батьки, що дали йому на цей вечір парадні кімнати. В коридорі було видно вбрання й голови цікавих покоївок, і в буфеті промайнула раз сукня дами, яку я взяв за саму баронесу. Гостей було чоловіка з двадцять, і всі були студенти, опріч п.Фроста, що приїхав разом з Івіним, і одного рум'яного, високого цивільного панка, який давав лад усій учті і якого знайомили з усіма, як баронового родича й колишнього студента Дерптського університету. Надто яскраве освітлення й звичайна казенна обстанова парадних кімнат спочатку впливали так прохолодно на все це молоде товариство, що всі мимоволі трималисъ коло стін, за винятком кількох смільчаків та дерптського студента, який, уже розетібнувши жилета, здавалося, був водночас у кожній кімнаті і в кожному кутку кожної кімнати і сповнював, здавалося, всю кімнату, своїм дзвінким приємним тенором. Товариші ж більше мовчали або скромно розмовляли про професорів, науки, екзамени, взагалі про серйозні й цікаві речі. Всі, як один поглядали на двері до буфету і, хоч намагались приховувати це, всім своїм виглядом говорили: "Що ж, час би й починати". Я теж відчував, що час би й починати, і чекав на початок з нетерплячою радістю.

Після чаю, яким льокаї обнесли гостей, дерптський студент спитав Фрвста по-російському?

— Вмієш робити палянку, Фросте?

— О, ja! — відповів Фрост, здригаючись литками, а дерптський студент знов по-російському сказав йому:

— Так ти візьмись до цієї справи (вопи були на "ти", як товариші по Дерптському університету), — і Фрост, роблячи великі кроки своїми вигнутими м'язистими ногами, почав переходити З вітальні до буфету, з буфету до вітальні і незабаром на столі з'явилась велика супова миска, а на ній, на трьох студентських шпадах, що лежали навхрест, стояла десятифунтова голова цукру. Барон З" в аей час раз-у-раз підходив до всіх гостей, що зібрались у вітальні, дивлячись на супову миску, і з незмінно серйозним обличчям говорив усім майже те й саме: "Нумо, панове, пити по-студентському кругову, брудершафт, а то у нас зовсім немає товариства по нашому курсі. Та розстібніться або зовсім скиньте, от як він". Справді, дерпський студент, знявши сурдута, закотивши білі рукава сорочки віще білих ліктів і рішуче розставивши ноги, вже підпалював ром у суповій мисці.

— Панове! гасіть свічки! — закричав раптом дерптський студент так голосно, як тільки можна було крикнути тоді, коли ми всі кричали. Ми ж усі мовчки дивились на супову миску й білу сорочку дерптського студента і всі відчували, що настала врочиста хвилина.

— Löschen sie die Lichter aus, Frost! — знову прокричав дерптський студент уже по-німецькому, надто, мабуть, розгарячив-шись. Фрост і ми всі почали гасити свічки. В кімнаті стало темно, блакитняве полум'я осявало тільки білі рукава та руки, що підтримували голову цукру на шпадах. Голосний тенор дерптського студента вже не був самотній, бо в усіх кутках кімнати заговорило й засміялося. Дехто зняли сурдути (особливо ті, у кого були тонкі й зовсім свіжі сорочки), я зробив те саме й

зрозумів, що— почалося. Хоч веселого ще нічого не було, я був певен, що все буде чудово, коли ми всі вип'ємо по шклянці трунку, що готувався.

Трунок поспів. Дерптський студент, дуже закапавши стіл, розлив палянку в шклянки й закричав: "Ну, панове, тепер пиймо!" Коли ми кожен узяли в руку по повній липкій шклянці, дерптський студент і ФросТфЗаспівали німецької пісні, де часто повторювався вигук Юхе! Ми всі не в лад заспівали за ними, почали чокатись, кричати щось, хвалити палянку й один з одним через руку й просто пити солодку й міцну рідину. Тепер уже не було чого дожидатись, — гульня йшла на всі заставки. Я випив уже цілу шклянку гарячої палянки, мені налили другу, у скронях мені стукало, вогонь здавався багровим, навколо все кричало й сміялось, але все ж не тільки не здавалося весело, а я навіть був певний, що й мені й усім було скучно, і що я й усі тільки чомусь вважали за потрібне удавати, що нам дуже весело. Не приставлявся, може, тільки дерптський студент: він дедалі більше робився рум'яний і всюдисущий, усім підливав у порожні шклянки й чимраз більше заливав стіл, що зробився ввесь солодкий та липкий. Не пам'ятаю, як і що йшло за чим, але пам'ятаю, що того вечора я дуже любив дерптського студента й Фроста, вчив на пам'ять німецької пісні й обох їх цілував у солодкі губи; пам'ятаю теж, що цього вечора я ненавидів дерптського студента й хотів пустити в нього стільцем, але стримався; пам'ятаю, що крім того почуття неслухняности всіх членів, що я зазнав його і в день обід а у "Яра", мені цього вечора так крутилося й боліло в голові, що я надзвичайно боявся вмерти тієї ж хвилини; пам'ятаю також, що ми чогось усі сіли на підлогу, махали руками, наслідуючи гребців, співали "Вниз по матушке по Волге", 4 що я в той самий час думав про те, що цього зовсім не треба було робити; пам'ятаю ще; що я, лежачи на підлозі, чіпляючись нога за ногу, боровся по циганському, комусь звихнув шию й подумав, що цього не трапилося 6, якби він не був п'яний; пам'ятаю ще, що вечеряли й пили щось інше, що я виходив на двір провітритись і моїй голові було холодно і що, від'їждаючи, я помітив, що було надзвичайно темно, що підніжка брички зробилась якась похила та слизька й за Кузьму не можна було держатись, бо він зробився кволий і хитався, як ганчірка; але пам'ятаю головне, що протягом усього цього вечора я щохвилини відчував, що я

дуже нерозумно роблю, удаючи, ніби мені дуже весело, ніби я люблю дуже багато пити й ніби я не й думав бути п'яним, і ввесь час відчував, що й інші дуже нерозумно роблять, удаючи те саме. Мені здавалось, що кожному зокрема було неприємно, як і мені, але, гадаючи, що таке неприємне почуття було лише в нього одного, кожен вважав за свій обов'язок удавати з себе веселого, щоб не зіпсувати загальних веселощів; до того ж—чудно сказати—я вважав за обов'язкове для себе приставлятись уже з однієї тієї причини, що в супову миску влито було три пляшки шампанського по дев'ять карбованців і десять пляшок рому по чотири карбованці, що разом становило сімдесят карбованців без вечері. Я такий був переконаний у цьому, що другого дня на лекції мене надзвичайно здивувало те, що товариші мої, які були на* вечері в барона З-? не тільки не соромились ізгадувати про те, що вони там робили, але розповідали про вечірку так, щоб інші студенти могли чути. Вони казали, що чудовб погуляли, що дерптські— молодці в цих справах, що там випито на двадцять чоловіка сорок пляшок рому і що багато учасників гульні лишилися, мов мертві, під столами. Я не міг зрозуміти, для чого вони не тільки розповідали, але й набріхували на себе?

ХЬ. ДРУЖБА З НЕХЛЮДОВИМИ

ЦІЄЇ зими я дуже часто бачився не тільки з самим Дмитром, що частенько їздив до нас, але й з усією його родиною, з якою я починав зближатись.

Нехлюдови— мати, тітка й дочка—всі вечори проводили вдома, і княгиня любила, щоб вечорами приїздила до неї молодь, такі юнаки, що, як вона говорила, можуть провести вечір без карт і танців. Але, мабуть, таких юнаків було мало, бо я, що їздив до них майже щовечора, рідко бачив у них гостей. Я звик до облич цієї родини, до різних їх настроїв, у мене склалося ясне розуміння про їхні взаємини, звик до кімнат і меблів і, коли гостей не було, відчував себе цілком вільно, крім тих випадків, коли лишався сам — на — сам у кімнаті з Варусею. Мені все здавалося, що вона, як не дуже вродлива дівчина, дуже хотіла, щоб я закохався в неї. Але й ця ніяковість починала зникати. Вона так природньо удавала, ніби

їй було однаково говорити зі мною, з братом чи з Любов'ю Сергіївною, що й я засвоїв звичку дивитись на неї просто, як на людину, якій немає нічого стидкого й небезпечного показувати, що її товариство мені приємне. За ввесь час мого з нею знайомства вона мені здавалася — іноді — то дуже негарною, то не дуже негарною дівчиною, але я навіть не запитував себе з приводу неї й разу: чи закоханий я, чи ні. Мені траплялося говорити з нею безпосередньо, але частіше я розмовляв із нею, звертаючи при ній мову до Любови Сергіївни або до Дмитра, і цей останній спосіб найбільше мені подобався. Мені було дуже приємно говорити при ній, слухати, як вона співає, і взагалі знати про її присутність у тій самій кімнаті, де був я; але думка про те, які будуть згодом мої відносини до Варусі, і мрії про саможертву для свого друга, якщо він закохається в мою сестру, вже рідко впадали мені в голову. Якщо мені приходили такі мрії й думки, то я, почуваючи, що мене задовольняє теперішнє, несвідомо намагався відганяти думку про майбутнє.

Незважаючи, проте, на це зближення, я визнавав і далі за свій доконечний обов'язок ховати від усієї родини Нехлюдових і особливо від Варусі свої справжні почуття й нахили і силкувався показувати себе зовсім не таким юнаком, який я був справді, і навіть таким, якого справді не могло й бути. Я намагався удавати з себе палкого, захоплювався, ахкав, робив палкі жести, коли мені щонебудь начебто подобалось, разом із тим намагався удавати байдужого до всякого незвичайного випадку, удавати, що я сміюсь з усього, що для мене немає нічого святого і що, разом із тим, я добрий спостерігач; намагався здаватись логічним в усіх своїх вчинках, точним і акуратним у житті і разом із тим удавав, що презирливо ставлюсь до всього матеріального. Можна сміливо сказати, що я був насправді далеко кращий, ніж та чудна істота, що я намагався її удавати я себе; але все ж і такого, яким я хотів видаватись, Нехлюдови полюбили мене і, на моє щастя, не вірили, здається, моїм прикидам. Тільки Любов Сергіївна, що вважала мене за великого егоїста, безбожника й глузовника, здається, не любила мене й часто сварилася зі мною, гнівалася й дивувала мене своїми уривчастими, беззв'язковими фразами. Але Дмитро мав із нею ті єдині чудні, більше ніж

товариські відносини й говорив, що її ніхтом не розуміє і що вона надзвичайно багато робить йому добра. Його приязнь до неї так само, як і раніше, великого жалю завдавала всій родині.

Якось Варуся, розмовляючи зі мною про цей незрозгілий для нас усіх зв'язок, пояснила його так:

— Дмитро гоноровита людина. Він дуже гордий і, незважаючи на ввесь свій розум, дуже любить, щоб його хвалили й на нього дивувались, любить бути завжди першим, а тітонька в простоті душевній перебуває перед ним в адмірації і не має досить такту, щоб приховати цю адмірацію від нього, і виходить, що вона лестить його, тільки не удавано, а щиро.

Ці слова я запам'ятав, і потім, обмірковуючи їх, я не міг не подумати, що Варуся дуже розумна, і наслідком цього я з радістю підніс її в своїй думці. Щоразу, коли я отак підносив її, я робив це хоч і з радістю, але додержуючи якоїсь суворої міри, і ніколи не доходив до захвату, крайньої точки цього ((піднесення)). Так, коли Софія Іванівна, що їй ніколи не набридало говорити за свою племінницю, розповіла мені, як Варуся на селі, ще дитиною бувши, чотири роки тому віддала без дозволу всі свої платтячка й черевички селянським дітям, так що треба було їх відбирати назад, я не відразу сприйняв цей факт, як гідний того, щоб Варусю ще раз піднести в моїй думці, а ще й кепкував із неї за такий непрактичний погляд на речі.

Коли у Нехлюдових бували гості і, серед інших, іноді Володя

Й ДубкОВ, Я СаМОВДОВОЛеНО І З ДеяКОЮ СВІДОМІСТЮ СИЛИ ((СВОЄЇ"

людини поступався назад, не говорив і тільки слухав, що говорили інші, і все, що говорили інші, здавалося мені до такої міри неймовірно дурним, що я дивувався сам собі, як така розумна, логічна жінка, як княгиня, і вся її логічна родина могла слухати ці дурниці й відповідати на

них? Коли б мені стукнуло тоді в голову порівняти до того, що говорили інші, те, що говорив я сам, коли не було гостей, я, мабуть, ніяк не дивувався б. Ще менше я дивувався б, якби я повірив, що наші сем'лни—Свдокія Василівна, Любочка й Катруся—були такі само-жінки, як і всі, ніяк не гірші за інших, і згадав би про що цілими вечорами говорили, весело всміхаючись Дубков, Катруся та Свдокія Василівна; як майже щоразу Дубков, причепившись до якої небудь приключки, читав із чуттям вірші: "Au banquet de la vie, infortuné convive..." або уривки з ((Демона", і взагалі з яким задоволенням і які теревені правили вони протягом кількох годин уряд.

Зрозуміла річ, що, коли бували гості, Варуся менше звертала на мене уваги, ніж коли ми були самі, і тоді вже не було ні читання, ні музики, що я її дуже любив слухати. Розмовляючи з гостями, вона позбувалася для мене головної своєї принади—спокійної розсудливости й простоти. Пам'ятаю, як вона говорила з моїм братом про театр та погоду, і це чудно вразило мене. Я знав, що Володя над усе в світі уникав банальностей і ненавидів їх, Варуся теж завжди глузувала з удавано-цікавих розмов про погоду і т.д., —чому ж, зійшовшись удвох, вони обидва казали огидні банальності, і ніби соромлячись одне за одного? Щоразу після таких розмов я нишком злостився на Варусю, другого дня сміявся з гостей, що були, але мені була дедалі приємніше бути самому лише в —родинному колі Нех-людових. І треба відзначити, що більшу втіху я починав мати від Дмитра тоді, коли був із ним у вітальні його матері, ніяс сам — на — сам.

ХЫ. ДРУЖБА З НЕХЛЮДОВИМ

Саме тієї пори дружба моя з Дмитром держалася на ниточціє Я вже надто давно почав обмірковувати його вдачу, щоб кне знайти в ньому дефектів; а в першій молодості ми любимо тільки палко і тому тільки людей довершених.

Але скоро починає потроху зменшуватись туман пристрасти або крізь нього починають проходити ясні промені разсудка, ми бачимо об'єкт

нашої пристрасти в його справжньому вигляді з чеснотами й дефектами; одні дефекти як несподіванка, яскраво впадають в очі, чуття потягу до нового й надії на те, що довершеність в іншій людині — річ неможлива, не лише прохолоджують нас, але й викликають у нас огиду до попереднього об'єкта пристрасти, і ми без жалю кидаємо його й біжимо вперед шукати нового. Якщо зі мною не трапилося того відносно Дмитра, що це зробила лише його уперта, педантична, більш розсудкова, ніж сердешна приязнь, яку мені надто соромно було б зрадити. Крім того, нас зв'язало наше чудне правило одвер-тости. Розійшовшись, ми надто боялись лишити в руках один одного всі звірені, ганебні для себе, моральні таємниці. Протег нашого правила одвертости вже давно — очевидно для нас — не додержувалося, і це часто заважало нам і спричинялося до чудних між нами взаємин.

У Дмитра я цієї зими майже щоразу, як приїздив, заставав його товариша по університету, студента Безобєдова, з яким вони готувались удвох. Безобєдов був маленький, таранкуватий, худорлявий чоловічок, з малісінькими конопатими ручками й довжелезним нечесаним рудим волоссям, завжди обідраний, брудний, неосвічений; він, навіть і вчився недобре. Відносини Дмитра до нього, так само, як і до Любови Сергіївни, були мені незрозумілі. Є)дина причина, через яку він міг вибрати його з усіх товаришів і здружитися з ним, могла бути тільки та, що гіршого за Безобєдова не було на вигляд студента в усьому університеті. Але, мабуть, саме через те Дмитрові приємно було наперекір усім товаришувати з ним. В усіх його стосунках із цим студентом виявилося це горде поч}ття: "от, мовляв, мені все одно, хоч би хто ви такі були— мені всі рівні,, і його люблю,—значить, і він хороший".

Я, дивувався, як йому не важко було завжди присилювати себе, і як нещасний Безобєдов терпів своє неприємне становище. Мені дуже не подобалася ця дружба.

Раз я приїхав увечері до Дмитра, щоб із ним укупі перебути вечір у вітальні його матері, розмовляти й слухати Вару-сині співи чи читання.

Але Безобєдов сидів нагорі; Дмитра різким тоном відповів мені, що він не може йти вниз, боне у нього, як я бачу, гості.

— І що там веселого?—додав він.—Далеко краще посидіти тут, погомоніти.

Хоч мені зовсім не така вже приємна була перспектива просидіти годин зо дві з Безобєдовим, я не зважився сам піти до вітальні і з досадою в душі на примхи мого друга, сів на крі-слі-гойдалці й мовчки почав хитатись.

Мені дуже досадно було на Дмитра й на Безобєдова за те, що вони позбавили мене втіхи бути внизу; я чекав, чи скоро піде Безобєдов і лютував на нього й на Дмитра, мовчки слухаючи їхню розмову. "Дуже приємний гість. Сиди з ним!" думав я, коли льокай приніс чай, і Дмитро разів із п'ять мусив припрошувати Безобєдова взяти шклянку, бо несміливий гість на перше й друге запрошення вважав за свій обов'язок відмовитись і говорив: "Кушайте сами". Дмитро, видимо, приневолюючи сам себе, розважав гостя розмовою, до якої даремно намагався втягти й мене. Я похмуро мовчав.

"Нічого робити таке обличчя, що ніхто, мовляв, і на думці не повинен мати, що мені нудно",—звертався я думкою до Дмитра, мовчки, рівномірно хитаючись у кріслі. Я все більше й більше, з якимсь задоволенням, роздмухував у собі почуття тихої ненависти до свого друга. "От дурень,—думав я про нього,—міг би приємно посидіти вечір із милими сем'янами, так ні, сидить із отим бидлом, а час тепер іде, буде вже пізно йти до вітальні",—і я позирав з-за стільця на свого приятеля. І руки його, і поза, і шия, і особливо потилиця та коліна здавалися мені такі огидні й образливі, що я з насолодою під ту хвилину зробив би йому якунебудь, навіть велику неприємність.

Нарешті, Безобєдов устав, але Дмитро не міг відразу пустити такого приємного гостя; він запропонував йому ночувати, але Безобєдов, на щастя, не погодився й пішов.

Провівши його, Дмитро повернувся і, злегка самовдоволено всміхаючись і затираючи руки,—з тієї причини, мабуть, що він-таки додержав характеру, і тому, що позбувся, нарешті, нудьги,— почав ходити по кімнаті, зрідка поглядаючи на мене. Він мені був іще огидніший. "Як він сміє ходити й всміхатись?" думав я.

— Чого ти лютуєш? — спитав він раптом, зупиняючись проти мене.

— Я зовсім не лютую,—відповів я, як завжди відповідають у таких випадках,—а тільки мені прикро, що ти приставляєшся і передо мною, і перед Безобєдовим, і перед собою.

— Які дурниці! Я ніколи ні перед ким не приставляюсь.

— Я не забув нашого правила одвертости, я тобі кажу од-верто: я певен,—сказав я,—що тобі оцей Безобєдов такий само вредний, як і мені, бо він дурний і казнащо, але тобі приємно чванитись перед ним.

— Ні! І поперше, Безобєдов чудова людина...

— А я кажу: так; і скажу тобі навіть, що твоя дружба до Любови Сергіївни теж живиться тим, що вона вважає тебе за бога.

— Та я тобі кажу, що ні!

— А я кажу, що так, бо знаю це на собі,—відповів я з запалом стриманої досади і своєю одвертістю бажаючи обеззброїти його.—Я тобі казав і кажу, що мені завжди здається, що я люблю тих людей, які говорять мені приємне, а як розміркую, як слід, то й бачу, що справжньої приязні немає.

— Ні,—говорив Дмитро, сердитим рухом голови поправля-ючи краватку,—коли я люблю, так ні похвали, ні лайка, не можуть змінити мого почуття.

— Неправда, адже я тобі признався, що коли тато мене назвав поганцем, я якийсь час ненавидів його й бажав йому вмерти; так само й ти...

— Кажи за себе. Дуже шкода, що ти такий...

— Навпаки,—скрикнув я, зіскакуючи з крісла і з одчайдушною хоробрістю дивлячись йому в вічі,—це недобре, що ти говориш; хіба ти мені не казав за брата—я тобі про це не нагадую, бо це було б нечесно—хіба ти мені не казав?., а я тобі скажу, як я тепер тебе розумію.

І я, силкуючись якнайбільше дошкулити йому, зробити йому болючіше, ніж він мені, почав доводити йому, що він нічого не любить, і говорити йому все те, з приводу чого, здавалося мені, я мав право дещо закинути йому. Я був дуже задоволений ІЗ того, що сказав йому все, зовсім забуваючи те, що єдиної можливої мети цього висловлювання, тобто щоб він признався в помилках, які я в ньому викривав, не можна було дійти саме тепер, коли він був розпалений. У спокійному ж стані, коли він міг признатись, я ніколи не говорив йому цього.

Суперечка вже переходила в сварку, коли раптом Дмитро замовк і пішов од мене в другу кімнату. Я пішов був за ним, продовжуючи говорити, але він не відповідав мені. Я знав, що в графі його пороків була запальність, і він зараз перемагав себе. Я кляв усі його розписи.

Так от до чого призвело нас наше правило: говорити один одному все, що відчуваєш, і ніколи третій особі не говорити нічого один про одного. Ми доходили іноді в своєму захваті одвертости до надзвичайно безсоромних визнань, вважаючи, на сором свій, мрію за бажання й почуття, як наприклад, те, що я допіру сказав йому; і ці визнання не

тільки не зміцнювали зв'язку, що в'язав нас, але сушили саме почуття й роз'єднували нас; а тепер раптом самолюбство не дозволило йому зробити найпустіше визнання, і ми в запалі суперечки скористалися з тієї самої зброї, яку дали раніше сами один одному і яка вціляла надзвичайно дошкульно.

ХІЛІ. МАЧУХА

Хоч тато й хотів приїхати з дружиною до Москви тільки після нового року, він приїхав у жовтні, восени, тоді, коли ще чудово можна було полювати з собаками. Тато казав, що він змінив свій намір, бо малося розглядати його справу на сенаті;

але Мімі казала, що євдокія Василівна на селі так нудьгувала,, так часто згадувала про Москву, і так удавала з себе недужує що тато вирішив задовольнити її бажання.

— Вона ніколи не любила його, а тільки всім вуха протуркала своєю любов'ю, маючи охоту віддатися за багатого чоловіка,—додавала Мімі, задумливо зідхаючи, ніби кажучи: "не те зробили 6 для нього деякі люди, коли б він зумів цінувати їх".

Деякі люди були несправедливі до 6;вдокії Василівни; її любов до тата, палку, віддану, любов саможертовну видко було з кожного слова, погляду й руху. Але така любов аж ніяк їй не заважала, разом із бажанням не розлучатися з коханим чоловіком, бажати незвичайного чепчика від мадам Аннет, капелюшка з незвичайним блакитним струсевим пером і сукні З синього венецького оксамиту, яка вміло показувала б прекрасні білі перса й руки, досі ще нікому не показані, крім чоловіка та покоївок. Катруся, ясна річ, була на стороні матері, між нами ж і мачухою встановились відразу, З першого дня, як вона приїхала, якісь чудні, жартівливі відносини. Скоро вона вийшла з карети, Володя, зробивши серйозне обличчя й мутні очі, уклоняючись і похитуючись, приступив до її руки й сказав, ніби рекомендуючи когось:

— Маю за честь привітати з приїздом милу матусю і цілувати її в ручку.

— А, любий синок!—сказала євдокія Василівна, всміхаючись своєю красивою одноманітною усмішкою.

— І другого синка не забудьте!—сказав я приступаючи теж до її руки і мимоволі намагаючись перейняти вираз Володиного обличчя й голосу.

Коли б ми з мачухою були певні обопільної прихильносте,, цей вираз міг би визначати зневагу до виявлення ознак любови; коли 6 ми вже були неприхильні одне до одного, він міг би визначати презирство до прикидів, або бажання приховати від батька наші справжні відносини і ще багато інших почуттів та думок; але в даному разі вираз цей, що дуже припав до душі євдокії Василівні, зовсім нічого не визначав і тільки приховував відсутність будь-яких відносин. Я пізніше часто помічав і в інших родинах, коли члени їх передбачають, що спражні відносини їхні будуть незовсім добрі,—отакі жартівливі, підставні відносини; і саме такі відносини мимоволі встановилися між нами і євдокією Василівною. Ми майже ніколи не виходили за меясі їх, ми були удавано ввічливі до неї, говорили по французькому, уклонялися й називали її сЬеге шашап, на що вона завжди відповідала того ж ґатунку жартами та красивою одноманітною усмішкою. Тільки плаксива Любочка, з її гусячими ногами й немудрими розмовами, полюбила мачуху і дуже наївно та невдало намагалася наблизити її до нашої родини; зате і єдина особа в цілому світі, до якої, опріч її палкої любови до тата, бєвдокія Василівна мала хоч краплину прихиль-ности,—була Любочка. 6;вдокія Василівна ставилася навіть до неї з якимсь надпоривним дивуванням і віддавала їй якусь боязку пошану, що мене дуже дивувало.

(-вдокія Василівна попервах часто любила, називаючи себе мачухою, натякати на те, як діти й сем'яни недобре й несправедливо ставляться до мачухи і яке тяжке буває наслідком цього її становище. Але, передбаючи всю неприємність такого становища, вона нічого не зробила, щоби уникнути його: пригорнути того, подарувати щонебудь тому, не

бути буркотливою, що їй було б дуже легко, бо вона зроду була не вибаглива і дуже добра людина. І не лише вона не зробила цього, але, навпаки, нередбаючи всю неприємність такого становища, вона без нападу приготувалась оборонятись, і, гадаючи, що кожен хоче за всяку ціну скривдити її й образити, вона в усьому бачила умисел і вважала за найбільш гідне для себе терпіти мовчки, і, ясна річ, своєю бездіяльністю, пе здобуваючи любови, здобуиала неприхильність. До того ж у неї зовсім не було тієї до найвищої міри розвинутої в нашому домі здатности розуміння, про що я вже говорив, і звички її були цілком протилежні тим, що вкорінилися в нашому домі,—отож уже й це не було їй на користь. В нашому акуратному, чепурному домі вона завжди жила, наче от-от приїхавши, вставала й лягала то пізно, то рано, то виходила, то не виходила обідати, то вечеряла, то не вечеряла. Ходила майже завжди, коли не було гостей, на-піводягнена і не соромилась перед нами і навіть перед челяддю показуватись у білій спідниці, нап'явшись шалею, з голими руками. Спочатку ця простота подобалася мені, але потім, дуже скоро, саме через цю простоту, я позбувся останньої пошани, що мав іще до неї. Ще дивніше було для нас те, що в ній було—при гостях і без гостей—дві різні жінки: одна — при гостях—молода, здорова й холодна красуня, розкішно вбрана не дурна, не дуже розумна, але весела; друга —без гостей—була г*;ке не молода, виснажена, засмучена жінка, неохайна і хвора на нудьгу, хоч і любляча. Часто, дивлячись на неї, коли вона, всміхаючись, рум'яна з зимового холоду, щаслива свідомістю своєї краси, поверталася з візит і, скинувши капелюшка, підходила подивитись у дзеркало або, шамотячи розкішною бальною одкритою сукнею, соромлячись і разом із тим пишаючись перед челяддю, проходила до карети, або дома, коли в нас бували маленькі вечірки, в закритій шовковій сукні з якимось тонким мережевом довкола ніжної шиї, сяяла до всіх одноманітною, але красивою усмішкою,—я думав, дивлячись на неї, що сказали б ті, хто захоплювались нею, як би бачили її таку, як я бачив її, коли вона, вечорами, лишаючись дома після 12-ї години, чекаючи на чоловіка з клюбу, в якійнебудь капоті, З нечесаним волоссям, мов ота тінь, ходила напівтемними кімнатами? То вона підходила до фортепіяпа й грала на ньому, кривлячись од напруження, єдиного вальса, якого знала, то брала книжку роману і, прочитавши кілька рядків з середини, кидала

її, то, щоб не будити нікого, сама підходпла до буфету, брала звідти огірок та холодну телятину і їла її, стоячи коло віконця буфету, то знову, стомлена і засмучена, без ніякої мети вешталася з кімнати до кімнати. Але найбільше роз'єднувало нас з нею те, що у неї не було зовсім розуміння, і це виявлялося переважно у властивій їй манірі поблажливої уваги, коли з нею говорили про щонебудь, незрозуміле для неї. Вона не була винна в тому, що несвідомо набула звички злегка всмі-хуватись саміми губами і нахиляти голову, коли їй розповідали щонебудь, мало їй цікаве (а крім її самої та чоловіка ніщо її не цікавило),—але ця усмішка й нахилювання голови, часто повторені, були надзвичайно неприємні. її веселість, коли вона ніби трошки сміялася з себе, з вас і з усього світу, була теж невміла, не заразлива, її чутливість була надто солодка. А головне—вона не соромилась раз-у-раз говорити кожному про своє кохання до тата. Хоч вона зовсім не брехала, кажучи, що все її життя—це кохання до чоловіка, і хоч вона доводила це своїм життям, але, на нашу думку, таке безсоромне, безнастанне товкмачення про своє кохання була річ огидна, і ми соромились за неї, коли вона говорила це при сторонніх, ще більше,, ніж коли вона помилялася у французькій мові.

Вона любила свого чоловіка над усе в світі, і чоловік любив її, особливо попервах, і коли він бачив, що вона не йому лише подобалася. (~дина мета її життя була—здобути любов від свого чоловіка; але вона робила, здавалось, навмісне все, що тільки могло бути йому неприємне, і все для того, щоб довести йому всю силу своєї любови й готовости до саможертви.

Вона любила гарно вбиратись, батько любив бачити її в світі красунею, яку всі хвалили і на яку дивувались, — вона жертвувала своєю пристрастю до вбрання для тата, більше й більше Звикала сидіти дома в сірій блюзі. Тато, що завжди вважав волю й рівність за доконечну передумову в родинних стосунках, сподівався, що його улюблениця Любочка й добра молода дружина здружаться щиро, але євдокія Василівна жертвувала собою і вважала за потрібне давати справжній господині дому, як вона називала Любочку, непристойну перебільшену, шану, що боляче вражало тата. Він багато грав цієї зими, на кінець зими

багато програвав і, як завжди, щоб не плутати гру до родинного життя, приховував свої гральні справи від усіх сем'ян. євдокія Василівна жертвувала собою і, іноді хвора, на кінець зими навіть вагітна, вважала за свій обов'язок у сірій блюзі, З нечесаною головою, хоч о четвертій або п'ятій годині ранку, похитуючись, іти назустріч татові, коли він, іноді стомлений, засоромлений, програвшись, після восьмого штрафу, повертався З клюбу. Вона байдуже питала його про те, чи був він щасливий у грі, і з поблажливою уважністю, всміхаючись і похитуючи головою, слухала, що він казав їй про те, що він робив у клюбі, і про те, що він у сотий раз просить її не чекати на нього. Але хоч програш і виграш, од якого, як на його гру, залежали всі татові достатки, аж ніяк не цікавили її, вона знову щоночі перша зустрічала його, коли він повертався з клюбу. До цих зустрічів, проте, крім пристрасти до саможертви, підбуджували її ще приховані ревнощі, від яких вона надзвичайно страждала. Ніхто в світі не міг її переконати, що тато повертався пізно З клюбу, а не від коханки. Вона намагалася прочитати на татовому обліччі його любовні таємниці, і, не прочитавши нічого, З якоюсь насолодою горя зідхала й поринала в споглядання свого нещастя.

Наслідком цих і багатьох інших безнастанних жертв у поводженні тата з його дружиною за останні місяці цієї зими, коли він багато програвав і через те був здебільшого не в доброму гуморі, почало вже помічатись перемінне почуття тихої не-н а в и с т и, тієї стриманої огиди до об'єкта прихильности, яка виявляється в несвідомому бажанні завдавати всіляких дрібних моральних неприємностей цьому об'єктові.

ХШІ. НОВІ ТОВАРИШІ

Зима минула непомітно й уже знов починало розтавати, і в університеті уже вивісили розпис іспитів, коли я раптом згадав, що треба буде відповідати з вісімнадцятьох предметів, що я їх слухав і не слухав, не записував і жодного не приготував. Дивна річ, як це таке ясне питання: як же складати іспит: не стало передо мною й разу. Але я був протягом усієї цієї зими в такому тумані, який походив із насолоди від

того, що я велиний і comme il faut,—що, коли мені й спадало на думку: як же складати іспит? я рівняв себе до своїх товаришів і думав: "вони ж складатимуть, а більша частина їх ще не comme il faut,—отже, я маю ще одну перевагу над ними і повинен скласти". Я приходив на лекції тільки тому, що вже звик до цього і тато виряджав мене з дому. До того ж знайомих у мене було багато, і мені було часто весело в університеті. Я любив цей шум, гомін, реготання по авдиторії, любив на лекції, сидячи на задній лаві, під рівномірний звук голосу професора, мріяти про щонебудь і спостерігати товаришів, любив іноді з кимнебудь збігати до Матерна винити горілки й закусити і, знаючи, що за це може потім професор зробити догану, несміливо рипнувши дверима, ввійти до авдиторії, любив брати участь у якійнебудь вигадці, коли курс на курс із реготом налазив у коридорі. Все це було дуже весело.

Коли всі почали вже ходити ретельніше на лекції, професор фізики закінчив свій курс і попрощався до іспитів, студенти почали збирати зошити й гуртками готуватись, я теж подумав, що треба готуватись. Оперов, з яким ми кланялись, але були в дуже холодних відносинах, як я вже говорив, запропонував мені не тільки зошити, але й запросив мене готуватись вкупі З ним і з іншими студентами. Я подякував йому й погодився, сподіваючись цією честю цілком загладити свою колишню суперечку з ним, але просив тільки, щоб обов'язково всі збірались у мене щоразу, бо в мене краща кватира.

Мені відповідали, що готуватимуться навперемінку, то в того, то в іншого, і там, де ближче. На перший раз зібралися у Зухіна. Це була маленька кімнатка за перегородкою у великому будинку на Трубному бульварі. В перший призначений день я спізнився й прийшов, коли вже читали. Маленька кімнатка була вся закурена, навіть не вакштафом, а махоркою, що її курив Зухін. На столі стояли: пляшка горілки, чарка, хліб, сіль і бараняча кістка.

Зухін, не підводячись, запросив мене випити горілки й скинути сурдута.

— Ви, я гадаю, до такої страви не звикли,—додав він.

Всі були в брудних ситцевих *сорочках і нагрудниках. Намагаючись не показати свого презирства до них, я скинув сурдута й ліг по-товариському на диван. Зухін, зрідка заглядаючи в зошити, читав, інші зупиняли його, запитували, а він відповідав стисло, розумно й точно. Я почав слухати, і, не розуміючи багато дечого, бо не знав попереднього, завдав питання.

— Еге, друже, та вам і слухати не можна, коли ви цього не знаєте,— сказав Зухін.—Я вам дам зошити, ви опрацюйте це на завтра, а то що ж вам пояснювати.

Мені стало соромно за своє незнання і, разом із тим, розуміючи всю справедливість зауваження Зухіна, я облишив слухати ii почав придивлятись до цих нових товаришів. За поділом людей на comme il faut і не comme il faut вони належали, очевидьки, до другої категорії, і через те вони викликали в мені не тільки презирство, але й якусь особисту ненависть, яку я відчував до них за те, що, не бувши comme il faut, вони начебто вважали мене не тільки за рівного собі, але навіть добродушно протегували мені. Це почуття викликали в мені їхні ноги та брудні руки з обкусаними нігтями й один запущений довгий ніготь у О перова, і рожеві сорочки, і нагрудники, і лайливі вирази, що З ними вони ласкаво звертались один до одного, і брудна кімната, і звичка Зухіна раз-у-раз трошки сякатись, притиснувши одну ніздрю пальцем, і шособливо їхня маніра говорити, вживати й наголошувати деякі слова. Наприклад, вони вживали слова: "глупец" замість "дурак", "словно", замість "точно", "великолепно", замість "прекрасно", "движучи", і т. ін., що мені здавалося книжним і огидно-непристойним. Але ще більше викликали в мені цю комільфотну ненависть наголоси, що їх вони робили в деяких російських і особливо в чужомовних словах: вони говорили: "машина", замість "машина", "деятельность", замість "деятельность", "нарочно", замість "нарочно", "в камине", замість "в камине", "Шекспир", замість "Шекспир" і т. д. і т. д.

Не зважаючи, проте, на цей, тоді для мене непереможно відворотний зовнішній вигляд, я, передчуваючи щось гарне в цих людях і заздрячи тому веселому товариству, що об'єднувало їх, відчував потяг до них і хотів зблизитись з ними, хоч і дуже важко це для мене було. Смирного й чесного Оперова я вже знав; тепер же жвавий, надзвичайно розумний Зухін, що, очевидно вів перед у цьому гуртку, надзвичайно подобався мені. Це був маленький, кремезний чорнявий студент з трохи одутлим і завжди глянсуватим, але надзвичайно розумним, жвавим і незалежним обличчям. Цього виразу йому особливо надавали невисоке, але горбате над глибокими чорними очима чоло, щетинисте коротке волосся й рясна чорна борода, що здавалася завжди неголеною. Він, здавалося, не думав про себе (що завжди мені особливо подобалося в людях), але видно було, що ніколи його розум не був без роботи. У нього було одне з тих виразних облич, які через кілька годин після того, як ви їх побачите вперше, раптом цілком змінюються на ваших очах. Це трапилося на кінець вечора, при моїх очах з обличчям Зухіна. Раптом на обличчі йому показалися нові зморшки, очі запали глибше, усмішка зробилася інша, і все обличчя так змінилося, що я не відразу впізнав би його.

Коли скінчили читати, Зухін, інші студенти і я, щоб довести своє бажання бути товаришем, випили по чарці горілки, і в пляшці майже нічого не лишилося. Зухін спитав, хто має четвертака, щоб іще послати по горілку якусь стару жінку, що прислужувала йому. Я запропонував був своїх грошей, але Зухін, ніби не почувши мене, звернувся до Оперова, і Оперов, вийнявши бісерного гаманця, дав йому потрібну монету.

— Ти дивись — не запий, — сказав Оперов, що сам нічого не пив.

— Таке, — відповів Зухін, висмоктуючи мозок із баранячої кістки (я пам'ятаю, думав тоді: тим він розумний такий, що їсть багато мізку).— Таке,—казав далі Зухін, злегка всміхаючись, а усмішка в нього була така, що ви мимохіть помічали її і були йому вдячні за цю усмішку:—хоч і зап'ю, так лихо не велике: вже тепер, брат, подивимося, хто кого зіб'є: чи він мене, чи я його. Уже готово, брат, — додав він хвастовито кляснувши

себе по лобу. —От Семенів коли б не провалився: він щось дуже закубрячив.

Справді, той самий Семенів з сивим волоссям, який на першому іспиті так потішив мене тим, що мав вигляд гірший, ніж був у мене, і який, склавши другим вступний іспит, протягом першого місяця студенства акуратно ходив на лекції,—запиячів ще £до репетицій і на кінець курсу вже зовсім не бував в університеті.

— Де він?—спитав хтось.

— Вже я й з очей його спустив, —сказав Зухін: — востаннє я його бачив, коли ми з ним ((Лісабон" розбили. Чудова штука вийшла. Потім, кажуть, якась історія була... от голова! Що вогню в цій людині! Що того розуму! Шкода, коли загине. А загине напевне: не такий хлопчик, щоб із його поривами він всидів в університеті.

Поговоривши ще трохи, всі почали розходитись, умовившись і надалі збиратись у Зухіна, бо його кватира була ближче до всіх інших. Коли всі вийшли на двір, мені зробилося трохи соромно, що всі йшли пішки, а я сам їхав бігунцями, і я, соромлячись, запропонував Оперову підвезти його. Зухін пішов разом із нами і, позичивши у Оперова карбоваця, пішов на всю ніч кудись у гості. Дорогою Оперов розповів мені багато дечого про вдачу й життя Зухіна, і, приїхавши додому, я довго не спав, думаючи про цих нових людей, що я їх узнав. Я довго, не засинаючи, вагався, з однієї сторони, між пошаною до них, за їхні знання, простоту, чесність і поезію молодости та відваги, з Другої сторони—між огидним для мене їх непорядним зовнішнім виглядом. Не зважаючи на все моє бажання, мені в той час буквально неможливо було зблизитись із ними. Наші розуміння були цілком протилежні. Була сила відтінків, що становили для мене всю принадність і сепс життя; ці відтінки були для них абсолютно незрозумілі — і навпаки. Але головна причина неможливости зблизитись були моє двадцятпкарбованцеве сукно на сурдуті, бігунці й годяндська'Гсорочка. Ця причина була особливо важна для мене: мені здавалось, що я мимоволі ображаю їх ознаками свого добробуту. Я почував себе перед

ними винним і, то впокорюючись, то обурюючись проти своєї неза-служеної покірлнвости й переходячи до самонадійности, ніяк не міг нав'язати з ними рівних щирих стосунків. Грубу яс, порочну сторону вдачі Зухіна так заглушувала для мене в той час та міцна поезія молодецтва, яку в ньому відчував, що вона аж ніяк не впливала на мене неґативно.

Тижнів зо два майже щодня я ходив вечорами готуватись до З)*іна. Працював я дуже мало, бо як я вясе казав, відстав від товаришів, — і, не маючи сили працювати самому, щоб наздогнати їх, лише удавав, що слухаю і розумію те, що вони читають. Мені здається, що й товариші догадувались про це, і часто я помічав, що вони оминали місця, які знали самі, і ніколи не питали мене.

День від дня втягуючись в іхній побут і вбачаючи в ньому багато поетичного, я дедалі більше вибачав непорядність цього гуртка. Тільки слово чести, що я його дав Дмитрові не їздити нікуди гуляти з ними — стримувало мене від бажання брати участь в їхніх розвагах.

Одного разу якось хотів я похвалитись перед ними своїми знаннями з літератури, особливо французької, і завів розмову на цю тему. І дуже був я здивований, коли виявилося, хоч вони вимовляли чужомовні назви по-російському, але читали далеко більше за мене, знали, цінували англійських і навіть еспансь-ких письменників, Лесажа, за якого я навіть, і не чув. Пушкін та Жуковський були для них література (а не так, як для мене,— книжки в жовтій обгортці, що я їх читав і вчив дитиною). Вони з презирством ставилися однаково до Дюма, Сю й Феваля— і висловлювали свої думки, особливо Зухін, з приводу літератури, далеко краще й ясніше, ніж я, чого я не міг не визнавати. Щодо знання музики— так тут я теж не мав ніякої переваги над ними. І ще дуже здивувало мене те, що Оперов грав на скрипку, другий із студентів, що готувалися з нами, грав на басолю й на фортепіяно, і обидва грали в студенській оркестрі, досить знали музику й любили добру. Одне слово, все, чим я хотів похвалитись перед ними, за вийнятком французької та німецької вимови, вони знали краще, ніж я, і ая; ніяк не пишалися цим. Міг би я похвалитись у моєму становищі свідськістю, але я її не мав, як Володя.

Так що ж таке була височінь, з якої я дивився на них? Моє знайомство з князем Іваном Івановичем? Французька вимова? Бігунці? Голяндська сорочка? Нігті? Та, кінець — кінцем, чи воно, бува, не дурниці оте все? — починало мені іноді потроху спадати на думку під упливом заздрощів до товариства та до молодої, добродушної веселости, що я її бачив перед собою. Вони всі були на сети". Простота їхнього поводження доходила до грубости, але й під цим грубим зовнішнім виглядом завжди видко було страх перед тим, щоб якнебудь не образити один одного. Поганець, свин я, що їх вони вживали в розумінні пестливих слів, тільки неприємно вражали мене й давали привід до того, щоб поглузувати з них у думці, але ці слова не ображали їх і не заважали їм щиро приятелювали між собою. У поводженні між собою вони були такі обережні й ґречні, як тільки бувають дуже бідні й дуже молоді люди. Головне ж — щось широке, гультяйське чуя-лося мені в цій вдачі Зухіна та його пригодах у "Лісабоні". Я передчував, що гульня там мала бути чимсь зовсім іншим, ніж оте лицемірство з паленим ромом та шампанським, що в ньому я брав участь у барона З-

ХІЛУ ЗУХІН І СЕМЕНІВ

Не знаю, до якого стану належав Зухін, але знаю, що він був із С. гімназії, без ніяких достатків і, здається, не дворянин. Йому було років із вісімнадцять, хоч на вигляд здавалося далеко більше. Він був надзвичайно розумний, зокрема,—тямущий: йому легше було відразу охопити цілий складний предмет, передбачити всі його деталі й висновки, ніж за допомогою розуму обміркувати закони, за якими роблено ці висновки. Він знав, що був розумний, пишався цим і наслідком цієї гордости був однаково з усіма простий у поводженні й добродушний. Мабуть, він багато зазнав у житті. Його палка, сприйнятлива натура вже встигла відбити в собі і кохання, і дружбу, і справи, і гроші. Хоч малою мірою, хоч у нижчих шарах суспільства, але не було нічого такого, до чого б він, спробувавши його, не ставився чи то зневажливо, чи то якось байдуже, що походило від надто великої легкости, з якою все йому давалося. Він, здавалося, з таким захватом брався до всього нового тільки для того, щоб, дійшовши мети, зневажати все, чого він дійшов, і

здібна натура його доходила завжди і мети, і права на зневагу. Те саме було й у науці: працюючи мало, не записуючи, він знав математику чудово і не дурно хвалився, що зіб'є професора. Йому вбачалося багато дурниць у тому, що йому викладали, але з властивим його натурі несвідомим практичним крутійством він ураз підроблявся під те, чого треба було професорові, і всі професори його любили. Він був п р я-м и й у зносинах із начальством, але начальство поважало його. Він не тільки не поважав і не любив науки, але зневажливо навіть ставився до тих, хто серйозно працював коло того, що діставалося так легко. Науки, як він розумів їх, не відбирали й десятої частки його здібностей; життя в його студенському становищі не давало нічого такого, чому б він міг віддатись, а палка, діяльна, як він казав, натура вимагала життя і він вкинувся в таку гульню, яка приступна була для його грошей, і віддався їй з запалом і бажанням втихомирити себе, бо в ньому надто багато було сили. Тепер, перед іспитами, пророкування Оперова збулося: він зник тижнів на два, і ми готувалися вже останнім часом у іншого студента. Але на перший іспит він блідий, виснажений, з тримтячими руками, прийшов у залю і блискуче перейшов на другий, курс.

Спочатку курса в гуртку гультяїв, на чолі яких був Зух*н> було чоловік вісім. Серед них були спочатку Іконін і Семенів, але перший вийшов із товариства, не видержавши тієї одчайдушної гульні, в яку вони вдалися на початку року, другий же вийшов через те, що йому й того здавалося мало. Попервах всі па нашому курсі з якимсь жахом дивились на них і розповідали один одному про їхні подвиги.

Головним героєм цих подвигів був Зухін, а наприкінці навчального року — Семенів. Семенова всі останнім часом просто ясахалися, і коли він приходив на лекції, що бувало зовсім не часто, то по авдиторії проходило якесь хвилювання.

Семенів перед самими іспитами закінчив свою гультяйську кар'єру надзвичайно енергійно й ориґінально, і я був свідком цього через своє знайомство з Зухіним. Якось увечері, тільки зійшлися ми до Зухіна, і Оперов, схилившись головою до зошитів і поставивши коло себе, крім

лойової свічки в свічнику, ще лойову свічку в пляшці, почав читати своїм тоненьким голоском свої дрібно-пописані зошити фізики, як до кімнати увійшла хазяйка і сказала Зухіну, що до нього прийшов хтось із Запискою...

XLV. Я ПРОВАЛЮЮСЬ

Нарешті прийшов день першого іспиту, диференціалів та інтегралів, а я все був у якомусь чудному тумані і не здавав собі ясно справи про те, що мене чекало. Вечорами на мене, після товариства Зухіна та інших: товаришів, находила думка про те, що треба змінити щось у своїх переконаннях, що щось у них не так і не добре, але ранком, з соняшним світлом, я знову робився comme il faut, був дуже задоволений з цього і не хотів у собі ніяких змін.

В такому настрої я приїхав на перший іспит.

Я сів на лаві з того боку, де сиділи князі, графи й барони, почав говорити з ними по-французькому і (хоч це й надзвичайно дивно) мені й на думку не йшло, що зараз треба буде відповідати з тієї дисципліни, якої я зовсім не знаю. Я байдуже дивився на тих, що йшли іспитуватись, і навіть дозволяв собі жартувати з деяких.

— Ну, як, Грапе, — сказав я, коли Ілінька повертався від стола:— набралися страху?

— Подивимося, як ви — відповів Ілінька, який з того часу, як вступив до університету, зовсім вийшов з-під мого впливу, не всміхався, коли я говорив до нього, і взагалі неприхильно ставився до мене.

Я презирливо всміхнувся на відповідь Іліньки, хоч сумнів, що він його висловив, на хвилину змусив мене злякатись. Але туман знову покрив це почуття, і я був собі й далі неуважний та байдужий і навіть обіцявся зараз після того, як мене поіс-пйтують (ніби це для мене була найпустіша

справа), піти вдвох ІЗ бароном З" закусити до Матерна. Коли мене викликали разом З Іконіним, я обсмикнув поли мундира і цілком спокійно підійшов до іспитового стола.

Легенький мороз страху пробіг у мене поза спиною тільки тоді, коли молодий професор, той самий, що іспитував мене на вступному іспиті, подивився мені просто в обличчя, і я доторкнувся до поштового паперу, на якому були написані білети. Іконін, хоч узяв білета з тим самим похитуванням усього тіла, З яким він це робив на попередніх іспитах, відповідав дещо, хоч і дуже погано, а я зробив те, що робив він на перших іспитах, я зробив гірше, бо взяв другий білет і на другий нічого не відповів. Професор із жалем подивився мені в обличчя й тихим, але твердим голосом сказав:

— Ви не перейдете на другий курс, пане Іртеньсв. Краще не ходіть на іспити. Треба звільнити факультет. І ви теж, пане Іконін, —додав він.

Іконін просив дозволу прийти на іспит іще раз, ніби милостині, але професор відповів йому, що він за два дні не встигне зробити того, чого не зробив протягом року, і що він ніяк не перейде. Іконін знову жалісно, принижено благав, але професор відмовив знову.

— Можете йти, панове,—сказав він тим самим тихим, але твердим голосом.

Тільки тоді я наважився одійтп від стола і мені зробилося соромно за те, що я своєю мовчазною присутністю ніби брав участь у приниженому благанні Іконіна. Не пам'ятаю, як я пройшов залею мимо студентів, що відповідав на їхні запитання, як вийшов у сіни і як доїхав додому. Я був ображений, принижений, я був істино нещасний.

Три дні не виходив я з кімнати, нікого не бачив, знаходив, як за дитячих років, пасолоду в сльозах і плакав багато. Я шукав пістолів, з яких міг би застрелитись, коли б мені цього дуже вже забажалося. Я

думав, що Ілінька Грап плюне мені в вічі, коли мене зустріне — і зробить справедливо; що Оперов тішиться з мого нещастя і всім про нього розповідає; що Кол-піков цілковиту мав рацію, зганьбивши мене у "Яра"; що мої дурні тиради перед князівною Корнаковою не могли мати інших наслідків і т. д. і т. д. Всі тяжкі, болісні для самолюбства хвилини з мого ясиття проходили в моїй уяві; я силкувався обвинуватити когонебудь у своєму нещасті: думав, що хто-небудь все це зробив навмисне, придумував проти себе цілу інтригу, нарікав на професорів, на товаришів, на Володю, на Дмитра, на тата за те, що він мене віддав до університету; ремствував на бога за те, що він дав мені дожити до такої ганьби. Нарешті, розуміючи свою цілковиту загибель перед усіма тими, хто мене знав, я просився в тата йти в гусари на Кавказ* Тато був незадоволений з мене, але, бачучи моє велике горе, розважав мене, кажучи, що хоч усе це й дуже погано, але справу ще можна полагодити, якщо я перейду на інший факультет. Володя, який теж не вбачав у моєму лихові нічого жахливого, казав, що на іншому факультеті мені, принаймні, не буде соромно перед новими товаришами.

Наші дами зовсім не розуміли й не хотіли, чи не могли, зрозуміти, що таке іспит, що таке—не перейти, і співчували мені лише через те, що бачили моє горе.

Дмитро їздив до мене щодня й був увесь час надзвичайно ніжний та лагідний, але мені саме через те й здавалося, що він прохолов до мене. Мене завжди боліло й ображало, коли він, приходячи до мене нагору, мовчки близенько підсідав до мене, трохи з тим виразом, з яким лікар сідає на ліжко тяжко хво-

poro. Софія Іванівна Й Варуся прислали мені через нього книжки, що я їх раніше хотів мати, і висловлювали бажання, щоб я прийшов до них; але саме в цій увазі до мене я вбачав гордовитий, образливий для мене жаль до людини, що впала надто вже низько. Днів через три я трохи заспокоївся, але аж поки не поїхав на село, я нікуди не виходив із дому і, все думаючи про своє горе, без діла вештався з кімнати до кімнати, намагаючись уникати всіх сем'ян.

Я думав, думав і, нарешті, якось пізно ввечері, сидячи сам унизу і слухаючи вальса Євдокії Василівни, раптом скочив з місця, побіг нагору, дістав зошит, що на ньому було написано: "Правила, як жити", розгорнув його, і на мене найшла хвилина каяття іі морального пориву. Я заплакав, але вже не сльозами розпачу. Заспокоївшись, я вирішив знову писати правила, як треба жити, і твердо був переконаний, що вже ніколи не робитиму нічого недоброго, що жодної хвилини не витрачу марно і ніколи не зраджу своїх правил.

Чи довго тривав цей моральний порив, у чому саме він полягав, і які нові засади поклав він для мого морального розвитку, я розповім у дальшій, щасливішій половині юнацтва.